

TARTU ÜLIKOOL
EESTI AJALOO ÕPPETOOL

Katrin Kello

ISIKLIKU SÕLTUVUSE PIIRID JA TUNNUSED
18. SAJANDI LIIVI- JA EESTIMAAL

päruskuuluvuse teket või muutumist käsitlevate kohtuotsuste põhjal

MAGISTRITÖÖ

Juhendaja: dotsent Mati Laur

TARTU 2003

SISUKORD

SISSEJUHATUS	4
<i>Kirjandus</i>	7
<i>Allikad</i>	9
1. KONTEKSTIST	19
<i>1.1. Pärussõltuvuse presumptsioon</i>	19
<i>1.2. Pärisorja üldised tunnused</i>	20
1.2.1. Teokohustus ja pärisorjana kohtlemine	21
1.2.2. Päritolu ja tegevusala	25
<i>1.3. Seadused</i>	33
1.3.1. Eestima rüütliõigus	34
1.3.2. Liivimaa maapolitseikorraldus	34
1.3.3. Täiendavad otsused ja korraldused	36
1.3.4. Rooma õigus	37
2. KUULUVUSE KÜSIMUS	39
<i>2.1. Esimene lähtekoht: päritolu</i>	39
2.1.1. Päritud kuuluvus	39
2.1.2. “Võõraste” kinnistamine	40
2.1.3. Vallas-, vaes- ja kasulapsed	44
<i>2.2. Teine lähtekoht: suur näljaaeg 1695–1697</i>	47
<i>2.3. Aegumine ja igamine ning riigi huvid</i>	50
2.3.1. Omandiõigus ja revisjoni tähendus	51
2.3.2. Peremeeste ja sulasrahva erinevus	54
<i>2.4. Müümine ja pantimine</i>	57
<i>2.5. Vabanemisvõimalused</i>	58
3. STAATUSE KÜSIMUS	65
<i>3.1. Riigi huvid</i>	65
3.1.1. Adramaarevisjonid	65
3.1.2. 1750ndate pärisorjastamisaktsioon Eestimaal	68
3.1.3. Pearahasüsteem	70
<i>3.2. Staatuse tuvastamine kohtus</i>	72
3.2.1. Aktiivne sajandilõpp: ajendid	73
3.2.2. Vabaduse aegumise küsimus	80
3.2.3. Vabaduse loovutamise küsimus	85
3.2.4. Erinevad presumptsioonid	89
<i>3.3. Õigus ja retoorika</i>	92
<i>3.4. Kokkuvõtteks: orjus ja vabadus</i>	97
KOKKUVÕTE	104

<i>ALLIKAD JA KIRJANDUS</i>	<i>107</i>
 <i>LISA 1: TÖÖS VIIDATUD OTSUSED JA TOIMIKUD</i>	 <i>117</i>
 <i>LISA 2: TÄHTSAMAD SEADUSED</i>	 <i>121</i>
1. Eestimaa rüütli- ja maaõigus (1650) IV, 18	121
2. Liivimaa maapolitseikorraldus (1707) VI	123
3. Eestimaa rüütelkonna otsus 21.06.1712	125
4. Liivimaa kubermanguvalitsuse resolutsioon 24.07.1713	126
 SUMMARY	 128

SISSEJUHATUS

Varauusaja Liivi- ja Eestimaa kuulusid Ida-Euroopa kõige kaugemale arenenud pärisorjusliku sõltuvusega piirkondade hulka, kus mõlemad pärisorjuse ehk pärusõltuvuse aspektid, sunnismaisus ja isiklik sõltuvus, avaldusid ekstreemsel kujul. 18. sajandil hõlmasid need maarahvast pealegi pea täielikult: 1782. aasta hingerevisjoni andmetel elas Liivimaa Eesti osa mõisates isiklikult vabu inimesi vaid u 1,5 ja Eestimaa omades u 3,5%.¹

Liivi- ja Eestimaa taluperemehe jaoks tähendas pärusõltuvus normeerimata andami- ja teokoormiste kõrval oma talust loobumise keeldu, samas kui selle pidamise õigus polnud millegagi tagatud. Ka kõik teised talupere liikmed olid sunnismaised – kõik peale pruutide² vajasisid mujale asumiseks pärushärra luba ja ta võis neid pea alati tagasi nõuda. Riigivõim valvas omalt poolt, et kogu rahvastik oleks maksualusena arvel ja et rändavat eikellegirahvast oleks võimalikult vähe. Mõisnik võis oma alamaid müüa, kinkida, vahetada ja pantida. Samuti oli tal õigus määrata nende tegevusala, pannes neid mõisasse või mujale teenijaks või käsitööliseks. Mõisa kodukariõigust piiras vaid mõtteline “kristlik mõõdukus”. Riigimaksustatuse ja keiserlikeks nimetatud kohtute alla kuulumise kõrval olid vaba abiellumisõigus ja vallasvara käsutusõigus peamisteks õiguslikeks asjaoludeks, mis ei lubanud pidada tollast pärisorja tervenisti mõisahärra võimualuseks. Ometi, kuigi ka tsiviilasjus peeti pärisorja isiklikult vastutavaks, sattus ta kohtu ette põhiliselt kriminaalasjus. Sama mõisa alamate omavahelisi tülisid lepitais mõis(nik), kes õigusliku eestkoste põhimõttel esindas neid ka mõisavälistes nõudeasjades. Kroonutalupoegi võis mõisniku asemel esindada ka fiskaal (prokurör), kelle ülesannete hulka kuulus samuti era- ja kroonutalurahva kaitsmine mõisniku omavoli vastu. Ent kui kroonurentnikke sai ta süüdistada ka koormistega rõhumise korral, siis eramõisnikke üksnes mõõdutundetu kodukari puhul. Liivimaal muutus olukord mõneti 1765. aastal, kui sealsed talupojad said koormiste tõstmise korral õiguse kaevata rüütelkonnaametnikele ning määrati kindlaks kodukari ülempiir.³ Seda, et pärusalam Vohnja möldrite kombel

¹ Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul*, 26–27.

² Liivimaal vajasisid pruudid mõisnikult nn abiellumisluba, kuid tollel ei olnud õigust selle andmisest keelduda: nt LP 02.01.1716 (20), 08.08.1733 (511), 30.03.1756 (1171); Laur, *Eesti ala valitsemine*, 159; Eestimaal ei pidanud nad rüütelkonna väitel mõisnikku teavitamagi: EAA 858,1,281 (maanõunike märgukiri justiitskolleegiumile 15.01.1747).

³ LP 12.04.1765 (1630) ja 12.04.1765 (1620).

oma mõisniku vastu ise kohut käis, juhtus aga väga harva. Kaebeõigus ehk talupoja õigus riigivõimude kaitsele mõisniku “türannia” eest ja iseseisva osapoolena protsessimine olid kaks iseiasja⁴ ning viimast püüdsid nii riigi- kui ka rüütelkonnavõimud vältida või esimesele taandada.

Pärussõltuvuse olemuslikud tunnused olid mõisniku õigus määrata sõltlase elukohta ja eluala ning see, et sõltlane ise ei saanud sõltuvussuhet lõpetada. Tal puudus liikumisvabadus isanda loata mujale elama asumiseks, ja kui ta seda loaga või loata juhtus tegema, oli isandal õigus teda oma valdusse tagasi nõuda. Siit lähtubki järgneva töö põhiküsimus: kuidas oli konkreetsel juhul võimalik teada, kas üks või teine inimene on pärisorine sõltlane või mitte – kas mõisnikul on õigus takistada teda mujale kolimast või teda kusagilt mujalt tagasi nõuda ja/või rakendada talle muid pärusisanda õigusi.

Käesoleva töö eesmärk on proovida, kuidas ja kuivõrd saab kohtuotsuste jm õiguslike allikate põhjal uurida “pärisorjuse” ja “vabaduse” ehk pärisorja ja vaba inimese või eri isandatele kuuluvate pärisorjade vahelist piiri: seda, mis neid üksteisest õiguslikult eristas – ehk kuidas neil kohtus vahet tehti –, mis asjaoludel see eristamisvajadus päevakorrale kerkis ja kuidas see võib-olla päriseluski avaldus. Ühelt poolt pakuvad huvi õiguslikud tegurid, millest kõnealused piirid sõltusid – seadus ja tavaõigus ning kohus ja riik – ning viimaste roll esimeste rakendaja, tõlgendaja või muutjana; samuti laiemalt see, millist rolli nimetatud tegurid mängisid pärisorjuse tagamisel ja laiendamisel ja kuidas need tegurid omavahel suhestusid ja põimusid. Teiselt poolt nende piiride reaalne ajas muutuv avaldumine: kuidas võis vaba inimene saada pärisorjaks ja vastupidi ning kuidas muutus pärisorja kuuluvus; miks ja mis asjaoludel esitati vabadustaotlusi või eitati kellegi vabadust; kas ja kuidas avaldub kohtumaterjalides sõltuvuse ja vabaduse tähendus või neisse suhtumine.

Õiguslike küsimuste puhul on esmaseks allikaks muidugi seadused. Kuid lisaks seadustele tuleb tunda ka nende kasutamist ja tõlgendamist, eriti kui seadusandlus on hõre ning kui tava roll õiguslikus praktikas on suur. Pealegi ei olnud Eestimaal seadust, mis võimaldanuks teha vahet vabal inimesel ja pärisorjal, ja Liivimaa seadus, ehkki üksikasjalik, lubas erinevaid tõlgendusi. Seetõttu on töö peamiseks allikaks kohtuotsused, mis pidid üksikjuhtudel selgitama, kas tegemist on vaba inimese või pärisorjaga (staatuse

⁴ See ilmeb ka vahel protsessimisõiguse olemasolu tõendiks toodud Vohnja mõldrite kohtuasja materjalidest: Vīgrabs, *Die Rosensche Deklaration*, lisa 2–3.

küsimus) või lahendama vaidluse talupoja kuuluvuse üle ühe või teise mõisa alla (kuuluvuse küsimus). Mõlemat liiki kohtuasjad valgustavad konkreetsete asjaolude ja tunnusmärkide kaupa seda, mis oli otsustav, tuvastamaks üht sõltuvussuhet. Esimest liiki otsuste aluseks olid üksikute inimeste või perekondade taotlused saada kinnitust oma vabadusele (vabakirjale või päritolust tuleneva vabaduse säilimisele). Teisi põhjustas enamasti pärusalamate nn pagemine, mis kuulus vaadeldaval ajal teatavasti argielu juurde ning muutis küsimused, millisele mõisale ehk isandale üks või teine pärusalam kuulub ning millal ja kuidas võib mõisnik teda mujaleasumise korral tagasi nõuda, kõige pakilisemaks talurahvasse puutuvaks õiguslikuks probleemiks üldse. Mõlemate puhul tuli mingi õiguse või kohustuse olemasolu tuvastada enamasti tunnistajate ütluste ja osapoolte käitumise või välimusegi põhjal. Nii peegeldavad need otsused ka õiguslike printsiipide taga peituvat tegelikkust. Et viimasele veelgi lähemale jõuda, kasutan selgituseks ja illustratsiooniks osapoolte advokaatide väiteid.

Töö ülesehitus järgib tähtsamaid lähtekohti või asjaolusid inimese staatuse ja kuuluvuse määramisel. Alustan ülevaatega käsitletava valdkonna seisukohalt olulistest üldistest arusaamadest ja seadustest (pt 1), siis asun üksikute sõltuvust tõendanud asjaolude ja tunnusmärkide juurde. Kõigepealt (pt 2) valgustan neid õiguslikke põhimõtteid, mis eristasid pärisorja kui omandi kuuluvust ja valgustavad isikliku sõltuvuse tekkimise tingimusi. Seejärel (pt 3) neid, mis lubasid konstateerida sõltuvuse esmakordset teket ehk vaba inimese pärisorjastumist ning eristasid vaba inimest pärisorjast. Lõpuks analüüsin kohtuotsuseid mõjutanud tegureid (3.2.4) ja ekskursina advokaatide argumentatsiooni (3.3) ning arutlen kokkuvõtteks orjuse ja vabaduse tähendus(t)e üle (3.4). Peatükkide sisuline jaotus ja järjestus ei välista ka teatud kronoloogilisust: kehtiv õigus ja õigusarusaamad (pt 1) pärinesid suuresti juba varasemast ajast; kuuluvusasju (pt 2) oli rohkem 18. sajandi alguses pärast nälja-, sõja- ja katkuaja segadusi; võõraste taluinimeste pärisorjastamine (p 3.1) intensiivistus sajandi keskel; vabadusnõudeid käsitlevad kohtuasjad (p-d 3.2 ja 3.3) sagesid sajandi lõpu poole.

Vaatluse all olev ajavahemik Vene võimu kehtestamisest kuni 19. sajandi esimese aastakümneni hõlmab mitut õigusliku korralduse poolest erinevat perioodi: 1710. aasta kapitulatsioonide järgne Balti erikord, asehaldusaeg (1783–1796) ja 1796. aasta restitutsioonile järgnenud aastakümme.

Kirjandus

Viidatud kirjanduse nimekiri on pikk, sest tõstatatud teema puutub kokku üpris erinevate valdkondadega. Siin on ruumi põgusale ülevaatele, et paigutada käesolev töö olemasolevate käsitluste konteksti. Ülejäänule, millela see töö polnuks sel kujul samuti mõeldav, osutan joonealustes.

Eespool kirjeldatud küsimuseasetusele kõige sarnasema vaatenurgaga raamat pärineb kolme ja poole sajandi tagant. See on 1645. aastal⁵ Stralsundis mõjuka Ees-Pommeri juristi David Meviuse sulest ilmunud “Lühike arutus väljanõutavate talupoegade seisundi, väljanõudmise ja väljaandmisest keeldumise kohta praegusel ajal tekkivate ja ette tulevate küsimuste üle”.⁶ Raamat läks käibele üldtunnustatud käsiraamatuna ja sellest avaldati kordustrukke kuni aastani 1773. Analüüsides ja põhjendades praktikas rakendatavaid õiguslikke põhimõtteid, vaagis Mevius üksikasjalikult sõltuvussuhtesse astumist, kuuluvuse muutumist, sõltlase äratundmist ja sõltuvusest vabanemist idapoolisel Põhja-Saksamaal: missugustele argumentidele toetudes võib kellelegi kui oma pärusalamale pretendeerida, kuidas pärusalamana väljanõutavat talupoega esitatud nõude vastu kaitsta ja mismoodi vastavat kohtuasja menetleda. Autori üldistused ja kohati poleemilised seisukohad⁷ toetuvad seadustele, üldistele ja kohalikele õigusarusaamad ning kohtupraktikale. Kõrvutus tema teosega – s.t eeskätt olukorraga 17. sajandi keskpaiga Pommeris⁸ – lubab paremini aimata siinsete arusaamade üldisusi ja eripärasid. Kui siinsed seaduste andjad ja tõlgendajad Meviuse raamatut ka otseselt ei

⁵ Erinevalt ülejäänud kirjandusest annab Hans-Georg Knothe ilmunisaastaks miskipärast 1646: Knothe, *Zur Entwicklung des Rechts*.

⁶ Mevius, *Ein kurtzes Bedencken*. Greifswaldis juuraprofessorite poja ja pojapojana sündinud David Meviust (1609–1670) loetakse mõjukaimate varauusaja saksa juristide hulka: Wieacker, *Privatrechtsgeschichte*, 219. Ta sai 1636 Greifswaldis professoriks, 1638 Stralsundi linnasündikuks, tegutses 1640. aastatel diplomaadina, sai tunnustatud juristik ja Rootsile kuuluva Wismari ülemkohtu asepresidendiks (1653) ning võttis osa Mecklenburgi maaõiguse koostamisest, olles seega pädev nii teoreetilistes kui ka praktilistes küsimustes. Mevius on tuntud mitme olulise käsiraamatu, sh Lüübeki õigust käsitleva, üldist ja kohalikku õigust teedrajavalt sünteesiva teose *Commentarius in jus Lubecense* (1642/1643) autorina. Samuti mehena, kes astus välja Rooma õiguse liiga vahetu Saksamaa oludesse ülekandmise vastu, süüdistades teisi juriste sh selles, et nad on igasuguse vahetegemiseta rakendanud Saksa pärussõltlastele Rooma orjuse mõistet. “Lühike arutus” ilmus Kolmekümneaastase sõja ajal, kui Stralsundi maaomanikest kodanikel tekkis mõisnikega palju vaidlusi pagenud talupoegade kuuluvuse üle. Robert Vipper liigitab Meviuse teose pärisorjuse teadusliku defineerimise katseks, Heinrich Kaak nimetab teda üheks pärisorjuse juriidiliseks põhjendajaks. Üldiselt on Meviust käsitlevad autorid üksmeelel, et hoolimata ametist lähtuvast Stralsundi linna huvide kaitsmisest, asetub Mevius kui asja sügavamalt olemust uurida püüdev jurist erahuvidest kõrgemale. Vipers, *Dzintbūšanas teorijas un prakses mācības grāmata*, 211–212, 221, 223; Schulze, *Die Entwicklung des “teutschen Bauernrechts”*, 147, 149; Kaak, *Gutsherrschaft*, 161; Knothe, *Zur Entwicklung des Rechts*.

⁷ Meviuse poleemilisuse kohta vt Knothe, *Zur Entwicklung des Rechts*.

⁸ Seal kehtinud seaduste kohta ja Meviuse kohta Eespommeri seaduste mõjutajana Backhaus, *Zur Einführung der Leibeigenschaft in Vorpommern*.

kasutanud, lähtusid nad ometi samadest õigusarusaamadest. Elbest itta jäävate alade pärisorjus ei olnud kõikjal ühesugune, kuid põhines siiski sarnastel alustel.⁹

Uurimisobjekti poolest asetsevad käesolevale tööle kõige lähemal Jüri Linnuse uurimused Eesti ala maakäsitöölise kohta 18. sajandil.¹⁰ Koos Epp Kangilaski tööga Harjumaa vabadest inimestest 18. sajandi keskel¹¹ annavad need revisjonimaterjalide põhjal suurepärase demograafilise ülevaate just sellest vabaduse ja pärussõltuvuse piiripealsest rahvakihist, kelle seast pärinesid ka järgnevalt vaadeldavate vabadusnõuete esitajad. Samuti käsitlevad mõlemad autorid vaba inimese ja pärisorja eristamist riiklikel revisjonidel ning seal rakendatud eristamiskriteeriume. Vaba staatusega inimesi Venemaa Läänemereprovintides on Wilhelm Lenz seeniori eestvõttel käsitlenud ka saksa autorid oma kirjutistes nn väikesakslaste kohta. Ent uurides selle kihi koosseisu ja moodustumist, sh üksikuid elukäike, samuti “sakslase” tähendust, on nad pärinud vabade sakslaste ja mittesakslaste sotsiaalse ja etnilise, mitte õigusliku erinevuse ja eristamise järele.¹²

Riigi maksupoliitika osas ning revisjonidel kirja pandud inimese staatuse ja kuuluvuse määramise seisukohalt täiendavad mainitud töid Ilo Sildmäe talupojakoormiste alase uurimuse esimene peatükk, mis käsitleb adramaarevisjonide läbiviimise komisjoni tegevust Eestimaal.¹³ Samuti adra- ja hingerevisjonide üldistavad käsitlused vastavalt Herbert Ligilt ja Sulev Vahtrelt¹⁴ ning 18. sajandi revisjoniadramaa arvestusaluse uurimused Enn Tarvelilt¹⁵. Talupoja kuuluvust 17. sajandil määratlenud aspekte on hiljuti kirjeldanud Marten Seppel oma TÜ lõputöös.¹⁶

⁹ Kui Teise maailmasõja eelses Eesti ja Läti historiograafias näib sinise talupoja staatust 17. sajandil olevat kaldutud pidama märksa paremaks Meviuse kirjeldatud Pommeri pärisorja omast, siis uuemad uurimused on näidanud, et nii siinne kui ka sealne pärisorjus olid juba sel ajal kirjeldatavad üsna ühtmoodi: vrd Põldvee, *Pakri rootslaste kaebused*, 26; Seppel, *Adratalupoegade sõltuvussuhted mõisast*, 75–76.

¹⁰ Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist kuni 19. sajandi alguseni*; Linnus, *Vabade maakäsitöölise etniline päritolu*; Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul*; Linnus, *Vabad maakäsitöölised Eestis 18. sajandil*; Linnus, *Maakäsitöölise sotsiaalne koosseis*; Linnus, *Põhja-Eesti vöörasukad*.

¹¹ Kangilaski, *Vabad inimesed Harjumaal*.

Linnuse ja Kangilaski omaga võrreldavat tööd Kuramaa vabade lihtinimeste uurimiseks on 1797. aasta hingerevisjoni materjalide varal teinud Arthur Hoheisel: Hoheisel, *Die kleinen deutschen Leute auf dem Lande in Kurland*.

¹² Lenz, *Umvolkungsvorgänge*; Bosse, *Die kleinen deutschen Leute in den Baltischen Ostseeprovinzen*; Hoheisel, *Die kleinen deutschen Leute auf dem Lande in Kurland*.

¹³ Sildmäe, *Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast*, 13–79. Keskvõimude seisukohalt on samu küsimusi uurinud eriti Jānis Zutis: *Зутис, Озмэйский вопрос*.

¹⁴ Ligi, 1725.–1726. aasta adramaarevisjon; Ligi, *Talurahva arv ja paiknemine Eestimaal*; Ligi, *Talurahva arv ja paiknemine Lõuna-Eestis*; Ligi, 18. sajandi Eestimaa adramaarevisjonide andmete usaldusväärsusest; Vahtre, *Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil*.

¹⁵ Tarvel, *Adramaa*, 152–170.

¹⁶ Seppel, *Adratalupoegade sõltuvussuhted mõisast*, 61–89.

Sarnased allikad seovad siinse tööga pagenud talupoegi käsitlevatel Riia kohtumaterjalidel põhinevaid uurimusi Melita Svarānelt.¹⁷ Riia linna allikad täiendavad Liivimaa omade alusel kujunevat pilti “kuuluvuse küsimuse” lahendamisviisidest. Siinse tööga seob Svarāne kirjutisi ka huvi kohtuallikate taga peituva tegelikkuse ning kohtu ette sattunud talupoja vastu. Seevastu keskendumine talupoegi puudutavate kohtuallikate endi iseärasustele teeb huvitavaks Kuursaksi ja Burgundia talupojaprotsessides rakendatud põhiõigustele viitava argumentatsiooni analüüsi Wolfgang Schmalelt.¹⁸ Muude viimastel kümnenditel varauusaja lihtrahva maailma avanud uurimuste hulgas leidub ka üks pärisorjaks peetavate talupoegade vabadusnõude alase kohtuprotsessi kirjeldus Wolfgang Prangelt 1965.¹⁹ Ent David Meviuse raamatu kõrval ei tunne ma siiski ühtki keskselt pärisorja ja vaba inimese eristamiskriteeriumitele pühendunud käsitlust.

Isikliku staatuse alaseid kohtuprotsesse on uuritud ka Liivi- ja Eestimaal. Eesti alalt tuntakse lähemalt rannarootslaste²⁰ ja Vohnja mõisa talupoegade võitlusi²¹, Lätis Riia lätlaste²², Kuramaa vabade²³ ning üksikute teiste oma senistele privileegidele kinnitust taotlenud talupoegade²⁴ omi. Mõned enamasti juba kaasajal tähelepanu äratanud n-ö üksikvõitlejad on tuntud küll nende seas, ent paljude teiste samal sajandil oma staatuse pärast protsessinud, kuid nimetatud rühmade väliste inimeste olemasolu näib olevat seni märkamata jäänud. On mainitud vaid üksikuid selliseid kohtuasju.²⁵

Allikad

Väheste kehtinud seaduste kõrval, millest tuleb lähemalt juttu töö esimeses peatükis (1.3), on käesoleva töö põhiallikaks kohalike (peamiselt ülem-) kohtute otsused ning valik vabadusnõuete alaste kohtutoimikute materjale.

Asjassepuutuvate kohtu- ja haldusasutuste struktuur oli kuni 1783. aastani üsna lihtne ja provintsiti sarnane: alamkohtud ja politseikohtud maakondade ning ülemkohtud ja kindralkubermanguvalitsused kubermangude tasandil.

¹⁷ Svarāne *Prāvas par zemnieku bēgliem*; Svarāne, *Kad latviešu zemnieki zvērēja*.

¹⁸ Schmale, *Archäologie der Grund- und Menschenrechte*.

¹⁹ Prange, *Christoph Rantzau auf Schmoel und Schmoeler Leibeigenschaftsprozesse*.

²⁰ Pöldvee, *Pakri rootslaste kaebused*; Kanarbik, *Vormsi rootsi talupoegade õiguslik seisund*; Sinioja, *Noarootsi kihelkonna rootsi talupoegade võitlus*; Антифеодалная борьба; Fisher, *Om svenskarna från Kōrgessaare*.

²¹ Vīgrabs, *Die Rosensche Deklaration*.

²² Straubergs, *Rīgas latviešu pirmās nacionālās cīņas*; Elias, *Zur Lage der undeutschen Bevölkerung*.

²³ Viimati Dzenis, *Brīvie latviešu zemturi Kurzemē*.

²⁴ Dunsdorfs, *Jaungulbenes zemnieku brīvlaišana*, 276–277.

LIIVIMAAL

kindralkubermanguvalitsus

õuekohus [president + 12 kohtunikku, sh 3 maanõunikku]

5 maakohut [kohtunik + 2 assessorit]

5 sillakohut [kohtunik + 2 adjunkti/assessorit]

EESTIMAAL

kindralkubermanguvalitsus

ülemmaakohus [kindralkuberner + 12 maanõunikku]

3 meeskohut [kohtunik + 2 assessorit]

4 / 7 / 11 adrahtuniku [kuni 1768 koos 2 adjunktiga]

Ent nagu nentis August Wilhelm Hupel aastal 1774, ilmneb Liivi- ja Eestimaa kohtu- ja haldusasutuste vahel hoolimata sarnasest välimusest tegelikkuses “mõnigi mitte päris väike erinevus”.²⁶ Seda on näha juba ülemkohtute lähemal võrdlemisel. Ehkki mõlemad – **Liivimaa õuekohus** ja **Eestimaa ülemmaakohus** – koosnesid presidendist, kelleks Liivimaal oli mõni rüütelkonna liige ja Eestimaal kindralkuberner, ning 12 assessorist, olid nende seisund ja olemus põhimõtteliselt erinevad. Erinevalt isekoopteeruvast Liivimaa õuekohtust, mis ei pidanud koosnema tingimata vaid aadlikest²⁷, langes Eestimaa ülemmaakohtu koosseis kokku sealse (samuti isekoopteeruva ja kaheteistliikmelise) maanõunike kolleegiumiga, pluss istungeilt enamasti puuduv kuberner²⁸. Vähemalt väljapoole oli Eestimaa ülemkohus ühtlasi ka Eestimaa rüütelkonna huvide esindaja. Liivimaa ülemkohtul tuli omaenese kohtuprivileegide – senise õiguse ühe

²⁵ Nt Tarvel, *Lahemaa ajalugu*, 128; Зутис, *Остзейский вопрос*, 241–244.

²⁶ Hupel, *Topographische Nachrichten I*, 459–460.

²⁷ Hupel rõhutab 1774, et Liivimaa õuekohtu kaasistujaiks ei ole ainult aadlikud, vaid ka literaadid (*Gelehrte*): Hupel, *Topographische Nachrichten I*, 30, 424–425. Liivimaa õuekohtusse kuulus presidendi kõrval kohustuslikult kolm maanõunikku (vastavalt 1648. aasta kuninglikule resolutsioonile), asepresident ja kaheksa (liht)assessorit: samas, 424–425. Hupel kinnitab, et kui presidendiks on alati valitud Liivimaa aadlikke, siis asepresidendiks on valitud “nii aadlikke kui ka teisi juriste”, ning tõdeb, et “vana korraldus”, mille kohaselt pool lihtassessoreist olid aadlikud, pool aga literaadid, enam ei kehti: õppinud aadlike osakaal Liivimaa õuekohtus on tõusnud.

osa säilimise – nimel astuda vahel ka rüütelkonna vastu.²⁹ (Mis muidugi ei tähenda, et ka Liivimaa õuekohus ei oleks lähtunud aadli seisusehuvidest.) Eestimaal oli rüütelkond rüütelkonnasisestes asjades (sh eratalupojad) seadusandja, rüütelkonna seast valitud ülemmaakohus ehk maanõunike kolleegium aga oli kõrgeimaks kohtuks kogu provintsi üle. Eestimaa kohtuliikmetest ja ametnikest pidid kõik peale (kindral)kuberner, kes aga ei osalenud kohtumõistmises enamasti isegi mitte formaalselt, kuuluma kohaliku rüütelkonda. Liivimaa jõudude tasakaal kaldus 18. sajandil küll samuti rüütelkonna kasuks, kuid mitte nii üheselt ja otsustavalt kui Eestimaal.

Alama astme kohtud arutasid esmainstantsina enamikku tsiviilasju ning lihtrahva kriminaalasju.³⁰ Liivimaa **maakohtud** valis kuni aastani 1739 õuekohus, siis andis justiitskolleegium selle õiguse rüütelkonnale.³¹ Eestimaa **meeskohtud** (etümoloogiliselt “vasallikohtud”) nimetas algusest peale ametisse ülemmaakohus ehk maanõunike kolleegium. Nagu ka silla- ja adrakohtud, koosnesid maa- ja meeskohtud vastava aadlikorporatsiooni liikmetest. Maakohtute puhul seadus seda ette ei näinud, kuid nähtavasti kehtis tava, et eelistatavalt valib rüütelkond kohtuliikmeid iseenda seast³². Hupeli teada ei olnud juristide puudus tema aja Liivimaal enam suur ning olukord töötas edaspidigi paraneda: õuekohtu liikmed olid juba valdavalt õigusteadust õppinud ja maakohtutes olid ametis juristiharidusega mitteaadlikest sekretärid, kel oli õigus tegutseda asendusassessorina.³³ Seevastu Eestimaal olevat kohtuliikmeid valides nende õpetatusele oluliselt vähem tähelepanu pööratud.³⁴

Menetluse algatamisel omas tihti peale olulist rolli **(kindral)kubermangu kantselei**, sisuliselt kubermanguvalitsus, aga ametliku nimega lihtsalt

²⁸ Laur, *Eesti ala valitsemine*, 73, 106–107.

²⁹ Nt – tuntuima näitena – Liivimaa õuekohtu ja rüütelkonna tüli maakohtunike valimise õiguse pärast. Eestimaa meeskohtunikud nimetas ametisse ülemmaakohus. Laur, *Eesti ala valitsemine*, 106.

³⁰ Vt Laur, *Eesti ala valitsemine*, 106–107.

³¹ Laur, *Eesti ala valitsemine*, 106.

³² Vrd Buddenbrock 1802: *Was die obrigkeitlichen Stellen in den Livländischen Landesbehörden anlangt, so werden nur diejenigen Aemter mit eingebornen Livländischen Edelleuten Besetzt, welche von der Wahl der Ritterschaft abhängen*: cit. Bock, *Die Livländischen Landgerichte und die Livländische Adelsmatrikel*, 741. Vrd Luts, *Juristenausbildung im Richteramt*.

³³ Hupel, *Topographische Nachrichten I*, 437.

³⁴ Hupel, *Topographische Nachrichten I*, 459. Kohtuliikmete erialahariduse kohta 19. sajandil vrd Luts, *Juristenausbildung im Richteramt*.

Keskmiist maa-aadlikku 18. sajandi Eestimaal kujutab apologetlikku traditsiooni jätkav Wilhelm v. Wrangell (1967) mehe, kes “pühendus oma mõisa majandamisele vanade meetoditega, mis tagas vaevalt tema ülalpidamise, kuid asus sellegi poolest valitavatesse palgata rüütelkonnaametitesse. /.../ Raamatulugemise luksust ei saanud ta endale enamasti lubada ja tavatähenduses tuleb teda seetõttu nimetada väheharituks. Provintsi auametites omandas ta aga soliidset teadmised provintsi põhikorralduse kohta ning kohtunikuna hakkas ta hindama erapooletuse, õiglustunde ja lõppeks ka humanismi eetilisi väärtusi. Enesestkimõista oli suurem osa mõisnikke äärmiselt konservatiivne, kartes oma majandusliku või õigusliku seisundi muutumisest vaid raskusi.” Wrangell, *Die Estländische Ritterschaft*, 66.

(kindral)kubermang.³⁵ (Kindral)kubeneri kõrval olid kantselei tähtsamateks liikmeteks kaks rüütelkonna esindajat, keda Liivimaal nimetati valitsusnõunikeks, Eestimaal kubermangunõunikeks.³⁶ Eestimaal olid nad tavaliselt maanõunikud, Liivimaal just pigem mitte.³⁷ Põhimõtteliselt võis oma kaebusi esitada nii otse kohtule kui ka pöörduda kõigepealt supliigiga kindralkubermanguvalitsusse, kes kas lahendas küsimuse ise³⁸ või suunas selle päris kohtusse. Vabad inimesed palusid vahel kubermanguvalitsusel kinnitada oma vabadust või vabakirja – vahel sai see ühtlasi vabaduse tõendamise kohtuprotsessi avalöögiks. Ka pagenu tagastamise taotlus esitati sageli kõigepealt kubermanguvalitsusse, kes nõudis vastaspoolelt kas asjaosalise väljaandmist või kirjalikku vastuväidet. Viimasel juhul läks asi kohtusse. Otsuste langetamisel toetus kubermanguvalitsus välistele asjaoludele ja tema resolutsioonid olid alati kohtus vaidlustatavad. Näiteks lähtus kubermanguvalitsus (nagu adrakohtunikki) talupoja kuuluvuse või vabaduse määramisel tavaliselt revisjoniandmetest, kohtute jaoks ei olnud need aga iseenesest otsustavad.

Kubermanguvalitsuse alluvuses tegelesid pagenu talupoegade **sillakohtud** ja **adrakohtu(niku)d**. Esimesed valis Liivimaa maapäev, teised nimetas ametisse Eestimaa ülemmaakohus. Olemuselt olid mõlemad täidesaatvad politseiinstitutsioonid. Eestimaa adrakohtunikud tegelesid vaid nn eksekutsiooniasjadega, s.o juhtudega, kus pagenu kuuluvus oli selge, kus tuli määrata trahv tema varjajale ja pagenu õigesse kohta tagasi toimetada.³⁹ Adrakohtu puht politseiline pädevus ilmnes eriti 1768, kui kaotati kahe abilise kohad ja adrakohtunike arvu suurendati neljalt seitsmele (1798 omakorda üheteistkümmele).⁴⁰ Seevastu sillakohtunikust, kahest kõnekeeles assessoriks nimetud

³⁵ Laur, *Eesti ala valitsemine*, 52–53.

³⁶ Hupel, *Topographische Nachrichten I*, 459–460.

³⁷ Laur, *Eesti ala valitsemine*, 54. Samas ka lähemalt Liivi- ja Eestimaa haldusstruktuuri kohta.

³⁸ Kui sellise otsuse peale otse justiitskolleegiumi või senatisse edasi kaevati, moodustus vastav toimik kubermangu kantseleis: nt EAA 3,1,374-k.

³⁹ Kui Vene võimu algul tegutses adrakohtunik kindralkubermangu korraldusel, anti talle 1731 rüütelkonna palvel voli toimetada ise tagasi kõik pärast viimast revisjoni pagenu (EP 06.04.1731: EAA 858,1,102: 34–35p). 1739 keelas kubermanguvalitsus aga ühepoolsetele väidetele toetuvate eksekutsioonide vältimiseks taas adrakohtunike tegutsemise ilma kubermanguvalitsuse korralduseta: igaüks, kes taotleb edaspidi eksekutsiooni, pöördugu kubermangu kantseleisse (EP 20.06.1739: EAA 3,1,342: 243–244p). 1740 astus kubermang aga maapäeva järjekordsel palvel veelkord sammu tagasi, lubades uue plakatiga adrakohtunikel ise tegutseda (pagenu tagasi toimetada ja kahjutasu koguda) “vaideldamatutel juhtudel”, kui “hiljuti” päruskohast (*Erb-Stelle*) pagenu talupoeg on arvatud väljanõudja adramaade hulka ja vastaspoolel pole oma kaitseks dokumenti ette näidata. Kui tekib aga keerulisem vastuolu (*eine erhebliche dispute und contradiction*), peab adrakohtunik osapooled “kohasesse kõrgemasse kohta” saatma (EP 12.03.1740: EAA 3,1,342: 282–283). Sama õiguse kinnitas adrakohtunikule ka asehaldusajajärgne adrakohtuniku instruksioon 1797 (EAA 858,1,922: 33–40, p-d 9 ja 10). Kuigi pagenutega tegelemine läks seega adrakohtunike kätte, pöördusid viimased keerukamate asjade puhul siiski kubermanguvalitsuse poole.

⁴⁰ Wedel, *Estländische Ritterschaft*, 160–162.

adjunktist⁴¹ ja notarist koosnev sillakohus täitis läbi sajandi ka kohtuvõimu funktsioone. Nimelt põhjendusel, et sillakohtu summaarne menetlus on kiirem ja lihtsam, anti seni maakohtu pädevuses olnud pärusalamate kuuluvuse otsustamise õigus 1694 kaotatud ja pärast Vene võimu alla minekut taastatud sillakohtule. Omakorda põhjendusel, et kubermanguvalitsus “kui pelgalt täidesaatev asutus” pole sobiv apellatsiooninstantis, seati kuuluvusasjus sillakohtu edasikaebeliseks hiljem õuekohus (muidu tuli sillakohtu kui politseiasutuse tegevuse peale kaevata kubermanguvalitsusele).⁴² Maanõunikud ja maamarssal panid maapäevadele küll korduvalt ette, keerulised kuuluvusasjad sillakohtutelt maakohtutele tagasi anda, kuid enne 1760. aastaid jäi olukord muutmata.⁴³ Alles 1760. aastatel, kui senat jõudis Budbergi-Schraderi kodifikatsiooniprojekti (1740⁴⁴) läbivaatamiseni⁴⁵ ja avastas, et sillakohus on kubermanguvalitsuse kõrval allutatud miskipärast ka õuekohtule ja et sillakohtu pädevusse on antud rootsiaegse maakohtuseadusega (1632) maakohtule kuuluv valdkond, kästi sillakohtud õuekohtu alluvusest eemaldada ning vastuolulised kuuluvusasjad tagastati maakohtute pädevusse.⁴⁶ Veel 1761. aastal oli õuekohus aga pagenuid puudutavais asjus sillakohtu apellatsiooninstantiks.⁴⁷ Esimene mulle teada olev maakohtus tehtud kuuluvusotsus langetati Riia maakohtus 1765.⁴⁸

Niisi erinevalt Eestimaast, kus kuuluvusasjus tuli kõigepealt otsustada, kas asi on ilmselge ja kuulub täitmisele adrakohtuniku poolt või tuleb vastuolulisena suunata päris kohtusse, saadeti Liivimaal kuni 1760. aastateni kõik kuuluvusasjad vastava maakonna sillakohtule. **Asehaldusajal** loodi sillakohtute ja adrakohtunike asemele nn **alammaakohtud** eesotsas “kreisipealikuga”.

Vabadusnõuded kuulusid esmainstantsis maa- ja meeskohtute, asehaldusajal kreisikohtute pädevusse.

⁴¹ Hupel, *Topographische Nachrichten I*, 449.

⁴² Viirabs I, 28 (Liivimaa rüütelkonna märgukirikuberner Golitsõnile 27.07.1714); Tegelikult kaevati õuekohtule (mitte kindralkubermanguvalitsusele) sillakohtu peale ka muudes eksekutsiooniga seotud asjades kui kuuluvus: Nt LVVA 109,1,45: 455p (730).

⁴³ Viirabs I, 23–24, 27–28, 51–52, 64, 202–203.

⁴⁴ Viirabs, *Budberga-Šraderi kōdeka projekta izstrādāšana*, 26; Arbusow, *Das Bauernrecht*, 378.

⁴⁵ Projekti revideerimise otsustava etapini jõudis 1741 moodustatud senati komisjon alles 1761: Stael v. Holstein, *Kodifizierung*, 260.

⁴⁶ LVVA 4038,2,535: 188–194, 270–273.

⁴⁷ LVVA 109,1,77: 200p–201 (Riia sillakohtu otsuse 14.09.1759 kinnitamine 15.02.1761).

⁴⁸ LVVA 109,1,82: 53 (Liivimaa õuekohtu eelotsus 13.02.1766 tunnistas pädevaks Riia maakohtu otsuse 15.09.1765). Maakohtule kuulusid enne 1760. aastaid siiski sellised pagenutega seotud kohtuasjad, mis polnud n-ö klassikalised kuuluvusasjad. Nt 06.10.1760 langetas Riia maakohus otsuse pagenuid varjanud ja edasitoimetanud talupoegade karistamise kohta: viide sellele LVVA 109,1,77: 320p–321p (Liivimaa õuekohtu eelotsus 16.10.1761).

Asehaldusajast (1783–1796) pakuvad huvi seniste ülemkohtute asemele moodustatud ülemmaakohtute tsiviilasjade osakondade ja tsiviilasjade kohtupalatite materjalid. Kummagi provintsi (nime poolest Riia ja Tallinna) **ülemmaakohus** jagunes eraldi tsiviil- ja kriminaalasjade osakonnaks (à 6 liiget), millede otsuseid revideerisid vastavalt **tsiviil- ja kriminaalasjade kohtupalat** (à 5 liiget).⁴⁹ Revideeriva instantsina rajati kohtupalatid formaalselt justiitskolleegiumi asemele, tegelikult jagasid nad koos ülemmaakohtuga aga pigem senise õue- resp. ülemmaakohtu funktsioone (varasema aja Peterburi-pöördumine polnud võrreldav nüüdse Riia või Tallinna tsiviilpalatisse edasikaebamisega). Maa- ja meeskohtute asemele seati **kreisikohtud** (Liivimaal 9, Eestimaal 5, à 3 liiget).⁵⁰

Kroonutalupoegade jaoks loodi kreisi- ja ülemmaakohtute tasemel nn **alam- ja ülemkorra**kohtud, mis allusid samuti vastava provintsi kohtupalatitele.

Kui mitte seisuselt, siis koosseisude vanuse ja n-ö teenelisuse poolest erinesid asehaldusaegsed kohtud varasematest eriti Eestimaal nähtavasti küll: Eestimaa ülemmaakohus ei samastunud enam maanõunike kolleegiumiga, koosseisud olid liikuvamad ja sinna pääsesid nooremad ning tõenäolisemalt juurat õppinud mehed. Ühtlasi vähenes tava roll tõlgendamisel: uued koosseisud pidid ennast kehtiva õigusega alles kurssi viima⁵¹.

Käesoleva töö jaoks tutvusin süstemaatiliselt huvipakkuvate ülemkohtuotsustega.

Liivimaa õuekohtu protokolliraamatud jagunesid päevikut (*Diarium*), istungiprotokolle (*protocollum votarum*), missiive, määrusi (*Decreta*) ning eraldi tsiviil- ja kriminaalasjus langetatud otsuseid sisaldavateks köideteks. Kõik need on säilinud lünklikult. Et erinevalt hilisematest *Decreta* köidetest sisaldab aastate 1711.–1722. oma ka sisulist huvi pakkuvaid apellatsioonitsuseid⁵² ja tsiviilasjade alaste otsuste köiteid on enne 1782 säilinud kokku 28 aasta kohta (1728–1739, 1748–1752, 1757–1761 ja 1777–

⁴⁹ Seadus rääkis küll ühe kohtupalati kahest osakonnast nagu ülemmaakohtu puhul: ПСЗ 14392 (Vene impeeriumi kubermangude valitsemise korraldus 07.11.1775), kuid praktikas kõneldi kahest eraldi kohtupalatist. Ka arhiivides evivad tsiviil- ja kriminaalasjade kohtupalat omaette arhiivifonde (EAA fondid 4 ja 5, LVVA fondid 7120 ja 7134), sellal kui ülemmaakohtu eri osakondade materjalid asuvad ühes ja samas fondis (EAA f 7, LVVA f 6012), ehkki ka ülemmaakohtu osakondade isikkoosseisud olid siiski erinevad. Lühiduse mõttes kõnelen edaspidi lihtsalt (Tallinna või Riia) ülemmaakohtust.

⁵⁰ 1789. aasta lõpul jõustati korraldus saata kõik – s.t ka varem esmainstantsis ülema astme kohtutele kuulunud – kohtuasjad kreisikohtutele, sest ülemmaakohtud olid ette nähtud vaid apellatsiooninstantsideks: EAA 7,1,253: 996–1049, 1159–1160p (Tallinna ülemmaakohtu missiivid 20.11.1786).

⁵¹ EAA 5,1,12: 72 (Tallinna tsiviilasjade kohtupalati protokoll 12.05.1787).

1782), on Liivimaa õuekohtu tsiviilotsustega kaetud ajavahemikus 1710–1782 vaid veidi üle poole. Asehaldusaja järgsest aastakümnest on tsiviilasjus langetatud otsuste kõiteid säilinud aastate 1797–1799, 1801, 1802, 1804, 1806 kohta.⁵³ Muudest aastatest (1743, 1773) leidub üksikuid huvipakkuvaid otsuseid ka kahes säilinud õuekohtu nn pretsedentide (*Präjudicate*) kõites.⁵⁴

Asehaldusaegse Riia tsiviilasjade kohtupalati otsuste raamatud on olemas aastatest 1786–1787 ja 1790–1791, **ülemmaakohtu tsiviilasjade osakonna** omad aastaist 1785–1786, 1788, 1793. Üksikuid miskipärast kriminaalosakonna poolt langetatud tsiviilotsuseid on ka aastatest 1794 ja 1795.⁵⁵

Eestimaa ülemmaakohtu protokolliraamatud kujutavad endast enamasti kokku köidetud istungi protokollide mustandeid, (lõpp)otsuseid, eelotsuseid ja missiive. Säilinud on kõited kõigi aastate kohta alates 1726. aastast.⁵⁶ Vaatasin neid nagu Liivimaa omigi põhimõtteliselt kuni aastani 1806, kuid eri kohtute otsuseid koondavast säilikust⁵⁷ sattus kätte ka paar hilisemat huvipakkuvat otsust (1811).

Alles on ka kõik **Tallinna ülemmaakohtu tsiviilasjade osakonna** protokolliraamatud ning **tsiviilasjade kohtupalati** omad v.a 1793. aasta kohta.⁵⁸

Alama astme kohtute otsuste ja toimikutega (osapoolte väited, tunnistajate ütlused) ning adramaa- ja hingerevisjonimaterjalidega tutvusin valikuliselt.⁵⁹ Kasutatud allikatest annavad ülevaate allikate loetelu töö lõpus ning töös viidatud otsuste ja toimikute register lisas 1.

Kui lugeda kokku mingil moel arvesse läinud juhtumid, saab 66 kuuluvuse alast ülemkohtuotsust ning 54 kaasust (kõik ei lõppenud (kättesaadava) otsusega), kus eri instantsides on olnud vaidluse all inimese staatus (lähemalt eriti 2.3.1, 3.2.1, lisa 1).

⁵² LVVA 109,1,40. Liivimaa õuekohtu arhiivi käekäigu kohta vt Letto-Vanamo, Pihlajamäki, *Funktionen des Livländischen Hofgerichts*, 133–136.

⁵³ LVVA 109,1,46; 52; 57; 66; 72; 95; 102 ja 109,30,347–353.

⁵⁴ LVVA 109,1,105–106. Varasematest otsustest lähtumise kohustust siinsetel kohtutel siiski ei olnud.

⁵⁵ LVVA 7134,1,7–11; 6012,1,32–36.

⁵⁶ EAA 858,1,260–325. Sh on hulga aastate kohta eraldi köidetena olemas protokolliosa puhtandid ja mustandid. 1806. aasta protokolliraamat otsuseid ei sisalda, neid leidub aga säilikus 858,1,476. Säilinud on ka protokolliraamat 1719–1720 (858,1,259) ning lahtisi 1725. aasta otsuseid sisaldav säilik (858,1,463).

⁵⁷ EAA 858,1,475.

⁵⁸ EAA 5,1,9–21; 7,1,247–266.

⁵⁹ Kui Eestimaa meeskohtute protokolliraamatud on põhiosas säilinud (Viru-Järva meeskohtu protokolliraamatud alates 1711, Harju meeskohtu omad alates 1720, Lääne meeskohtu omad aastaist 1707–1708 ja alates 1719. EAA 862,1,284 jj; EAA 861,1,69 jj; EAA 863,1,44 jj), siis Liivimaa maakohtute huvipakkuvatest materjalidest on säilinud vaid osa toimikuid ning Eesti ala maakohtute protokolliraamatuid.

Kohtuotsustele viitamine lähtub allikast – põhimõte oli teha võimalikult lihtsaks nii otsuse ülesleidmine arhiivis kui ka identifitseerimine käesoleva töö sees. Viimast hõlbustab töö lisas leiduv otsuste ja toimikute register. Joonealused viited sisaldavad alati säilikut ning otsuse langetajat ja publitseerimiskuupäeva; võimaluse korral ka (terve otsuse) leheküljenumbreid⁶⁰ ning otsuse tegeliku kinnitamise kuupäeva. Erinevused viidetes tulenevad erinevustest allikates: Eestimaa ülemmaakohtu protokolliraamatud näitavad tavaliselt kätte nii otsuse tegeliku kinnitamise kui ka publitseerimise kuupäeva, kuid köited ise on sageli pagineerimata; seevastu Liivimaal on enamasti kirjas vaid publitseerimiskuupäev, kuid köited on sagedamini pagineeritud.⁶¹ Kuupäevad olen jätnud vana kalendri omadeks.

Lihtsuse mõttes nimetan osapoolte esindajaid alati advokaatideks, kuigi 1789 nimetati nad ülemkohtutes ümber konsulentideks, samuti ei ole ma eristanud eri liiki otsuseid, edasikaebusi ega (poolt- ja vastu-) seletusi; seaduse (Eestimaa rüütliõiguse) “artikleid” tähistan paragrahvidena. Käsikirjalistest allikatest pärit saksakeelsete tsitaatide ortograafiat olen tänapäevastanud.⁶²

Sünonüümid on järgnevas töös ka pärisorjus ja pärussõltuvus.⁶³ Sealjuures kasutan “pärisorjust” selle kõige laiemas vaadeldava aja tähenduses: *Leibeigenschaft* tähistas 17.–18. sajandil igasugust isiklikku ja pärilikku talupoja sõltuvust *resp.* mittevabadust. Samuti on sünonüümid sõltlasi tähistavad pärisori (*Leibeigener*) ja pärusalam (*Erbuntertan*, *Erbkerl*, *Erbmensch*), ehkki allikatõlgetes olen neid kasutanud vastavalt originaalile. Mitmuse vormi *Erbleute* olen stiililistel kaalutlustel tõlkinud nii pärusalamaiks kui ka pärusrahvaks ja pärusinimesteks.⁶⁴ Mõisnik (*Possessor*, *Gutsbesitzer*) ja pärushärra (*Erbherr*) seevastu ei ole sünonüümid: mõisnik võis olla nii pärushärra ehk mõisa pärisomanik kui ka mõisa rentnik või pandiomanik.⁶⁵ Vaatluse all

⁶⁰ Vahel ei ole kõite paginatsioon ühtne, kuid aastaarv peaks osutama õigele kohale.

⁶¹ Nii on mõlema variandi puudujäägid tavaliselt kompenseeritud: kuna otsuste publitseerimise päevadel publitseeriti alati mitu otsust, ongi otsuse identifitseerimiseks kinnitamise kuupäev tähtsam just pagineerimata allikate puhul. Publitseerimise kuupäev on aga alati oluline otsuse äratundmiseks teistes dokumentides, sest publitseerimise kuupäev oli otsuse ametlik kuupäev. Osapoolte või nende esindajate väidete viidetele olen võimalusel lisanud vastavasse instantsi saabumise kuupäeva.

⁶² Eeskujuks Schultze, *Richtlinien für Textgestaltung*, 9.

⁶³ Mõeldav oleks ka “pärisorjuse” kasutamine pärussõltuvuse rangema vormi või edasiarenduse tähenduses.

⁶⁴ *Päris* ja *pärus* on terminiloomes käigus nähtavasti juhuslikult kujunenud eristus (*pärussõltuvus* vs. *pärisorjus*), mis ei kanna iseseisvat sisulist tähendust ega kajasta *erb*’i erinevaid tähendusi (*päris*- ja *pärushärral* pole vahet). Vrd Seppel, *Adralupoeegade sõltuvussuhted mõisast*, 49–51.

⁶⁵ Mõeldav oleks ka “mõisniku” kasutamine aadlikust mõisaomaniku (pärushärra) tähenduses.

olevais kohtuasjus võis viimane küll esineda pärisomaniku rollis või nimel, kuid ei omanud kõiki pärishärra õigusi mõisaalamate üle.⁶⁶

Sisult paistsid siinsed kohtuotsused 18. sajandil silma pikkuse, üksikasjalikkuse ja suisa ilukõnelisusega⁶⁷ ning seda, mida võiks nende pealispinnaltki teada saada, on palju rohkem, kui järgnevasse mahub. Enamasti on kaaluvad asjaolud ja argumendid otsuse tekstis küllalt selgelt lahti seletatud, sageli refereeritakse põhjalikult ka kaotajapoole väiteid. Kui lugeda juurde advokaatide kirjutisi, võib pilt juba päris värviline saada. Võluv on mõlema allikaliigi puhul ka *aja vaimu* ilmnemine. Kasutasid ju osapoolte esindajad väljendeid ja sõnu, mis parajasti moes, ning ükski osapool, advokaat, kohtunik ega kohtuotsus ei olnud mõjutamata ühiskonnas toimuvast. Ent muidugi on kohtuotsuste jm kohtumaterjalide uurimisel oma piirangud. On selge, et seadusesätte olemasolu ei pruukinud veel tähendada selle rakendamist. Kuid ka kohtuotsused ei pruugi õiguslikku tegelikkust kajastada päris adekvaatselt: kohtu ette ei jõua ju argipäev, vaid konfliktid jm ekstreemjuhud – ja needki mitte alati. Ning kuigi järgneva eesmärk ei olegi uurida mitte seda, mismoodi asjad n-ö tegelikult käisid (nt kuidas võisid vaadeldavad printsiibid ja kriteeriumid mõjutada päriselu või kuidas inimesed neid printsiipe ja kriteeriume väljaspool kohturuumi kujutlesid, kirjeldasid või tõlgendasid), vaid seda, millest probleemjuhtude lahendamisel lähtusid juristid ja kohtunikud, tuleb mainitud “ebaadekvaatsust” silmas pidada. Me ei tea, kui sageli esinesid ja kuidas lõppesid need kohtu ette jõudnud asjadele sarnanevad probleemid ja tülid, mis õnnestus lahendada omavahel, kohtusse pöördumata.⁶⁸ Ka võis vaidlus juba tükk aega varem olemas olla,

⁶⁶ Keerulised sõnad on ka “talupoeg” ja “pärustalupoeg”. Vaadeldavates allikates ei saa neid käsitada konkreetset mõistet tähistavate terminitena, vaid need tuleb kontekstist lähtudes iga kord uuesti sisustada. Kusjuures mõnikord viimasest ei piisa ning tuleb leppida kahevahelolekuga, kas on mõeldud (pärisorist) taluperemeest või üldiselt pärisorja, ilma et oleks oluline, kas ta on ühtlasi ka peremees või mitte. Kasutatud allikad kinnitavad David Meviuse sõnu, et (õige, hariliku) “talupoja” all peetakse Põhja-Saksamaal tavaliselt silmas pärisorje: Mevius, *Ein kurtzes Bedencken*, 8. Kui öeldakse niisama *Bauer*, siis kõige tõenäolisemalt on tegu lühemalt öeldud *Erbbauer*’iga. (Vrd Seppel, *Adratalupoegade sõltuvussuhted mõisast*, 49–51. Marten Seppel rõhutab, et kuigi pärusvahekorda on üldiselt peetud omaseks (vaid) rüütlimõisatele, pole “pärustalupoja” mõiste olnud nii rangelt piiritletud. Ka 1680. aastate lõpu reduktsioonijärgsetes revisjonides on *kõiki* kohalikke talupoegi nimetatud pärustalupoegadeks.) Aga siiski võis tegemist olla ka vaba taluperemehega, kelle staatus pole hetkel oluline (muidu oleks ta *freier Bauer* vms). “Minu talupoeg” tähendab kindlasti ütleja pärusalamat, ilma et selle staatus külas (peremees või sulane) oleks oluline. Võimalik, et olen viimase vahel seetõttu “minu alamaks” või “pärusalamaks” tõlkinud, nagu ka *Erbbauer*’i pärusalamaks, kuid mitte pärisorjaks – allikateksti edasiandmisel olen viimast hoidnud *Leibeigener*’i vasteks.

⁶⁷ See ei olnud enesestmõistetav – põhjenduste sisaldumine otsuse tekstis ei olnud Saksamaal reeglina ette nähtud: Gehrke, *Rechtsprechungs- und Konsiliensammlungen*, 1348–1349.

⁶⁸ Vrd Schmale, *Archäologie der Grund- und Menschenrechte*, 120.

Isegi alamkohtulahendite vaidlustamise innukus ülema astme kohtus ei pruukinud sõltuda vaid sisulistest põhjustest. (Nt on 31-st aastatel 1716–1722 Liivimaa õuekohtu määrustes (*Decreta*) kajastuvast kuuluvusasjast vähemalt 10 pärit Riia, 6 Võnnu ja vaid 2 Tartu sillakohtust (iga kord pole sillakohtupiirkond kindlaks tehtav): LVVA 109,1,40.

enne kui üks või teine osapool selle kohtu ette tõi, ja siis ei pruukinud ta nimetada tõstatamise tegelikke ajendeid, kõigist asjaoludest ja tagamaadest rääkimata. Samuti, kuna kohus tohtis lähtuda vaid toimikus sisalduvatest andmetest, ei saanud kohtuotsuses mainida selliseid asjaolusid, mis kohtunikele teada olevatena neid otsuse langetamisel mõjutasid, kuid olid osapoolte poolt ametlikult esitamata jäetud: tegelikult määravaks osutunud asjaolud võisid varjatuks jääda ka mõne õigupoolsest põhjendatud ja erapooletu otsuse puhul.⁶⁹ Ning – olgugi et õigus omandabki oma tajutava kuju läbi seaduste ja tõlgenduste, mis ei saa niikuinii olla kõikehõlmavad, ja õigust viib ellu pädevate instantside niikuinii subjektiivne tegevus, nõnda et kõneks võetud “ebaadekvaatsus” on vaatlusobjekti enda omadus (nt võis tõendamist leida kohtuväliselt domineerivale hoopis vastupidine arusaam) – tuleb tunnistada, et järgnev on üksikjuhtudel põhinev üldistus. Uurides kohtupraktikat asjaolude ja lähtekohtade kaupa, võib teatud asjaolu kohta leiduda vaid mõni otsus, kui üldse, ning mõnes järgnevas alapunktis käsitletav seisukoht võib olla olnud marginaalne mitte ainult “tegelikkuses”, vaid võrreldes ka selle pildiga, mis võinuks kujuneda kõigi asjakohaste alamkohtuotsuste kaasamisel.

⁶⁹ Teadagi ei pruugi ka kui tahes hästi säilinud ja rikkalikult mitmekülgseid materjale sisaldav toimik anda kohtuasjaga seotud asjaoludest adekvaatset pilti. Toimikute ebatäielikkuse üle kaevati korduvalt. Sellest, et toimiku sisu ei olenenud ainult advokaatidest, annab värvika pildi Tartu maakohtu 10-punktiline kaebus oma 12-aastase staažiga notari peale. Lootusetult korrast ära ei olevat olnud mitte ainult maakohtu kantselei ja ülema astme kohtusse saatmiseks koostatavad toimikud, vaid ka nt ülekuulamisprotokollide sisu: “ei saksa- ega mitesaksa ülekuulamistel ei pane ta täpselt kirja ei küsimusi ega vastuseid ja moonutab nende tähendust, kõike tuleb talle dikteerida, ja isegi siis jätab ta viiest etteõeldud sõnast ühe vahele”: LVVA 109,1,45: 309–311 (Liivimaa õuekohtu missiiv 30.05.1729). Toimikus sisalduvate tõendite arvestamise viis (nt kas see oli pigem sisuline või üldise õiguse mõjul formaalne) ja korrektsus siinsetes kohtutes vajaks eraldi uurimist.

1. KONTEKSTIST

1.1. Pärussõltuvuse presumptsioon

Nagu mis tahes õigusliku küsimuse lahendamiseks, oli ka inimese staatuse üle otsustamiseks oluline, kellel lasus tõendamiskoormus. See sõltus presumptsioonist ehk sellest, mida peeti eelduspäraseks. Rooma õigus sisaldas selle kohta kaht olulist põhimõtet. Esiteks *favor libertatis*’t ehk “vabaduse soosingut”⁷⁰ – printsiipi, et kahevaheloleku korral soosib õigus vaidlustatud staatusega isiku vabakspidamist: kui tõendeid kellegi sõltuvuse ja vabaduse poolt on võrdselt, tuleb kohtuotsus langetada vabaduse kasuks. Teiseks vabaduse presumptsiooni – printsiipi, et tõendama peab orjana välja nõutava isiku orjust või maatüki koormatust⁷¹ –, mitte vabadust. Kui varauusaja Saksamaal tekkis vaidlus talupoja isikliku vabaduse või koormisekohustuse üle, püüti seda vabaduse eeldust laiendada vahel temalegi, ent niisuguse rakendatavuse piirid ja tingimused olid vaieldavad. Ühe arusaama järgi ei saanud sellest üldse juttu olla, sest kõiki saksa talupoegi peeti põlvnevak sõltuvatest maaharijatest, kes orjuse leevenedes olid säilitanud vähemalt mõisakoormised ja olid kohustatud neid kandma, kui vastupidine ei olnud tõendatav. Niisiis peeti talurahva kohta kehtivaks põhimõtteliselt vastupidist, pärussõltuvuse presumptsiooni. Teise seisukoha järgi oli vabaduse eeldus üldiselt rakendatav küll ka talumaale ja talupidajaile. Kuid ka selle seisukoha esindajad möönsid presumptsiooni ümberpöördumist paikkondades, kus talumaa koormatus või pärussõltuvus kehtis seaduse või tava järgi enamiku talupoegade puhul: kui sellise paikkonna mõisniku ja talupoja vaidlus talupoja isikliku staatuse või sellega seotud koormiste üle jõudis kohtusse, ei pidanud oma nõuet põhjendama mitte koormisi nõudev *resp.* talupoja isiklikku sõltuvust väitev mõisnik, vaid nõude paikapidavust vaidlustav talupoeg.⁷²

⁷⁰ D 4,7,3,1; D 36,1,25; D 40,1,24; CI 7,7,2.

⁷¹ Coing, *Europäisches Privatrecht*, 375.

⁷² insoweit Unterthanen durch Landes-Gesetze oder aus vorhandenen Verträgen und Pactis, oder durch verjährtes Herkommen gleichsam als *ex conventione tacita*, ihrer Herrschaft Dienstleistungen schuldig sind: Hauschild, *Juristische Abhandlungen*, 37. Nt Mecklenburgis sõnastas sellise eelduse Johann Friedrich Husanus 1590 (*Tractatus de servis seu hominibus propriis*): Schulze, *Die Entwicklung des “teutschen Bauernrechts”*, 134, 143; Pommeris seadustati see 1616 ja Ees-Pommeris 1645; Knothe, *Zur Entwicklung des Rechts*, 255–256; Brandenburgis 1653; Troßbach, *Bauern 1648–1806*, 7; Liivimaa 1668 (lähemalt 1.3.2, 2.1.2). Eestimaal kehtis pärussõltuvuse eeldus tavaõiguslikult ning võib öelda, et kõigile (ka välismaa päritolu) taluinimestele laiendati see lõplikult 1751–1753 (lähemalt 3.1.2).

Ajaloolist argumenti kasutavate (üleüldist pärussõltuvuse eeldust väitvate) seisukohtade kohta Hauschild, *Juristische Abhandlungen*, 69–116, 139–152; Knothe, *Zur Entwicklung des Rechts*, 251–254, 261. Vrd Schulze, *Die Entwicklung des “teutschen Bauernrechts”*, 138–154.

18. sajandil sattusid isikliku sõltuvusega seotud koormised, eriti teokoormis, isikuvabadust piiravatena üha tugevama kriitika alla ja *favor libertatis* koos vabaduse presumptsiooniga tõusis argumendina rohkem esile.⁷³ Ometi oli vabaduse eelduse reaalne rakendamine piirkondades, kus pärisorjus haaras suuremat osa talurahvast (nagu Eestimaal) või kus pärussõltuvus oli koguni seadusega iga normaalsel talustal pidava isiku kohta kehtivaks tunnustatud (nagu Liivimaal), mõeldav vaid tavalisest talupojast selgelt erinevate inimeste (Eesti- ja Liivimaal nt sakslaste) suhtes.⁷⁴ Talupoja staatuse alased kohtuprotsessid kasvasid välja mujale kolinud mõisaalama pärisorjana väljanõudmisest või mõisa katsest kohelda pärisorjana end vabaks pidanud inimest, millest välja nõutu või pärusalamana koheldu püüdis oma vabadust väites pääseda. Seetõttu oli vabaduse alastes kohtuprotsessides hagejaks enamasti talupoeg. Talurahva pärussõltuvuse eeldus oli 18. sajandi Baltimaade ühiskonnakorralduse aluseks.

1.2. Pärisorja üldised tunnused

Pärussõltuvuse presumptsioon laienes inimesele juhul, kui ta evis sellele sõltuvusele viitavaid tunnuseid. David Mevius annab üldistava ülevaate pärussõltuvuse tekkimise viisidest ehk põhilistest tunnuseid, mis tõendavad, et vastav talupoeg on teda nõudva isiku pärisori, ning mille olemasolul langeb tõendamiskoormus oma sõltuvust vaidlustavale talupojale. Isikliku kuuluvuse tunnused põimuvad sealjuures vaba inimest pärisorjast eristavate (ehk staatust näitavate) tunnuseid. Meviuse eristatut kokku võttes tuleb pärisorja staatust eeldada pärisorja naiselt ja lastelt; pärisorjana (koos mõisaga või eraldi) ostetud isikuilt; neilt, kes on võtnud kanda pärisorjale iseloomulikke koormisi

⁷³ Schulze, *Die Entwicklung des "deutschen Bauernrechts"*, 138–154; Prantsusmaa kohta vrd Schmale, *Bäuerlicher Widerstand*, 81–84, 175.

⁷⁴ Nii vaidles mõisniku advokaat Brasch 1784. aastal vastu Tartu kreisikohtu väitele, et pärussõltuvuse presumptsioon ei sobi "meie valgustatud aega": "Kui seadused käsivad üht liiki inimesi pärisorjana, siis on siiski täiesti õiguspärane presumptsioon see, et kõiki sellesse liiki kuulujaid peetakse täieliku tõendatuseni pärisorjaks, ning aja valgustatus ei tee kellelegi erandit": LVVA 7134,1,73: 13p (O. G. v. Roseni esindaja Braschi apellatsioon Riia ülemmaakohtusse 30.04.1784). Ja vabaduse presumptsiooni kohta tõdes advokaat Overlach 1791. aastal Eestimaal, et "sel eeldusel võib olla kaalu vabal Saksamaal ja teistes orjusest vabades riikides, kuid mitte siin, kus pea iga talupoeg on pärisori ning saja talupoja kohta leidub vaevast üksainuke vaba. Siin peaks õigem eeldus olema see, et iga talupoeg on päristalupoeg. Ja seda tuleb eeldada seni, kuni talupoeg, kes tahab end pärisorjusest vabastada, on tõendanud oma vaba seisust. /./ Mina [mõisnik – esindajad kirjutasid klientide nimel] pruugin tõendada ainult seda, et oman pärushärra õigusi": EAA 12,1,249: 35p–36 (G. H. v. Borgi esindaja Overlachi väited 30.07.1791).

Rooma- ja üldõiguslikus tsiviilprotsessis olid tõendite hindamiseks nähtud ette ranged reeglid, mistõttu tõendamiskohustus omandas põhimõttelise tähtsuse: nt Coing, *Europäisches Privatrecht*, 134. Mil määral järgiti neid

(ennekõike teokoormist – *Dienste*) või on neid ühes kohas piisavalt kaua kandnud ja kelle vabadus või senine kuuluvus on seega aegunud; neilt, kes on end ise kunagi nõudja sõltlaseks nimetanud; samuti isikult, kes on kohtus kunagi kellegi pärusalamaks tunnistatud, ja eeldatavalt ka tema pereliikmeilt.⁷⁵

Meviusse loetelu koosneb tunnustest, mis eeldavad vähemalt talupoeglikku päritolu. Talupojaks olemine üksinda polnud sõltuvuse tõendina piisav, otsustavad olid koormised jm asjaolud, kuid teatud piirkondades tekitas see siiski üpris tugeva tõenäosuse. Liivi- ja Eestimaa iseärasusena lisandus niisuguse tõenäosuse tekitajana etniline päritolu. Lähtudes sellest eripärast võiks siinsele pärisorjale omased tunnusmärgid jagada koguni kaheks. Primaarseteks jääksid Meviusse eristatutega põhimõtteliselt kokku langevad asjaolud, mis iseloomustasid isanda ja pärisorja suhet ja on (v.a sünnipära) ühendatavad kaasaegse koondmõiste “pärisorjana kohtlemine” (*als erb behandelt*) alla. Sekundaarsed oleksid aga mitmesugused etnilise päritolu tunnused, mis iseloomustasid siinset sõltlast ennast, olid üldiselt omased just siinsetele pärisorjadele ja eristasid neid vabadest inimestest. Loomulikult olid mõlemat liiki tunnused omavahel tihedalt põimunud. Kuid kui primaarseid sisaldasid kohtuotsused otseste otsustuselustena, siis sekundaarseid võisid nad sisaldada, kuid pigem lisatõendite, mitte põhiargumentidena, vähemalt mitte ülemkohtutes.

1.2.1. Teokohustus ja pärisorjana kohtlemine

Hiljemalt 17. sajandist kinnitasid juristid pärisorjuse (*Leibeigenschaft*) ja teokoormise vahetut seost.⁷⁶ Ka historiograafias on see seos hästi tuntud.⁷⁷ Mevius leiab, et mõisahärruslikus süsteemis kehtib pärisorjuse presumptsioon just tavalise – ja see tähendab teokoormisi (*Dienste*) kandva – talupoja suhtes.⁷⁸ Teokoormisega nõustumine on

põhimõtteid Baltikumis ja kui korrektselt arvestati toimikus sisalduvaid tõendeid ja kõiki tunnistusi vaadeldava isiku kohtuotsustes, vajaks eraldi uurimist.

⁷⁵ Mevius, *Ein kurtzes Bedencken*, 20–58. Lisaks arvab Mevius, et “ühiskonna huvides” tuleks legitiimselt pidada ka hulkuvate kerjaste kohtulikkude pärisorjastamist: samas, 60–62.

⁷⁶ Blickle, *Leibeigenschaft*, 67, märkus 60.

⁷⁷ Teokoormise negatiivsete, vabaduse puudumisele viitavate konnotatsioonide (teokohustus kui *res odiosa*) kohta nt Schmale, *Bäuerlicher Widerstand*, 161, 170–171; Schulze, *Die Entwicklung des “deutschen Bauernrechts”*, 154–157.

⁷⁸ Robert Vipper rõhutab, et teokoormis (*Bauerspflicht*) on Meviusel pärisorjuse (*Leibeigenschaft*) sünonüümiks: Vipier, *Dzintbūšanas teorijas un prakses mācības grāmata*, 219, 221. Samuti on “talupoeg” põhimõtteliselt pärisorja sünonüümiks. Meviusse sõnul nimetatakse talupoegadeks Pommeris, Brandenburgis, Mecklenburgis, Holsteinis ja mujal mitte kõiki maaharijaid, vaid eeskätt neid, kes teevad tegu ja kes, olles ühtlasi pärisorjad, ei tohi oma talust lahkuda ning peavad sellest häära soovi korral loobuma (*aufstehen*): Mevius, *Ein kurtzes Bedencken*, 8. Õigupoolest väljendab Mevius siin nimetatud piirkondade suhtes pärussõltuvuse presumptsiooni. Vabaduse presumptsiooni tunnustab Meviusel pigem ainult formaalselt. Ta kinnitab küll, et kahtluse puhul kehtib ka tallu asunud ja teokoormisi kandva inimese puhul

Mevius käsitles peamine viis, kuidas vaba inimene astub pärisorja staatuse.⁷⁹ Sama ilmneb ka Liivi- ja Eestimaa kohtuotsuste tekstidest, osapoolte argumentidest (kui vähegi võimalik, toodi teotöö või “pärisorjuslikud andamid” asjaosalise sõltuvuse tunnuseks alati välja) ja talupoegadest tunnistajatele eelkõige vabadustaotluste protsessides esitatud küsimustest. Nii tunnistajate ütlustes kui ka advokaatide väidetes seostati teokoormis otseselt pärusõltuvusega ja teo nõudmist nimetati sageli pärisorjastamiseks või selle katseks. Et aga ka pärisori võis tasuda raharenti ning vaba inimene kanda teokoormist, tekitas kumbki vaid vastava eelduse ja kummastki tunnusest ei piisanud üheseks otsustamiseks kellegi staatuse üle.

Mõisateenijate puhul oli teotöö paralleeliks ilma (vabale inimesele makstavaga võrreldava) palgata töö.⁸⁰

“Pärisorjana kohtlemine” hõlmas erinevaid pärisorjuse elemente, mida võib pidada selle primaarseteks tunnusteks: nii nõustumist teokoormisega või teenimist ilma tööle vastava palgata või koguni üksnes toidu, riiete ja peavarju eest kui ka kodukari. Mevius kasutabki kõnealust väljendit eelkõige kodukari kohta, tuues näiteks “vanglakaristuse, trahvid ja muu”.⁸¹ Siinmail tähendas kodukari 18. sajandil eelkõige ihunuhtlust – peks oli pärisorja staatusele vastav karistusviis. Ka Liivi- ja Eestimaa seadustes nähti ihunuhtlust ette eelkõige pärisorjade jaoks.⁸²

vabaduse presumptsioon, kui talupidamisele ja teokohustusele ei lisandu muid pärisorjale iseloomulikke tunnuseid: Mevius, *Ein kurtzes Bedencken*, 27–28. Kuid vaevalt et muud tunnused kõnealustes piirkondades kuigi sageli lisandumata jäid.

⁷⁹ Teokoormisega nõustumist käsitab Mevius pärisorjastumisena *ex pacto vel contractu*, kusjuures lepinguks on nimetatud nõustumine ehk teokoormis ise (paberit vm tõendeid pole tarvis). Mevius tõdeb, et paljud ei pea selliseid lepinguid õiguspäraseks, kuid leiab, et tava järgi on igal inimesel õigus oma vabadusest loobuda. Asi on Meviusel selge juhul, kui on olemas kindel ja tõendatav leping. Kui pärisorja moodi peremeheks hakanud talupoeg aga vastavat kokkulepet eitab, tuleb vaadata kohalikku tavaõigust, et näha, millised koormistega seotud tunnused on omased just pärisorjale ehk kas kõnealusele isikule laieneb pärusõltuvuse eeldus. Näitena nimetab Mevius sõltuvusse astumise vannet (*Handstreckung [...] getreu und dienstfertig zu seyn*, ka *Gelübde zur Bauerspflicht*), asumist seni pärisorja poolt peetud tallu (*Wesen, Hof oder Katen*), sõltuvussuhte iseloomulike andide toomist, taluvarustuse (*Hof-Wehr*) saamist mõisalt, kodukarile allumist, normeerimata koormisi (*Dienste oder Pachte*). Mevius, *Ein kurtzes Bedencken*, 26–29, 41.

⁸⁰ LVVA 6012,1,33: 13–18 (Riia ülemmaakohtu otsus 28.01.1786); vrd EAA 5,1,504: 28–29 (Hermann Grenbergi esindaja Rosenmülleri apellatsioon tsiviilasjade kohtupalatisse 17.04.1794); EAA 858,1,321: 505–509 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 06.03/08.03.1801).

⁸¹ Mevius, *Ein kurtzes Bedencken*, 29.

⁸² Liivimaal näib pärusalamate üksnes ihuline nuhtlemine olevat olnud põhimõttekindlam kui Eestimaal. Liivimaa pagenu varjamise vastastes patentides nõuti kulude katmist vaid mõisnikult või mõisavalitsejalt ja varjajast talupojale nähti ette vaid vitsakari ja vahel ka sunnitöö: LP 24./25.04.1716 (86-B), LP 12./18.08.1730 (403), LP 27.04.1760 (1379), LP 03.06.1765 (1627), LP 05.06.1766 (1673), LP 29.01.1767 (1707), LP 03.04.1772 (1928), LP 14.03.1776 (2035). Erandlik oli vaid LP 28.02.1727 (320), mis Venemaalt pagenu varjamise eest nägi kubjastele ja peremeestele (*Verwaltere, Starosten und Bauren*) lisaks “raskele ihunuhtlusele” ette ka kogu vara konfiskeerimise. Kuid kohalikud võimud ei kiitnud sedalaadi meetmeid heaks. Juba 1719 oli Liivimaa õuekohus tühistanud tavatu (*ungewöhnlich*) Riia sillakohtu otsuse, mis nõudis Auning Michelilt varanduse konfiskeerimise ähvardusel (*bei Verlust seiner Haabseeligkeit*) pagenu kättesaamist, ja asendas varalise karistuse ähvarduse vitsatrahvi omaga (*bei willkürlicher Rutenstrafe*): LVVA 109,1,40: 226p (Liivimaa õuekohtu otsus 17.01.1719). Budbergi-Schraderi kodifikatsiooniprojekti (IV rmt, pt 24, §-d 11–19) määrati rahatrahv ja pagenu tagastamise või rahas korvamise nõue või selle asemel sunnitöö

Eratalurahva kodukari piirati seadusega esimest korda Liivimaal 1765.⁸³ Seni oli seda piiranud üksnes n-ö kristlik mõõdukus, nagu seisab kirjas Liivimaa maakohtuseaduses 1632: “kohane mõõdukas karistus, mida tuleb siiski rakendada kristliku leebusega”.⁸⁴ Kaitse kuritarvituste eest seisnes fiskaali õiguses kutsuda mõõdukuse ületanud pärusisand kohtu ette. See eeldas paraku juba kõmulist mõõdutust.⁸⁵ “Liivimaa kommets” kõrval oli 17. sajandi Rootsis omaette mõisteks “eesti moodi” ehk peksu ja löökidega kohtlemine, mida ei sobinud rakendada vabale rootsi talupoja suhtes, vabad rootslased nimetasid peksmist oma kaebustes “eesti kombeks”.⁸⁶ Pärisorja puhul tavaline kodukari ei olnud aktsepteeritav isiklikult vaba (saksa) teenija puhul. Näiteks kuigi Kärla kroonumõisa rentnik oli oma sõnul rakendanud veerandadramaatalu pidava Caspar Binderi vastu “ainult saksa inimeste puhul tavapäras kodukari”, sest too polnud osutanud talle kohast austust ja sõnakuulmist; leidis Liivimaa õuekohus 1715, et kuna tegemist oli “vaba saksa mehega”, poleks teda kuidagi tohtinud piitsaga nuhelda.⁸⁷

“saksa mehele, möldrile ja seesugustele vabadele inimestele”; talupojale nähti pageja aitamise eest aga lisaks vitsakarile ka sunnitöö või karistus kohtuniku otsusel. 1738 kinnitas maanõunik Rosen soldateid varjanud talupoegi trahvida soovitud sõjaväekeskvoimudele, et pärisorjadele saab määrata vaid ihunuhtlust, sest isikliku omandi puudusest tulenev rahanappus sunniks neid trahvi katteks müüma oma veised ja hobused, “oma ainsa vähese vara”, põhjustades laostumist ja pagemist: Vtgrabs II, 233–234 (resideeriva maanõuniku memoriaal 31.01.1738).)

Seevastu Eestimaa nõuti kulude korvamist ka pagenut varjanud pärisorjalt. *Satisfactio publicae* osas nägi pagenute varjamise vastane patent 06.04.1731 pagenut üle kahe ööpäeva varjanud talupoegadele jm “lihtrahvale” ette kümme vitsapaari (p 3). Kubjastel lubati needsamad 10 paari soovi korral à 1/2 taalri eest välja osta (p 5). Sama õigus oli vabadel inimestel: EAA 3,1,238: 315–316, 332–333; 3,1,239: 335p (adrakohtunike aruanded 17.08.1778, 08.02.1778, 09.08.1783). 1797. aasta adrakohtuniku instruksioon keelas pagenut varjanud “talupojal” oma 10 vitsapaari välja osta (p 9), lubas seda aga kupjale (p 9) ja “vabale talupojale” (p 20): EAA 858,1,922: 33–40. Praktikas vabastati kohtulikust ihunuhtlusest ka vanad või haiged ning rasedad. Mõnel juhul võis end vabaks osta “piisavalt vana” talupoeg: nt EAA 19,1,18: 265 (Paide alammaakohtu žurnaal 28.11.1791). 1778. aastal kinnitas Viru-Järva meeskohus Eestimaa kindralkubermanguvalitsuse sellekohase küsimuse peale, et Eestimaal ei ole seadust, mis vabastaks vabad inimesed ihunuhtlusest, kuid praktikas jätavad kohtuotsused ihunuhtluse väljaostmise õiguse olenevalt asjaoludest nii vabadele inimestele kui ka pärisorjadele: EAA 862,1,324: 192p (Viru-Järva meeskohtu missiiv 08.08.1778). (Laiemalt võttes tegid seda vahel ka Liivimaa kohtud: LVVA 109,1,40: 235 (Liivimaa õuekohtu otsus 13.02.1719); *Livländisches Manuale judiciarum* (Riga 1776: LNBR X100V,1,11), 483–484 (viide Liivimaa õuekohtu otsusele 1773).)

⁸³ LP 12.04.1765 (1620), p-d 4 ja 5.

⁸⁴ LO, 58, § 11.

⁸⁵ Vrd nt EAA 858,1,273; 858,1,275; 858,1,276; 858,1,277 (Eestimaa ülemmaakohtu otsused 10.03/19.03.1734; 24.01/28.02.1737; 28.02/23.03.1739; 18.03/24.03.1740), LVVA 109,1,46: 438–444p, 528–531; 109,1,95: 243–244p (Liivimaa õuekohtu otsused 11.04.1730; 06.03.1731; 14.07.1778) – kui piirduda varasema aja näidetega. (Hästi on ajalookirjanduses tuntud seevastu mõned 18. sajandi lõpu ekstsessid, siis pööras ka riik neile suuremat tähelepanu.) Viidatud juhtudel ei olnud mõõdutuse kriteeriumiks siiski mitte võimude tähelepanu äratanud letaalne tagajärg, mille otsest seost kodukariga viidatud juhtudel (18. sajandi lõpu skandaalsed juhud olid iseasi) ei tuvastatud, vaid seeläbi ilmsiks tulnud julmus. Või koguni ainuüksi ebaõiglus ja tavakohatus: 1740 leidis Eestimaa ülemmaakohus küll, et Vahastu talupoeg Iwaro Madis polevat surnud mitte pärushärra määratud viie vitsapaari ja mõne kepihoobi kätte, nagu rahvas rääkis, vaid hoopis kümme päeva hiljem maanteel südamerabanduse saanud ja surnuks külmunud. Kuid mõisnikule määrati sellegi poolest trahv “märgatava ennatlikkuse” ja “ettevaatamatuse” eest tõendamata süüga (heinavargus) pärusalama karistamisel. “Ettevaatamatus” ja tavatus seisnes n-ö dekoratsioonides – kohe kohapeal, öisel ajal kuuvalgel – ehk kuulujuttude põhjustamises. EAA 858,1,277 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 18.03/24.03.1740).

⁸⁶ *Антифеодальная борьба*, 328 (kuninglik kaitsekiri Suur-Pakri talupoegadele 21.05.1638); Põldvee, *Pakri rootslaste kaebused*, 56.

⁸⁷ *ob Er wohl unter Kergel sich niedergelassen, dennoch als ein freier deutscher Mann und der vormals in Kriegsdiensten die Quartier-Meister Stelle betreten, ihm als Arrendatori ad operas serviles nicht verbunden, noch dannenhero solcher vermeinten castigationi modicae mit Peitsenschlägen unterworfen ist*: LVVA 109,1,40: 71p–72

Eestimaa ülemmaakohtu sõnul (1753) aga kohtles mõisnik oma jäägrit Johann Wilhelm Prolliust, “vaba sakslast ja mitte mingit pärisorja”, “lubatud kodukari” ületades “korduvate raskete hoopide”, kettidesse lukustamise ja vangistatult välismaale saatmisega justkui pärisorist orja (*als einen leibeigenen Sklaven*).⁸⁸

Õiguslikku eestkostet, millest Mevius kõneleb kodukari kõrval samuti kui pärusõltuvuse tunnusmärgist⁸⁹, siinsetes kohtuasjades staatusele osutava argumendina ei esine.⁹⁰ Seevastu loevad nii Mevius kui ka siin kasutatud allikad pärisorjana kohtlemiseks maata võõrandamist jms isiklikust sõltuvussuhtest tulenevat. Sõltuvuse sedalaadi põhjendusena toodi välja ka veel nt kellegi ühest mõisast teise üle toomist, mõnest ametist mahavõtmist jms.

Ükski neist tunnustest ei olnud eraldi võttes absoluutne. Kuid lubades end pärisorjana kohelda, tunnistas inimene oma sõltuvust. Sel moel sai ennast pärisorjana kohelda või endasse sedasi suhtuda lubamise tõendina (juhul kui asjaosalised olid olnud oma kirjapanekust teadlikud) kasutada ka mõisate vakuraamatuid või mõisamüügidokumente, kus pärusalamad olid nimepidi loetletud (vrd 3.1.1), samuti soovi

(Liivimaa õuekohtu otsus 24.03.1715). Sarnaselt EAA 7,1,248: 3p–5p (Tallinna ülemmaakohtu otsus 02.08.1784): mõisnik pidanuks oma teenistuses seisva (ja talle seega “aukartust, truudust ja sõnakuulmist” võlgneva) mõldri karistamisel piirduma ebaviisaka käitumise pärast kohapeal “õiglasest vihast ja kodukariõigusest lähtunud hoopidega”, mitte teda lisaks veel mõisaski piitsutada laskma. Sest sellega ületas ta, “eriti kuna hageja on vaba inimene”, mõõdukuse ja kodukari piirid. (“Eriti kuna” on võib-olla märkimisväärne, kuid ei tähenda, et ka pärisorise mõldri puhul otsustanuks kohus samamoodi.)

⁸⁸ EAA 858,1,285: 331–334 (23.02/22.03.1753). Kui vabaduse nõudja võis pärisorjana kohtlemise tuua nõude esitamise põhjenduseks, siis mõisniku jaoks võis kodukari rakendamine juba iseenesest kõlvata karistatu pärusõltuvuse tõendiks. Nt nii hagejat kui ka tema isa “on alati koheldud pärusinimestena, ja ././ säärastena vastalisuse eest, ja kui nad selle on ära teeninud, mõisa poolt nuheldud. Miks nad seda talusid, kui nad vabad olid? Kas kohtutee polnud neile tollal sama hästi avatud, kui nüüd? Tunnistajad ütlevad ././, et Joseph on mõisalt sageli hoope saanud ja korra ka ahelais istunud ning et teda on alati pärisorjana koheldud. Kui tal oli vabakiri, miks ta siis ära ei läinud?”: LVVA 109,29,21: 138 (C. M. v. Lilienfeldi esindaja Rathlefi väited 30.06.1795). Kohtuotsustes kodukari pärusõltuvuse kasuks langetatud otsuse põhjenduseks ei toodud, küll aga kestvat pärisorjana kohtlemist kui üldist tunnuste kompleksi: nt eriti LVVA 6012,1,33: 13–18 (Riia ülemmaakohtu otsus 28.10.1786).

⁸⁹ Pärisorjuse presumptsioon tekib muuhulgas isiku suhtes, keda *auf beygemessenen Ungehorsam von denen, so sie vor Leibeigene halten, andern Bauers-Leuten gleich mit Gefängnissen, Busse, und sonst bestraft, dagegen auch wieder andere im Schutz gehalten und genommen*, sest selline õigusemõistmine ja vangla määramine, nagu ka eestkoste näitasid, et need, kelle suhtes neid rakendati, on sõltlased ja pärisorjad: Mevius, *Ein kurzes Bedencken*, 29.

⁹⁰ Küllap ei juhtunud niisugust esindamist lihtsalt piisavalt sageli. Pealegi ei pruukinud kohtus esindatav talupoeg olla tingimata enda esindaja pärusalam – niisiis ei eeldanud esindamine isiklikku sõltuvussuhet. Laiemalt tuli siiski ette, et mõisnik esindas oma talupoega kohtus võõraste isikute, sh talupoegade, vastu või palus kohtus oma alamale kaitset. Kui sageli astus pärisori iseseisvalt kohtu ette, ei saa maa- ja meeskohtu materjalidega küllaldaselt tutvumata öelda. Ehkki 1632. aasta Liivimaa maakohtuseaduse (LO, 54–69) § 9 järgi võinuks eri mõisate talupojad maakohtus teineteisele ka iseseisvalt vastu astuda, peab Hupel mõisnikupoolset esindamist nähtavasti enesestmõistetavaks, tõdedes, et *Wider eines andern Erbbauer pflegt man nicht gerade bey dem verordneten Gerichte Klage zu erheben; man erzeigt gern dem Gutsherrn die Ehre von ihm die Genugthuung zu erwarten, und erst nach deren Verweigerung sich an die Gerichte zu wenden*: Hupel, *Topographische Nachrichten I*, 426; vrd LVVA 109,1,46: 406–406p (Liivimaa õuekohtu määrus 07.03.1730, mis tühistab kahe talupoja vahelise apellatsiooniasja, *dieweil beider Teile durch ihre Herrschaften allhier geschehener schriftlichen Antrage nach [!], diese Sache gütlich abgetan und verglichen*). Eestimaa ülemmaakohus kinnitas 1777. aastal justiitskolleegiumile saadetud seletuses, et Eestimaa talupojal puudub iseseisev *ius in iudicio standi*, kuid mõisniku ebaõigluse korral võivat ta pöörduda kuberneriga poole ning teiste talupoegadega tekkivais tsiviilülildes kirikukohutusse (siin tuleb veelkord osutada sissejuhatuses mainitud mõisavastase kohtuprotsessi algatamise õiguse ja võimudelt kaitse taotlemise õiguse erinevusele): EAA 858,1,310: 989–990.

end sõltuvusest vabaks osta.⁹¹ Näib, et mõnigi kord ostsid vabade (vana)vanemate lapsed endale oma staatuse säilitamiseks või ülekinnitamiseks vabakirja. Kui mõni nende sugulane juhtus aga vabadust taotlema, võis mõisnik kasutada vabakirja ostu või ostusoovi aga hoopiski vastava perekonna pärussõltuvuse – iseenda pärisorjaks tunnistamise – tõendina.⁹²

1.2.2. Päritolu ja tegevusala

Vaadeldava aja Liivimaal olid “sakslane” ja “vaba” teatavasti enam-vähem sama tähendusega.⁹³ Eestimaal, kus vähemalt 18. sajandi keskpaigani andsid vabade seas sakslaste kõrval tooni soomlased ja rootslased, nimetati sakslasteks vahel ka soome või rootsi päritoluga mehi – mis kinnitab “sakslase” sotsiaalset, vaba inimese staatust märkivat tähendust.⁹⁴ Võiks öelda, et “sakslane” tähistas vaba sünnipära ehk n-ö vaba päritolumaaga inimest. Sarnaselt sakslastele eristas rootslasi-soomlasi kui “vabalt maalt”

⁹¹ Näiteks ostis üks vabana sündinud mõisaalam enda vabaks pärast seda, kui mõisnik oli ta ühe teise pärusalama vastu vahetanud, “lasi end seega ilmselgelt pärustalupojana kohelda”: LVVA 7134,1,7 (viide osapoolle väitele Riia tsiviilasjade kohtupalati otsuses 16.02.1787). Nii ka EAA 10,1,83: 87 (tsiviilasjade kohtupalati assessori Schwengelmi väited 31.10.1783): tunnistajate ütlustest nähtub, et neid on koheldud Jäna pärisorjadena, ilma et kellelgi neist oleks pähe tulnud vabadust nõuda.

⁹² EAA 3,1,374-k: 51 (F. v. Loeweni esindaja Arnoldi väited 1777). Sarnaselt tõi mõisnik pärussõltuvuse põhjenduseks rahapakkumise, et end vabaks osta: EAA 12,1,282 (kostja Brümmeri vastus P. G. Sannbergi poolt kindralkubermanguvalitsusele esitatud suppliigile 31.10.1788) – hageja eitas seda sündmust: samas (P. G. Sannbergi esindaja Holtzi väited 11.10.1789). Kui mõisnik ei tahtnud oma toapoisile ja kutsarile Mardile põhjusel, et selle soome soost isa Sibbi Jürri parajasti kohtus vabadust nõudis, vabakirja anda, olevat see kinnitanud: *Herr, ich bin Ihr Erbkerl, geben Sie mir einen Freibrief und lassen sie mich frei!* Ka oli Sibbi Jürri vend, kes oli olnud koos naise ja lastega pagened, tulnud kostva mõisniku isa juurde ja palunud, *er möchte ihm Pferde geben, dass er zurückkehren könnte, denn er wäre ein Innisches Erbkerl, und entlaufen gewesen.* EAA 12,1,249: 34p–35 (G. H. v. Borgi esindaja Overlachi väited 30.07.1791). Vabakirja ost jäi aga osapoolte, mitte kohtuotsuste argumendiks. Kas või sellepärast, et ostu soovi oli raske tõendada ja edukal ostjal polnud aga põhjust nõuet esitada, seevastu oma sõltuvuse tunnustamise ühe sugulase poolt teistesse sugulastesse ei puutunud: nt LVVA 7134,1,7 (Riia tsiviilasjade kohtupalati otsus 16.02.1787). Pealegi oli reaalsuses tõenäoliselt tavaline, et vabakirju anti müüdi ka (või koguni enamasti?) neile, kel olnuks selleks ka sünni poolest õigus, olid ju paljud teenijad pärit soomlaste-rootslaste-sakslaste seast.

⁹³ Lenz, *Umvolkungsvorgänge*, 4. Lenz toob näiteks väljendid *ein Teutscher Lette* ja *ein gemachter Teutscher*: samas; Hupel nendib inglase ja prantslaste ametlikkugi arvamist sakslaste hulka: Hupel, *Die gegenwärtige Verfassung*, 595. Pärisorja sünonüümina kasutati “eestlast” nii siin kui ka Rootsis juba 16. sajandil: samas, 53. Aivar Põldvee tõdeb, et Rootsi-aegses kõne- ja kirjaaruugis tähistas eestlasi etnilises tähenduses enamasti mõiste *mittesakslane*, *eestlane* kandis aga selgelt sotsiaalset varjundit ja tähendas pärisorja: samas, 56 märkus 42. Ehkki ka 18. sajandil – vähemalt sajandi alguses – tuli “eestlase” seesugust selgelt sotsiaalset tähendust ette ja ka 18. sajandil tähendas “eestlane” enamasti talupoega ja pärisorja, ei saa seda eristust “rahvusteadlikumale” 18. sajandile tervenisti laiendada, vähemalt mitte nii üheselt. “Eestlase”-“lätlase” tähendusnihked väärisk kindlasti omaette uurimist. Esialgu võib ehk leppida analoogiaga *sakslase* mõistega: Liivimaal tähendas see vaba inimest – nii nagu eestlane-lätlane pärisorja? –, aga muidugi mitte ainult. Teada on saksa ja mitte-saksa etnilise piiri hoopis teravam rõhutamine Liivimaal kui Eestimaal – nt hingeloendites (Eestimaal toodi vabad ära ühtse rühmana, Liivimaal eristati saksa ja mittesaksa vabu): Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul*, 25. Näib, et “sakslase” ja “vaba” eespool mainitud sünonüümsus Liivimaal, mis rootslaste ja soomlaste tõttu ei olnud Eestimaal nii üheselt mõeldav, hakkas Liivimaalgi millalgi 18. sajandi sees kaduma. Vabamas keelekasutuses püsis see seal nähtavasti siiski sajandi lõpuni.

⁹⁴ Ka 17. sajandil kasutati saksa, rootsi ja soome päritolu inimeste kohta ka ametlikes dokumentides – näiteks vabadele rootslaste privileegides – väljendit *freie Nation* vms. Linnus, *Maakäsitöölised sotsiaalne koosseis Eestis 17. sajandi*

pärit inimesi eestlastest-lätlastest vabaduse presumptsioon: kui tavaline eesti või läti soost talupoeg pidi tõendama nii oma esivanemate kunagist vabakirja kui ka sellega saadud vabaduse säilimist, piisas rootslasel-soomlasel-sakslasel näitamisest, et tema või ta esivanemad ei olnud siia saabumise järel pärisorjastunud.⁹⁵ Ka adramaarevisjonidel ning eriti Eestimaa 1751.–1753. aasta inkvisitsioonil (3.1.2), võidi sakslane, rootslane või soomlane lugeda vabaks inimeseks etnilise päritolu järgi või jätta päritolu tõttu hoopis tähelepanuta, samas kui “eestlane” pidi oma vabadust dokumentaalselt tõendama.⁹⁶

“Vabalt maalt” pärinemine võis kaitsta ka pärisorjastamise eest. Kuuluvust muuta – “mittevabalt” maalt tulijat siinmail pärisorjastunuks tunnistada – oli lihtsam kui tuvastada staatuse muutumist ehk vabaduse kaotamist. Kuigi Kuramaalt, Latgalest, Leedust, Poolast võis tulla ka vabu inimesi, ei pruukinud talupoegadena siia tulijaist seda eeldada. Näiteks leidis Riia maakohus 1757, et kuna asjaosaline oli Kuramaalt pärit pärisori ja ise seda tunnistanud, ei ole ta Liivimaal sellepärast veel maavaba, et ta maksis raharenti ega teinud teotööd.⁹⁷ Liivimaa õuekohus otsustas aga 1797, et David Pankowsky pasteldes saabunud vanaisa polnud Poola aadlik – järelikult oli tõenäoliselt pärisori ja jäi selleks ka Liivimaal, siin muutus pigem vaid tema kuuluvus.⁹⁸ Ka Vene vanausulistega ei toimunud “Venemaa tuntud põhikorra” tõttu mingit “seisuse muudatust”, kui nad 18. sajandi alguses Rāpinasse toodi.⁹⁹ Seevastu “vaba saksa mees” ei olnud Liivimaa õuekohtu 1715. aasta otsuse sõnul ei olnud Liivimaal lihtsalt rahvuse tõttu teotööks kohustatud.¹⁰⁰

Põhjasõja-järgne suur rahvastikuliikumine tekitas eriti Eestimaa hulga uusi “vabu ja võõraid”, kelle tõttu sai siinmail juba tavaks saanud vabade inimeste etniline eristumine

lõpul, 76; Linnus, *Vabade maakäsitööliste etniline päritolu*, 35; Linnus, *Vabad maakäsitöölised Eestis 18. sajandil*, 49. Vrd Seppel, *Mõiste “pärisorjus”*, 85.

⁹⁵ *weilen ohnehin in deutschen Provinzen keine Leibeigenschaft geduldet wird, so sind wir als dessen* [sealt pärit inimese] *Descendenten [...] jederzeit als Handwerker, Amt-Leute und Bediente, nicht aber als Bauern gehalten worden*: EAA 862,1,794: 24 (Carl Otsohni esindaja Garmani väited 1740). Vastaspool vaidles toodud väite õiguslikule arvestatavusele muidugi vastu.

⁹⁶ Linnus, *Vabade maakäsitööliste etniline päritolu*, 35; Linnus, *Vabad maakäsitöölised Eestis 18. sajandil*, 49; Tarvel, *Lahemaa ajalugu*, 128.

Mõisates hakati ilmselt vaba staatusega riigialamaid (pastoreid, kodukooliõpetajaid, Liivimaal ka aadlikke) järjekindlalt registreerima alles hingeloendustel alates 1782: Vahtre, *Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil*, 32. Nt 1774. aasta Eestimaa adramaarevisjonis ei ole märgitud 14 saksa käsitöölise, kes 1782. aasta hingeloenduse järgi pidanuks sel ajal juba maal töötama: Linnus, *Vabade maakäsitööliste etniline päritolu*, 51.

⁹⁷ LVVA 109,1,105: 189–192 (Riia maakohtu otsus 17.03.1757).

⁹⁸ LVVA 109,30,347: 147–152 (Liivimaa õuekohtu otsus 28.10.1797).

⁹⁹ LVVA 109,30,347: 81–93 (Liivimaa õuekohtu otsus 22.10.1797).

¹⁰⁰ LVVA 109,1,40: 71p–72 (Liivimaa õuekohtu otsus 24.03.1715).

uut jõudu. Niipalju kui annab oletada revisjonil registreeritute rahvuslikku päritolu¹⁰¹, võib öelda, et 18. sajandi esimesel poolel andsid Eestimaal nii vabade-võõraste taluperemeeste kui ka ametimeeste hulgas tooni Rootsist ja Soomest pärit vabad ja võõrad, Ida-Virumaal ka venelased. 18. sajandi viimaseks veerandiks kasvas ka Eestimaal sakslaste osakaal vabade hulgas.¹⁰² Liivimaa vabad inimesed olid seevastu läbi sajandi enamasti sakslased. Käsitöölise seas, eriti Tartumaal, oli Liivimaa Eesti osas ka üksikuid soomlasi ja venelasi, kuid rootslasi peaaegu üldse mitte.¹⁰³

Pärast seda, kui sajandi keskpaigaks oli enamik maad harivaid vabu või võõraid pärisorjastatud¹⁰⁴, jäid vabadele inimestele iseloomulikeks ametiteks käsitööline, mölder, kõrtsmik, köster, teener, kutsar, aednik¹⁰⁵. Liivimaal olid läbi 18. sajandi ja Eestimaal sajandi teisel poolel¹⁰⁶ vabadeks inimesteks peamiselt maatud ametimehed. Sealjuures moodustasid sakslased vabade *käsitöölise* üldarvust sajandi lõpus Eestimaal 44% ehk 274

¹⁰¹ Etnonüümina kasutati "eestlast" harva. Jüri Linnus loeb "eestlasteks" neid revisjonidel registreeritud käsitöölisi, kelle vanemad või kes ise on kuulunud pärustalupoegade hulka, samuti linna lihtrahva seast tulnud (eestipäraste nimedega) puuseppade, voorimeeste, töömeeste jne poegi ning maal elavaid vallaslapsi: Linnus, *Põhja-Eesti võõrasukad*, 116; Linnus, *Vabade maakäsitöölise etniline päritolu*, 60. Epp Kangilaski lähtub Harjumaal vabade ja võõraste inimeste puhul samuti pärisorisest päritolust ja eestipärasest lisanimest, eristades Tallinna eeslinnadest pärinejaid n-ö tõenäoliste eestlastena: Kangilaski, *Vabad inimesed Harjumaal*, 228.

¹⁰² Vt Linnus, *Vabade maakäsitöölise etniline päritolu*; Linnus, *Põhja-Eesti võõrasukad*; Kangilaski, *Vabad inimesed Harjumaal*, 226–228. Rääkides Eestist tervikuna nimetab Heldur Palli peamiste saabujatena lätlasi, venelasi ja soomlasi: Palli, *Eesti rahvastiku ajalugu*, 30.

¹⁰³ Linnus, *Vabade maakäsitöölise etniline päritolu*, 35, 42–43, tabel 5; vt ka Ligi, *Talurahva arv ja paiknemine Lõuna-Eestis*, 94, 96–97, tabel 10. Liivimaa revisjonidel nõuti vaid talu pidavate vabade ja võõraste registreerimist. 1723–1734 oli neid Liivimaal isegi rohkem kui Eestimaal, kuid nende protsent langes revisjonist revisjoni, olles 1782. aastal umbes 1,5. Samas; Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul*, 27.

¹⁰⁴ Eestimaa kohta Linnus, *Põhja-Eesti võõrasukad*, 128, tabel 3; 130–131, tabelid 5–6; 132. Kõrgeim oli Eestimaal vabade ja võõrastena registreeritud inimeste protsent võrreldes pärusalamatena registreeritute arvuga olnud 1730. aastatel. 1732 moodustas see Virumaal 9,7% – Kadrina kihelkonna 1,5%-st Jõhvi ligi 18 ja Vaivara ligi 38%-ni –, Harjumaal ligi 6% (Keila kihelkonnas ligi 9), Järvamaal ligi 5% (Türil üle 7) ja Läänemaal üle 4% (Kirblas 14); Linnus, *Vabade maakäsitöölise etniline päritolu*, 35–37; tabel 1; Ligi, *Talurahva arv ja paiknemine Eestimaal*, 263–266. 1739. aastal pandi tavaliste pärusalamatena kirja aga juba palju inimesi, kes eelmisel revisjonil olid registreeritud vabade või võõrastena. Vabade ja võõrastena registreeriti 1739 üksikuid mehi või leibkonnapäid Eestimaal 1512, sh Virumaal 792, koos perekonnaliikmetega vastavalt 5625 ja 3308 isikut, s.o umbes 5,5% Eesti- ja 10,5% Virumaa talurahva üldarvust ilma mõisateenijateta (Herbert Ligi järgi vastavalt 103 126 ja 31 593; Ligi, *Talurahva arv ja paiknemine Eestimaal*, 263–264); Linnus, *Põhja-Eesti võõrasukad*, 110–113; tabelid 1–2. (Võrdluseks: Rootsi-Pommeris oli vabade taluperemeeste osakaal 18. sajandil ligi 10%, Ida-Preis 40; Melton, *"Gutsherrschaft" in East Elbian Germany and Livonia*, 332.)

Paljude talu pidavate võõraste päruseks kirjapanemise tõttu vähenes "vabade ja võõraste" arv 1744. ja 1750. aasta revisjonide käigus kõige enam just Virumaal, sest sealsed võõrad olid olnud peamiselt pagenud eesti, soome-ingeri ja vene päritolu inimesed, kes kuulusid kas pärisorjastamisele või tagasisaatmisele: vt Linnus, *Põhja-Eesti võõrasukad*, 128–132, tabelid 3–7. 1751. aastaks oli vabu või võõraid mehi või leibkonnapäid (kokku 865 – 1739. aastal oli olnud 1512) kõige enam järel Harjumaal (305 peret) – eriti Tallinna-lähedastes kihelkondades, sh Tallinna linnamõisates: vt Linnus, *Põhja-Eesti võõrasukad*, 115; 128, tabel 3; Kangilaski, *Vabad inimesed Harjumaal*, 234–236, tabel 4. Liivimaa kohta vrd Ligi, *Talurahva arv ja paiknemine Lõuna-Eestis*, 94, 96–97, tabel 10: ka Liivimaal oli võõraid inimesi kõige rohkem 1720. aastatel, kui nende arv ulatus maaelanike üldarvust 5,2%-ni.

¹⁰⁵ Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul*, 27 (loetelu on toodud 18. sajandi teise poole Eestimaa kontekstis).

¹⁰⁶ Vt nt Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul*, 110–136.

meest (perekonnapead) – Liivimaa Eesti osas samal ajal 81% (260 meest).¹⁰⁷ “Eestlasi” on Jüri Linnus Eestimaa mõisates ajavahemikus 1732–1782 registreeritud 1604¹⁰⁸ vaba või võõra *käsitöölise* hulgas lugenud kokku vaid 147, ja nendegi seas oli arvatavasti hulk üksnes ajutiselt mujale tööle lubatud pärusalamaid. Seevastu Liivimaa adramaarevisjonid ei anna eesti soost vabadest käsitöölisest üldse andmeid. Et põhjuseks ei olnud ainult vabade inimeste valikuline registreerimine¹⁰⁹, vaid see, et vabade hulka kuuluvaid “eestlasi” oli Lõuna-Eestis ülepea väga harva, näitab 1782. aasta hingeloendus, kus tuli registreerida kõik mõisas elavad vabad inimesed. Eestimaal oli sel ajal 84 arvatavasti eesti soost vaba *käsitöölisi*, Liivimaa Eesti osas vaid kümme.¹¹⁰ (Üldse märgiti Eestimaa 1782. aasta hingeloendis ära 3274 vaba meest ja 3173 naist ehk u 3,5% maarahvastikust. Liivimaa Eesti osa mandrialal, kus hingeloenduse materjalid on säilinud vaid lünklikult, on selleks arvaks pakutud kokku u 3000 ehk 1,5%.¹¹¹)

Maatu või vähese maaga ametimees, kes oma maalapi kasutamise tasus mõisale teisiti kui teotööga, oli küll tõenäolisemalt vaba inimene kui tavaline talupoeg. See aga ei tähendanud, et vabadele inimestele omaseid ameteid poleks pidanud ka pärisorjad. Vastupidi, nt pärusalamaist käsitöölisi oli nii Põhja- kui ka Lõuna-Eestis alati mitu korda enam kui vabu käsitöölisi. 18. sajandi lõpul, kui hingerevisjonidel pandi kirja kõik maaelanikud, oli (mõisa poolt välja õpetatud) pärisoriste ametimeeste osakaal tõusnud, vabu inimesi jäänud aga Eestimaa käsitöölise sekka aga vaid ligi kolmandik (Linnuse järgi 618 meest ehk/või perekonnapead 592 mõisa ja kokku 2104 käsitöölise kohta) ja

¹⁰⁷ Jüri Linnus osutab, et saksa elemendi osa käsitöölise seas oli tegelikult kindlasti veelgi suurem. Oli ju suur osa soome-rootsi päritoluga mehi saksastunud ja ka enamik määratlemata etnilise kuuluvusega vabu inimesi oli oma eluolult seotud tõenäoliselt sakslastega. Vt Linnus, *Vabade maakäsitöölise etniline päritolu*, 51, 53–54.

Kui 18. sajandi keskpaigast on Eesti alalt teada ligi 200 saksa käsitöölisi, siis 1782 juba üle 500: Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist kuni 19. sajandi alguseni*, 11. Vaid Pärnu ümbruskonnas, mis võrreldes muu Põhja-Liivimaaga paistis üldse silma vabade käsitöölise suure osakaalu poolest, leidis vabu käsitöölisi rohkesti ka mitesakslaste hulgas: Linnus, *Vabad maakäsitöölised Eestis 18. sajandil*, 50; Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul*, 38.

¹⁰⁸ Valdavalt ilma mõisakäsitööliseta, keda ka Eestimaal (vt järgmist viidet) registreeriti väga juhuslikult: Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul*, 140.

¹⁰⁹ Eestimaal registreeriti vabu inimesi, ehkki mitte mõisarahvast, revisjonisüsteemi tõttu hoolikamalt kui Liivimaal. Seal pandi vabad ja võõrad revisjonil kindlalt kirja vaid siis, kui nad elasid Rootsi aja lõpu vakuraamatutes fikseeritud taludes, ning maatud ja vastrajatud taludes elavad võõrad võisid hõlpsasti märkimata jääda. Saaremaal ei registreeritud vabu ja võõraid üldse. Ligi, *Talurahva arv ja paiknemine Lõuna-Eestis*, 94.

¹¹⁰ Linnus, *Vabade maakäsitöölise etniline päritolu*, 61–62.

Eri liiki käsitöölise tegevusaladest, esinemissagedusest, liikuvusest jms põhjalikult: Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul*. Ameti, vabaduse ja rahvuse suhestumise kohta eriti Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist kuni 19. sajandi alguseni*, eriti tabel 9. Vt ka Linnus, *Põhja-Eesti võõrasukad*, eriti 112–113, tabel 1; 128–132, tabelid 3–7; Kangilaski, *Vabad inimesed Harjumaal*, eriti 227, tabel 1.

¹¹¹ Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul*, 26–27. Kihelkondliku jaotumise skeemi vt samas, 26 joon 1.

Lõuna-Eestis umbes viiendik (326 vaba meest – 517 mõisat – kokku 1527 käsitöölisl).¹¹² Iseenesest ei olnud amet ja tegevusala tõendina piisavad (vrd 2.5).

Etnilise päritolu ja elualaga seostus rida tunnuseid, mida advokaadid inimeste vabaduse (või mitte pärisorjana kohtlemise) tõenduseks appi võtsid. Lisaks vaidlusaluste tavaliselt teistmoodi elualale olid sellisteks lisatunnusteks eriti nende nimi ja suhtlusringkond ning rõivastus, aga huvitaval kombel mitte keel¹¹³.

Nt mõisajääger Jacob Johann Krickmeyer tõi 1780. aastate Pärnumaal enda sakslasena ehk mitte pärisorjana kohtlemise kinnituseks saksa moodi riietuse, mida ei kandnud sugugi kõik mõisateenijad (tunnistajad täpsustasid, et siiski kõik tubased teenijad, ja et lapsepõlves käis hageja ringi ka pasteldes), saksa leeri, aastapalga, mõisnikult kingituseks saadud hobuse ja sadula¹¹⁴, vaba abikaasa, kes ähvardavat lahutusega, kui mehe vabadus kinnitust ei leia, ning ema vabaduse, kuigi selle tõenduseks polnud tuua muud kui kaduma läinud vabakiri ja hilisem abielu sakslasest kingsepaga. Lisaks käis ta tuttavatelt sakslastelt oma saksa päritolu kohta tõendusi kogumas. Kirjalik tunnistus õnnestus aga saada vaid Kõpu saksa sepalt, kes väitis end Krickmeyerit tosina aasta eest “saksa inimesena” tundnud olevat. Sepa tunnistust kinnitasid Viljandi-Kõpu pastori tõend, et nimetatud sepp ise on “saksa mees” ja Karksi-Halliste pastori tõend, et jääger Krickmeyer on käinud saksa leeris ja seejärel “koos teiste saksa noorte inimestega” armulaua.¹¹⁵ Krickmeyeri väitel oli tema isa olnud vaba sakslane, kes tahtnud tema mõisateenijast ema äragi võtta – kirikus olnud nad juba maha kuulutatud –, kuid enne pulmi surma saanud. Krickmeyerit olevat aga mõisas ikka saksa lapsena koheldud. Seega võinuks tema kasuks kõne alla tulla kaks Liivimaal kehtivat seadusesätet (lähemalt 2.1.3): (1) et vanemate abiellumine legitimeerib vallaslapse – seega pärinuks Krickmeyer isa

¹¹² Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist kuni 19. sajandi alguseni*, tabel 4.

¹¹³ Siiski oli keeleküsimus kerkinud korduvalt üles 17. sajandil üksikute rannarootslaste staatuse tuvastamisel: Põldvee, *Pakri rootslaste kaebused*, 48, 53. Oluline oli keeleküsimus ka Riia rae argumentatsioonis kodanikuõigusi taotleva mastipraakija Johann Steinhaueri vastu 18. sajandi keskel: Elias, *Zur Lage der undeutschen Bevölkerung*, 482–483. Tallina kohta: Elias, *Reval in der Reformpolitik Katharinas*, 173. Keele järgi tuli eristada ka tõenäolisi pagenuid muudest linnaelanikest: Зутис, *Осмзѣцкуи сонпос*, 250–251. Arnold Soom mainib Karula pastori kurtmist 17. sajandi lõpus, et kohalikud käsitöölised mitte üksnes ei nimeta ennast sakslasteks ja ei nõua saksakeelseid sakramente, vaid ka palvetavad haledas saksa keeles. Ka Soom seostab seda püüdega eemalduda pärisorja staatusest. Soom, *Die Landhandwerker in Estland*, 39.

Käesoleva töö allikates kasutas keelt staatuse tunnuseks mõisnik, kes püüdis pärisorjastatuse tõenduseks tuua mõisas peetud eestikeelset ristimistalitust *und lauter estnische Taufzeugen*: EAA 282,1,116: 11–16p (Pärnu kreisikohtu otsus 19.11.1792).

¹¹⁴ Wilhelm Lenz seeniori sõnul oli 18. sajandil kombeks kinkida mõisas teeninud saksasoost noormeestele seal lahkumisel nt hobune, sadul, püstol ja mõök: Lenz, *Umvolkungsvorgänge*, 6.

staatuse, kui viimane poleks surma saanud – või (2) et ka juhul, kui vaba isa oma vallaslapse emaga ei abiellu, pärib laps tema staatuse juhul, kui isa ta omaks tunnistab ja laps saab saksa kasvatuse – seekord oli kasvatajaks küll mõis. Kohus nõustus aga mõisniku vastuväitega, et hagejat, kelle ema oli tema sünni ajal pärusalam, ei koheldud ega kasvatatud teisiti kui teisi mõisateenijaks mõeldud poisse ja see, et ta sai viimastel aastatel aastapalka, ei loe, sest ka sama mõisa pärisorisele kokale oli “see soosing” osaks saanud.¹¹⁶

Vabaduse nõudjate kaitsjad kirjutasid nende nime võimalusel alati saksa keeles, vastased aga talupojavariandis: Johann – Jahn, Juhan(n); Jacob – Jack jne.¹¹⁷ Kusjuures enamasti või peaaegu alati, kui vabaduse taotleja kasutas perekonnanime, süüdistas vastaspool teda selle väljamõtlemises ehk nime võltsimises (rõhudes ka selle karistatavusele, ehkki kohtud selle vastu mingeid sanktsioone ei rakendanud).¹¹⁸ Vahel laskusid osapooled ka pikematesse vaidlustesse selle üle, kuivõrd loeb inimese nimi tõendina, kuid kohtuotsustes viimast tavaliselt eitati: parema seisundiga inimeste hulgas oli enesele perekonnanime võtmine nähtavasti tavaline. Näiteks leidis Tallinna ülemmaakohus 1794. aastal tunnistuste põhjal, et rahva suus Murro Michelina tuntud Aruküla metsavahi ja seejärel Ervita pärustalupoja poeg Hermann on lisanime *Grenberg* enesele ise võtnud, seega ei kõlba see tõendiks.¹¹⁹ Toimikus leidub pastori kiri hageja advokaadile, milles ta märgib, et ei Hermanni isa ega vend ei ole kirikuraamatus kunagi vabadena ära märgitud olnud ega Grenbergi nime kandnud. “Kuna ta aga tahtis, et teda sedasi nimetataks, kirjutasin selle nime tookord tema palvel ristimistunnistusele, sest see ei tähenda midagi (*nichts involviert*), siinkandis võtavad pea kõik pärusmõisateenrid (*Erb-Hofs Jungens*) enesele lisanime”.¹²⁰ 1800.–1801. aastal ei tulnud nimeküsimus Pärnu maakohtus küll otsustava küsimusena jutuks, kuid mõisniku küsimusele, ega Pri Jaan oma lisanime endale meelevaldselt võtnud ole, teadis üks tunnistaja vastata, et alguses oli tolle

¹¹⁵ LVVA 6012,1,103 (sepp W. F. Bergi ja pastor H. E. Schröderi ning pastor C. H. Seebergi tunnistused 15.11/28.11.1784 ja 18.11.1784).

¹¹⁶ LVVA 6012,1,33: 13–18 (Riia ülemmaakohtu otsus 28.01.1786); 6012,1,103 (Riia ülemmaakohtu toimik 1784–1786).

¹¹⁷ Vrd Põldvee, *Pakri rootslaste kaebused*, 46–47; Põldvee, *Uustalu Bengti tundmatu elutee*, 217–218.

¹¹⁸ Ühe mõisniku esindaja sõnastuses kõlas probleem nii: *Könnte nicht, wenn ich diese Namens-Veränderung zugäbe, die Frage aufgeworfen werden, wie ein deutscher oder so ein Joseph[sohn] unter Oberpahlen erb sein kann? Nein, er heißt Johann, so wie andere meiner Bauren Hans und Jürri heißen*: LVVA 109,29,21: 30p (C. M. v. Lilienfeldi esindaja Rathlefi väited 04.08.1793). Õigupoolest ei kõnelnudki mölder Josephi poeg Johann saksa päritolust, vaid vanaisa Matzi ärapõlenud vabakirjast. Kirikuraamatus oli eelmine pastor aga pidanud vajalikuks eristada vaid sakslasi, kelleks Josephit nähtavasti ei loetud, mitte vabu inimesi ja pärisorje: samas, 55 (pastor Hupeli kiri 14.04.1793).

¹¹⁹ EAA 7,1,261: 67–70p (Tallinna ülemmaakohtu otsus 31.01/10.02.1794).

¹²⁰ EAA 5,1,504: 53 (pastor Mickwitzi kiri 24.03.1794).

nimi olnud tõepoolest ainult Jaan, sestpeale aga, kui ta vabadust taotles, Pri Jaan. Teine tunnistaja pidas lisanime vist siiski varasemaks, ehkki möönis, et ju see nimi oli ise võetud jah, sest mingit kohtulikku kinnitust tal sellele ei olnud – “aga nii teda kord juba kutsuti”. Kolmas hakkas otse sõnast kinni: “prii (*frei*) tema oli ja nii teda kutsuti, sest et ta prii inimesena tuli, ja ühtki teist lisanime tal polnud.”¹²¹

Ühel juhul tõstis kohus inimese nime siiski tema vabaksmõistmise põhiargumendiks: Paldiski kreisikohus leidis 1792, et ehkki kusagil ei ole otseselt kirjas, et kolme Pajakal elava venna, Jacob, Heinrich ja Carl Neumanni köstrist vanaisa Jacob Neumann oleks olnud vaba inimene, tõendab seda ühelt poolt tema saksa nimi (“kuna on üldiselt teada, et pärustalupojad ei tavatse kunagi selliseid saksa nimesid kanda”), teisalt aga puudub toimikus tõendus, et tema järglased oleks end päruseks andnud. Seda keelab “vabakslastutele, kõnelemata siis vabana sündinuist” ka 1791. aasta senatiuukaas (ukaas ise kõneles vaid vabakslastuist – lähemalt 3.2). Kostja viis asja ülemmaakohtusse, mis saatis asja põhjusel, et kreisikohus oli otsustanud üksnes Neumannide avalduse alusel määrusega, lubamata mõisnikul end piisavalt kaitsta, kreisikohtusse tagasi. Asehaldusaja lõppedes võttis protsessi üle Harju meeskohus, kes kõiki argumente hoolikamalt kaaludes eelmise otsuse ära muutis ja muuhulgas leidis, et nimi, eriti kui see on enesele tõenäoliselt ise võetud, tõendab vabadust sama vähe kui sakslaseks olemist. Ka restitueeritud ülemmaakohus kinnitas, et toimikust ei nähtu, kuidas köster selle nime sai, ja meelevaldset perekonnanime võtmist ei saa mingil juhul pidada vabaduse tõendiks.¹²² Kohus eeldas niisiis, et talupoja perekonnanimi on ise võetud, ja hagejad pidanuks tõendama vastupidist.¹²³ Põhjus, miks kohtud nimeküsimusele seekord nii suurt tähelepanu pöörasid, oli see, et hagejate esindajad olid tõstnud nimeküsimuse ebatavaliselt olulisele kohale, pea võrdväärseks hagejate vanaisa Rootsi ratsaväes teenimise ja köstriametiga kõrval. Nt kui Harju meeskohus oli hagejate vanaisa nime võrrelnud ühe sarnase saatusega, kuid vaieldamatult pärusalama staatuses Andersohni-nimelise tunnistaja omaga, kinnitas Neumannide advokaat, et Neumann on “nimi, mis eristub teistest nii väga, et saab kuuluda vaid vabale sakslasele. Sest kui vahel leidubki eesti talupoegade seas nimesid Christiansohn, Jürgensohn, Andersohn jne, on tegemist vaid isa

¹²¹ EAA 915,1,2124: 99 (tunnistajate ütlused Pärnu maakohtus mais 1800).

¹²² EAA 858,2,2148: III 39–42; II/II 14–18; EAA 858,1,318: 569–572 (Paldiski kreisikohtu otsus 23.12.1792, Harju meeskohtu otsus 13.11.1797 ja Eestimaa ülemmaakohtu otsus 03.03/12.03.1798).

ristinimest tuletatud lisanimedega; seevastu *Neumann* on ainult ja üksnes vabale sakslasele kohane perekonnanimi, mida pärisori kunagi ei kanna ega tohigi kanda.” Lisaks tõendavat perekonna vabadust kõstri minia nimi *Christina*, mis saab ometi olla ainult vaba saksa tüdruku nimi, – ja kuidas oleks seesugune küll nõustunud abielluma pärisorjaga? Sellist asja ei juhtu kunagi. Kehvimgi tüdruk hindab oma vabadust liialt kõrgelt, et sellest pärisorjaga abielludes loobuda.¹²⁴

Seegi, et ristsetel kirikuraamatusse talletatud tunnistajate ja ristivanemate nimed annavad tunnistust asjaosaliste sotsiaalsest kuuluvusest, ei ole ajaloolaste avastus. Nagu ka abielu ühes või teises staatuses inimesega¹²⁵ või parem kooliharidus¹²⁶, sai see olla arvestatav aga ainult teatud tõenäosust *resp.* presumptsiooni tekitava asjaoluna.¹²⁷ Sama funktsiooni täitsid ka viited rõivastusele, millele mõnikord osutati samuti isegi kohtuotsuses.¹²⁸

¹²³ Harju meeskohus pidas toimiku põhjal seevastu tõendatuks – ilmselt analoogia alusel samas külas elanud ja samuti Rootsi ratsaväes teeninud talupoeg Andersohniga –, et hagejate vanaisa oli saksa nime endale ise võtnud: EAA 858,2.2148: II/II 14–18 (Harju meeskohtu otsus 13.11.1797).

¹²⁴ EAA 858,2.2148: kd II (vendade Neumannide esindaja Wetterstrandi apellatsioon Eestimaa ülemmaakohtule 13.11.1797).

¹²⁵ LVVA 6012,1,103 (Riia ülemmaakohtu toimik 1784–1786); 6012,1,35: 273–279 (Riia ülemmaakohtu otsus 27.10.1793); EAA 858,1,323: 585–586 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 20.03/08.04.1804).

¹²⁶ LVVA 6012,1,36: 73–77 = EAA 282,1,116: 93–96 (Riia ülemmaakohtu otsus 30.12.1793) ja EAA 282,1,116: 11–16p (Pärnu kreisikohtu otsus 23.12.1792).

¹²⁷ Olgugi et mõisniku esindaja pani maakeelse ristimistalituse või läti või eesti kogudusse kuulumise mõnikord hageja pärisorjust tõendama mõeldud asjaolude ritta, ei võtnud vähemalt ülema astme kohtud seda kunagi tõsise tõendina arvesse: LVVA 6012,1,36: 73–77 = EAA 282,1,116: 93–96 (Riia ülemmaakohtu otsus 30.12.1793); 7134,1,7 (Riia tsiviilasjade kohtupalati otsus 16.02.1787); EAA 282,1,116: 11–16p (Pärnu kreisikohtu otsus 19.11.1792).

¹²⁸ Kõige otsesemalt Liivimaa õuekohtu otsuses 1797, kui õuekohtu presidendi mõisas küti pärisorjastumist lihtsustavaks asjaoluks toodi tema isa tõenäoliselt pärisorine päritolu, millele osutavat Poola päritolu ja pastelde kandmine: niisugune mees ei olnud tõenäoliselt ei šlahtitš ega Pankowsky: LVVA 109,30,347: 147–152 (Liivimaa õuekohtu otsus 28.10.1797). Samuti vastuväitena Jacob Johann Krickmayeri väidetud saksa kasvatusel (“kandis sedasama rõivastust, mida teised päruspoisid”): LVVA 6012,1,33: 13–18 (Riia ülemmaakohtu otsus 28.10.1786). “Saksa rõivastus” osapoole argumentina: LVVA 7134,1,7 (Riia tsiviilasjade kohtupalati otsus 22.12.1786). Mõistetavalt oli rõivastus oluliseks inimese staatuse kirjelduse elemendiks tunnistajate ütlustes.

1.3. Seadused

Subsidaarse Rooma *resp.* üldise õiguse ja kohaliku tavaõiguse kõrval võib varauusaja positiivset õigust jagada formaalse päritolu ja funktsiooni poolest laias laastus kaheks: seisuslikeks *õigusteks* ja riigivõimu või ka seisuste endi poolt antud *seadusteks* kitsamas mõttes. Viimased täiendasid järjepanu esimesi, tohtides *õigust* kui privileegi küll teatud määral muuta, kuid (vähemalt otsesõnu) mitte tühistada.¹²⁹ Aeg-ajalt koostatavad *õiguse* kogud fikseerisid antud ajahetke positiivse õiguse, sisaldades mõlemat eelnimetatud poolt. “Seadus” võis seega tähendada nii kitsamalt korraldust, mis oli võimukandja poolt konkreetsel hetkel antud, nagu ülal, kui ka laiemalt igasugust seadusjõulisena kehtivat kirjutatud õiguse normi.¹³⁰ Käesolevas kasutan “seadust” just viimases, kõige laiemas vaadeldava aja tähenduses.

Liivimaa aadli jaoks kehtivaks maaõiguseks oli 1537. aastal trükitud nn “keskmine Liivimaa rüütliõigus”. Mõistagi oli see osalt vananenud ning rohkete rootsiaegsete käskude, korralduste ja seletustega täienenud või asendunud. Viimaseid roomaõigusliku sideainega vanale õigusele lisades ja endale meelepärasemaks interpreteerides püüti küll korduvalt avaldada uut ja ajakohasemat Liivimaa maaõiguse kodifikatsiooni, kuid ka 1730. aastatel koostatud maaõiguse kodifikatsiooni projekt (*Neues Liefländisches Ritter- und Landrecht*) jäi toppama. Seevastu Eestimaa rüütliõigus (*Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Recht*: edaspidi ER)¹³¹ oli 1650. aastaks kodifitseeritud Tallinna linnusekohtu assessori Philipp Crusiuse poolt ja omas Eestimaal reaalselt seadusjõudu.¹³²

Venemaa seadused siin iseenesest ei kehtinud. Seadusjõu omandasid need alles kubermanguvalitsuse poolt publitseeritult. Asehalduseaegse administratiiv- ja kohtukorralduse kirjutasid ette Katariina II poolt 1775. aastal välja antud kubermangude halduskorraldus (institutsioonid ja menetlus), mis Liivi- ja Eestimaal kehtestati 1783. aastal, ja 1785. aasta linnakorraldus ning neid kehtestavad ja kommenteerivad kubermangupatendid. Muus osas jäi senine provintsiaalõigus põhimõtteliselt jõesse, ehkki

¹²⁹ Willoweit, *Struktur und Funktion intermediärer Gewalten*, 18–22, 27. Vrd nt Immel, *Typologie der Gesetzgebung*, 73, 79, 82–83; Mohnhaupt, *Potestas legislativa und Gesetzesbegriff*, 218.

¹³⁰ Seaduse mõiste kohta Mohnhaupt, *Potestas legislativa und Gesetzesbegriff*, 214–219; Immel, *Typologie der Gesetzgebung*, 83.

¹³¹ Ewers, *Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte*, 141–481.

¹³² Ka Crusiuse kodifikatsiooni püüti 18. sajandi esimesel poolel korduvalt täiendada (revideerida), kuid senati kinnitust sellele ei saadud. J. Ph. G. Ewers on avaldanud Eestimaa ülemmaakohtu sekretäri Riesenkampffi ääremärkused ühelt rüütliõiguse eksemplarilt: Ewers, *Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte*, 485–574. (Ewersi väitel pärinevad

järk-järgult täiendasid ja asendasid seda uued ukaasid ja kohalikud korraldused.¹³³ 1796/97 taastati suuremas osas asehaldusaja eelne halduskorraldus, kuid muud vahepealsed seadused kehtisid arvatavasti edasi.¹³⁴

1.3.1. Eestimaa rüütliõigus

Kuuest raamatust koosneva Eestimaa rüütliõiguse neljandas, võla- ja asjaõiguse raamatus talupoegadele pühendatud 18. peatükk “Talupoegadest” (*Von Bauern*: edaspidi ER IV, 18) sisaldab peamiselt pagenu talupoegade tagasinõudmise ja väljaandmise tehnilist korraldust ühes sanktsioonidega pagenu varjamise ja abistamise vastu.¹³⁵ Peatükki alustab pärusalama lühidefinitsioon: “Pärustalupojad (*die Erbbauern*) ja need, kes neist sünnivad, samuti nende vara ja omand on isanda võimuses ega tohi tema loata mujale minna” (§ 1). Järgnevad paragrahvid täpsustavad mõisnikest osapoolte õigusi ja kohustusi, kui mõni adratalupoeg saabub talupidamise sooviga võõrasse mõisa ja kui pärushärra mõnda oma mujal asuvat alamat tagasi tahab, ühes sanktsioonidega pagenu varjamise ja abistamise vastu. Pagenu talupoja väljanõudmisele sätestatakse 30-aastane aegumistähtaeg (§ 13). Kuuluvusest langeb välja vaid peatüki viimane, 14. paragrahv, kus on kirjas mõisniku kodukari- ning üldiste kohtuasutuste kriminaalkohtuõigus.

1.3.2. Liivimaa maapolitseikorraldus

Erinevalt Eestimaast oli Liivimaal olemas ametlikult tunnustatud maa(politsei)korralduste kogu (*Lieffländische Landes-Ordnungen nebst dazu gehörigen Placaten und Stadgen*, 1707). Tänu sellele erinevaid avalikku korda ja õiguskorraldust reguleerivaid korraldusi koondavale kogumikule on Liivimaa talupojasse puutunud seadusesätteid paremini tuntud.

need aastast 1736, K. A. J. Pauckeri sõnul on lisatud pikema aja vältel: Paucker, *Der revidirten ehstländischen Ritter- und Landrechte erstes Buch*, 39.)

¹³³ Ka varasemate vene seaduste autoriteet näib siinsetes asutustes asehaldusajal tõusnud olevat. Sajandi lõpu kohtupraktikas pöördui vahel ka mõne Vene ukaasi kui riigivõimu seisukohti väljendava lisaargumendi poole. Vrd Bunge, *Chronologisches Repertorium*, LXVII–LXXXII; Samson v. Himmelstiern, *Ueber die Anwendung*, 34–44. Üksikute siinmail publitseeritud ukaaside võime muuta kohalikku õigust näib olevat olnud vaidlusobjektiks asehaldusajast peale või saanud selleks kohe asehaldusaja järel. (Vrd samas.) Näib, et kohtupraktikas püüti sellest vastuolust kuidagi mööda minna ja mööda vaadata.

¹³⁴ Või siis oli nende edasikehtimine n-ö vaikumisi küsitav, vrd eelmise viitega.

¹³⁵ Ewers, *Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte*, 380–385; käesoleva töö lisa 2.

Kogumiku tuumaks ja aluseks oli omaette väiksem korralduste kogu aastast 1668 (ametlikult kinnitatud 1671) – nn Clas Totti (maa)politseikorraldus (*Policey-Ordnung*).¹³⁶ See sisaldas erinevaid avaliku korra jaoks oluliseks peetavaid seadusi ja määrusi¹³⁷ ja seda täiendati kuni aastani 1707, kui samade kaante vahel avaldati lisaks Totti seadustele veel 126 erinevat korraldust kokku 779 leheküljel.¹³⁸ Leheküljenumbritest nähtub, et kui Liivimaal viidati edaspidi “maakorrale” (*Landesordnung(en)*, lühendatult *LO*), peeti silmas just kõnealust 1707. aasta köidet.

Kõnesolevas seoses on oluline Totti korralduse 6. peatükk “Talupoegade väljaandmisest” (*Von Außantwortung der Bauren*: edaspidi *LO VI*), *ER IV* 18. peatüki Liivimaa analoog¹³⁹, mille 16 paragrahvi kirjutasid ette pagenute väljaandmise korralduse ning määratlesid pärusalamaks loetava isiku tunnused – s.t defineerisid väljaandmisele kuuluvad pärusõltlased: keda ja millistel asjaoludel on ühel või teisel mõisnikul õigus pidada oma pärusalamaks ja mujalt tagasi nõuda.¹⁴⁰ Varasematest sarnastest korraldustest ja *ER IV* vastavast peatükist erines nimetatud peatükk selle poolest, et väljanõudmise õiguse ja väljaandmise tehnilise protseduuri määratlemise kõrval oli sihiks võetud pärusalamate hulka loetavate isikute ringi võimalikult mitmekülgne määratlemine.¹⁴¹ Eestimaal ei olnud sarnast seaduslikku defineerimist üritatud ja sõltlaseks loetava isiku tunnusmärgid allusid palju enam tõlgendustele (ehk konkreetse kohtukoosseisu arusaamale tavaõigusest).

Seadusjõudu ei omanud, kuid Liivimaa rüütelkonna õigusarusaamade väljendusena pakub sellegi poolest huvi 1730. aastatel Liivimaa õuekohtu liikmete Gustav von Budbergi ja Johann Schraderi poolt rüütelkonna ülesandel koostatud kohaliku maaõiguse kodifikatsiooni projekt.¹⁴² Kohati aitab see paremini mõista ka *LO VI* tõlgendamist 18.

¹³⁶ *LO*, 4–35.

¹³⁷ Eri väljaannetest lähemalt: Hetzel, *Zusätze*, 89–92. Maakorralduse ja korralduse mõiste mitmekesisuse kohta nt Immel, *Typologie der Gesetzgebung*, 4–5, 66–79, 82.

¹³⁸ Sisu ja koostamise kohta: Arbusow, *Die Livländische Landesordnung*; Seppel, *Adratalupoegade sõltuvussuhted mõisast*, 41–47. Osa eksemplaride ilmumisaastana seisab tiitellehel 1705, kuid sisult ja paginatsioonilt identsed köited sisaldavad ka 1706. aasta seadusi.

¹³⁹ *LO*, 21–25; käesoleva töö lisa 2.

¹⁴⁰ Võib öelda, et *LO VI* kinnitas seadusena pärusõltuvuse presumptsiooni kõigile Liivimaal talu pidavatele inimestele. Vahest seda ongi mõeldud nõukogudeaegses Eesti historiograafias levinud väitega, et Totti korraldus oli esimene sunnismaisust või pärisorjust ametlikult fikseeriv seadus Liivimaal. Sel juhul on küll väljendatud ebatäpselt, sest sunnismaisest sõltuvust fikseerivaid (pagenute väljaandmise korraldust sätestavaid) õigusakte oli Liivimaal antud varemgi ja neid olid tunnustanud ka Rootsi võimud: Arbusow, *Die Livländische Landesordnung*, 20–40.

¹⁴¹ Vt Arbusow, *Die Livländische Landesordnung*, 20–40.

¹⁴² Projekti valmimise ja saatuse kohta vt Schwartz, *Versuch*, 234–250, ja Stael v. Holstein, *Kodifizierung*, 196–208, 249–273; Vipera, *Budberga-Šrādera kōdeka projekta izstrādāšana*; Arbusow, *Das Bauernrecht*.

sajandi Liivimaa kohtupraktikas, sest selles leiduv 22-paragrahvine peatükk “Talupoegadest ja nende väljaandmisest” koondab LO VI-s olevaid ja lisaks Liivimaal kuni 1730. aastani avaldatud ettekirjutusi (patente).¹⁴³ Sätted, mis käsitlevad pärisorjade kuuluvust ja vabade inimeste pärisorjastumist, ei erine oluliselt vastavatest LO VI ettekirjutustest, kuid sisaldavad siiski üksikuid huvipakkuvaid täiendusi.

1.3.3. Täiendavad otsused ja korraldused

Eestimaa rüütliõigust ja Liivimaa maapolitseikorraldust täiendasid kubermanguvõimude korraldused (kubermangupatendid). Selles töös on neist olulisimateks aastatel 1712–1713 vastu võetud otsused, mis pidid aitama otsustada segastel aegadel kodunt lahkunud mõisaalamate kuuluvuse üle. Eestimaal oli selleks mõisate inkvisitsiooniga seoses 21.06.1712 toimunud Eestimaa rüütelkonna 15 aadliku koosoleku otsus¹⁴⁴, mille põhjal avaldati ka kubermangupatent 29.07.1712. Liivimaal täpsustasid sarnaseid küsimusi Võnnu (*Cēsis*) ja Riia sillakohtunike sellekohastele küsimustele vastuseks saadetud Liivimaa kindralkubermanguvalitsuse resolutsioonid 23.06.1713 ja 24.07.1713.¹⁴⁵ Nii Eestimaa patent kui ka Liivimaa resolutsioonid jäid jõusse kuni 19. sajandi alguseni. Tähtsaimaks võib pidada nendes sätestatud põhimõtet, et suure nälja ajal võõrsil viibinud pärisorjad peavad jääma päruseks sinna, kus nad on näljaajal ülalpidamist leidnud. Eestimaal kehtis see kõigi näljaajal elukohta vahetanute kohta, Liivimaal aga näljaajal ülalpeetud laste ja töövõimetute suhtes. Nii Eesti- kui ka Liivimaal kinnitati ühtlasi, et provintsi alistudes erru lastud Rootsi väes teeninud soldateid tuleb pidada endiste mõisnike pärusalamaiks. Liivimaa resolutsioonidest olulisem oli LO VI peatükki üsna põhjalikult täiendav vastus Riia sillakohtunikule Hastferile¹⁴⁶, millele viidati edaspidi otseselt kui LO VI täiendusele.¹⁴⁷ Hastferi küsimused¹⁴⁸ olid asjalikud ja läbimõeldud, ilmselt ka asjatundlikud, ning valgustavad hästi LO VI lahtisi otsi.

Projekti talurahvasse puutuvad osad on publitseeritud kahel korral: (allikaviidetega varustatud mustandivariandist) Arbusow, *Das Bauernrecht*, 387–401 ja (projekti läbi vaadanud senatikomisjoni parandusi sisaldavas variandis 1760. aastate algusest) Vīgrabs II, 105–120.

¹⁴³ Arbusow, *Das Bauernrecht*, 390.

¹⁴⁴ EAA 854,2,794: 18–19p; käesoleva töö lisa 2.

¹⁴⁵ Vīgrabs I, 15–17 ja 19–22.

¹⁴⁶ Vīgrabs I, 19–22; käesoleva töö lisa 2.

¹⁴⁷ Lisaks kohtumaterjalidele nt *Livländisches Manuale judiciarum* (Riga 1776: LNBR X100V,1,11), 27–29, 38–39, 43–44, 207–208; Nielsen, *Handbuch*, I 85; Buddenbrock II, 663; Samson v. Himmelstiern, *Versuch*, 43 märkus 58; Ewers, *Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte*, 557.

¹⁴⁸ Vīgrabs I, 17–19.

Inimese kuuluvust ja staatust määratlevaid ettekirjutusi sisaldasid ka adramaarevisjonidega – mis olid ühtlasi pagenute väljaselgitamise ja paikapanemise kampaaniateks – tegelevate asutuste (senati, kammerkolleegiumi, kindralkubermanguvalitsuste, ülemkohtute) korraldused ja revisjonikomisjonide otsused. Need ei kirjutanud ette mitte ainult revisjonide organisatoorset külge, vaid ka revisjonidel registreerimise mõju registreeritute kuuluvusele.¹⁴⁹ Revisjonikorraldusega seostuvad ka pagemisevastased kubermangupatendid, mis on antud kontekstis olulised eeskätt pagenud pärusalamate kuuluvuse muutumise tingimuste määratlejatena.

1.3.4. Rooma õigus

Subsidiaarsena kehtis 18. sajandi Eesti- ja Liivimaal Rooma õigus. See võis tähendada nii keiser Justinianuse kodifikatsiooni – *Corpus iuris civilis*'t (534. aastast, edaspidi CIC)¹⁵⁰ – kui ka nn üldist õigust (*ius commune*) ehk Rooma õigust aja jooksul täiendatud ja kohandatud kujul.¹⁵¹

Siin pakuvad CIC-st huvi eeskätt orjade ja sunnismaiste koloonide sõltuvuse teket ja selle lõppu või kuuluvuse muutumist käsitlevad sätted. Ka kasutatud allikates kajastub 16.–17. sajandi saksa juristide vaidlus, millised CIC sätted on ja millised ei ole pärisorisele talupojale rakendatavad.¹⁵² Küsimus oli eeskätt Justinianuse koodeksi orjade (*servi*) ja sunnismaiste koloonide (*coloni glebae adscripticii*)¹⁵³ samastatavuses esiteks omavahel ja teiseks kohalike pärisorjadega. Klassikalises Rooma õiguses (1. saj eKr – 3. saj pKr) jagunesid inimesed üheselt kaheks: orjad ja vabad.¹⁵⁴ Hilisrooma kriisiperioodil tekkinud vajadusest selle range jaotuse diferentseerimiseks mindi Justinianuse koodeksis mööda. Nii loeti suurtes mõisamajandites rakendatavaid sunnismaiseid rentnikke ehk koloone staatuse poolest vabadeks, kuid tegelikult (nii realselt kui ka juriidiliselt) oli

¹⁴⁹ Eestimaa adramaarevisjonid toimusid aastatel 1725–1726, 1732, 1739, 1744, 1750–1751, 1756–1757, 1765 ja 1774; Liivimaa omad 1715–1716, 1721–1724, 1731, 1738, 1744, 1751, 1758: Laur, *Eesti ala valitsemine*, 136–137.

¹⁵⁰ *Corpus iuris civilis*'e osadele viitamisel kasutan traditsioonilisi lühendeid: *Inst[itutiones]*, *D[igesta = Pandectae]*, *C[odex]* [*Iustiniani*].

¹⁵¹ Üldiseks õiguseks (*ius commune*, *gemeines Recht*) nimetatakse Rooma õigust retsepeerituna mandri-Euroopa õigusruumis hiliskeskajast 19. sajandini (CIC pluss lääniõigus jm keskajal kujunenud õigusinstituudid nagu mõisahärrus; samuti Rooma õiguse kommentaarid ja edasiarendused kesk- ja varauusaja juristide käsitlustes). Lähemalt nt Coing, *Europäisches Privatrecht*, 34–42.

¹⁵² Vt Knothe, *Zur Entwicklung der Rechts*.

¹⁵³ *Codex Iustiniani*'s nimetatakse neid ka lihtsalt *adscripticii*, samuti *coloni originarii*, *agricoli* või *coloni censiti*, *tributarii* ja *inquilini*: Wieling, *Einleitung*, 1; Knothe, *Zur Entwicklung der Rechts*, 245; 246, märkus 27.

¹⁵⁴ Wieling, *Einleitung*, 1.

nende seisund üsna lähedane orja omale. Ühelt poolt allutati sunnismaised koloonid CIC-s mitmetele orje käsitlevale põhimõtetele ja ühes seaduses väitis Justinianus isegi, et sunnismaine koloon ei erine põhimõtteliselt orjast¹⁵⁵, teisalt kehtestati nende jaoks aga ka erinevaid eeskirju.¹⁵⁶ Hans-Georg Knothe väitel sai varauusaja saksa õigusruumis seetõttu koguni üheks tähtsamaks isikuõiguse alaseks probleemiks küsimus, kas sunnismaised koloonid kuuluvad orjade või vabade hulka – seega eeldusel, et sunnismaiseid kolooni puudutavad sätted on kohaldatavad ka kaasaja pärisorjadele (*Leibeigene*), siis kumbade, kas orjade või vabade alla pärisorjad kuuluvad. Võimalikuks peeti nii üldiste kui ka orje, kolooni ja vabakslastuid (*liberti*) käsitlevate sätete rakendamist. Kuid millise tahes põhimõtte kohaldamine sõltus alati asjaoludest: kohalikest seadustest ja “tavast” õiguseõpetlaste, advokaatide ning kohtute tõlgenduses.¹⁵⁷ (Liivi- ja eestimaiste tõlgenduste kohta lähemalt 3.2–3.2.)

¹⁵⁵ CI 11, 48 (47), 21: Wieling, *Einleitung*, 12; 144, kommentaar 269.

¹⁵⁶ Wieling, *Einleitung*, 11–14.

¹⁵⁷ Knothe, *Zur Entwicklung des Rechts*, 248–250, 259–264. Knothe väitel leidis Ida-Saksamaal 16. sajandi lõpuks üldist tunnustamist pärisorjuse ja orjuse põhimõttelise – kooskõlas kehtivate tavade ja seadustega – samastatavuse seisukoht: samas, 244–251. Mõjukas oli siiski ka Ulrich Zasiuse (1550) ja David Meviuse (1646) väide, et pärisorine talupoeg kõigub vaba ja mittevaba staatuse vahel ning et kaasaja talupojale ei saa otse üle kanda ühegi Rooma õiguses ette nähtud staatusegrupi tunnuseid – ei koloonide, vabakslastute ega veel vähem orjade omi. Muidugi mõõnsid ka need, kelle arvates tuli pärisorje käsitada põhiliselt orjaõiguse alusel (nt Husanus 1590), et Rooma orjaõigus ei ole saksa pärisorjale täiel määral rakendatav, nõnda et mõlemad seisukohad (pärisori on põhiliselt vaba – põhiliselt ori) said keskel peaaegu kokku. Kuid interpretatsioonile alluvates (eriti omandiõiguslikes) küsimustes oli sel tõlgenduserinevusel talupoja seisundile oluline mõju. Samas; Coing, *Europäisches Privatrecht*, 210–211.

2. KUULUVUSE KÜSIMUS

2.1. Esimene lähtekoht: päritolu

Pärussõltuvuse eelduse tõttu ei tekkinud Liivi- ja Eestimaa talupoja puhul enamasti küsimust, kas ta on vaba või sõltlane. Esmaseks küsimuseks oli hoopis, kuhu ehk kellele ta pärisorjana kuulub.

2.1.1. Päritud kuuluvus

Normaaljuhul lähtus inimese staatus isa staatusest ja pärisorja (v.a abielunaise) kuuluvus isa kuuluvusest. Olenemata sünnikohast järgnes laps isale, pärides staatuse ja kuuluvuse, mida omas isa tema sünnihetkel: pärisorja laps kuulus sinna ja sellele, kuhu ja kellele kuulus isa tema sündides. Vastava definitsiooniga algavad mõlema provintsi talupoegade väljaandmist käsitlevad peatükid. ER IV, 18 § 1: “Pärustalupojad (*die Erbbauern*) ja nende lapsed, samuti nende vara ja omand on isanda võimuses ja nad ei tohi tema loata mujale minna”. LO VI § 1: “Pärustalupojast sündinud pärustalupoeg tuleb kohe ././ välja anda”.¹⁵⁸

Nõnda nõuti koos pagenuga välja ka tema võõrsil sündinud lapsed (LO VI §-d 8, 12, 14). Seevastu isa staatuse hilisemad muudatused (kuuluvuse muutumine, vabaduse kaotus või vabakslaskmine) neid juba sündinud lapsi, kes ei elanud isaga koos, enam põhimõtteliselt ei puudutanud. Koos talupoja kuuluvusega muutus ka talus elavate perekonnaliikmete kuuluvus, sest talupoja päraldisena käsitatud “vara, naine ja lapsed” kuulusid alati väljaandmisele koos temaga. Riia sillakohtunik Hastfer esitas 1713. aastal LO VI-s selgitamata jäänud küsimuse, kas nende pagenud talupoja laste kuuluvus, kes on sündinud eelmise mõisa all ja isaga juba täiskasvanuna kaasa tulnud, aegub koos vähemalt 10 aastat talu pidanud isa kuuluvusega või jäävad nad endiselt oma sünnijärgse pärushärra alamateks. Kindralkubermanguvalitsus leidis, et tava järgi ei kuulu lapsed niisugustel puhkudel isast lahutamisele, s.t nende kuuluvus aegub koos isaga¹⁵⁹ – hoolimata sellest, et nemad ise talu ei pidanud (LO VI järgi hõlmas aegumine vaid taluperemehi: lähemalt 2.4).

¹⁵⁸ Vt ka Seppel, *Adratalupoegade sõltuvussuhted mõisast*, 55–57.

¹⁵⁹ Vtgrabs I, 20–22 (Liivimaa kindralkubermangu resolutsioon 24.07.1713, p 5).

2.1.2. “Võõraste” kinnistamine

Välismaalt pärit taluinimesi ja nende lapsi kohtleb LO VI siiski eraldi ja teisiti: võiks öelda, et Liivimaale asudes säilitasid nad küll oma isa staatuse, kuid mitte kuuluvuse. LO VI §-de 2, 3, 12 ja 14 eesmärk oli välismaalt Liivimaale pagenu pärisorjade, aga võib-olla ka vabade inimeste kinnistamine Liivimaal.

LO VI § 2 luges Liivimaa aadlikule kuuluvaks ka tema maal esmakordselt taluperemeheks hakanud “võõra” lapsed, “sealhulgas kõrtsmikud, aednikud ja käsitöölised, kui nad on sündinud pärisorjadena”. Nõnda seadustati ilmselt nt Kuramaalt (Eestimaad võõra maana ei käsitatud) Liivimaale pagenu talupoegade siin sündinud laste jäämine Liivimaale ka juhul, kui nende vanemad tulnuks koju tagasi saata.¹⁶⁰ Seda kinnitab LO VI § 12, milles öeldakse, et välismaalt pärit, kuid Liivimaal abiellunud pagenu lapsed jäävad päruseks oma sünnikohas, samas kui Liivimaalt pärit pärisorja lapsed järgnevad talle väljanõudmise korral alati.¹⁶¹ Muidugi püüti Liivimaale jätta ka täiskasvanuid endid – või vähemalt määratleda nende kuuluvus Liivimaa piires seniks, kuni keegi neid Kuramaale tagasi ei nõua. Sätestati nii nende inimeste pärisorjastumine, kes hakkavad Liivimaa aadlimaal taluperemeheks (§ 3), kui ka nende päruseks jäämine, kes on end siin sulasrahva seas piisavalt püsivalt sisse seadnud, et lapsi saada (§ 14): “Kuramaalt, Leedust jne” pärit vabadik jääb päruseks seal, kus sünnivad ta lapsed, Liivimaalt pärit vabadik antakse aga nõudmisel välja. Ligi pool sajandit varem oli sarnase eesmärgiga korraldus antud ka Kuramaal: Liivimaalt, Poola-Leedust või Venemaalt Kuramaale pagenu muutuvad 30 aastaga päruseks, seevastu Kuramaa pagenu kuuluvus ei aegu.¹⁶²

¹⁶⁰ Vastupidist – et pole vahet, kas nad on sündinud juba varem või alles pärast isa tallu asumist –, väitis Liivimaa õuekohus 1797: LO VI § 2 järgi pärisorjastuvad ka vabana sündinud lapsed, kes asuvad koos isaga pärisorjastavasse tallu: LVVA 109,30,347: 301–306 (Liivimaa õuekohtu otsus 13.11.1797) – vrd 3.2.2.

¹⁶¹ Kuna hiljemalt LO VI avaldamise järel võis sõltlaseks pidada kõiki Liivimaal normaalsetel alustel (vt ka 3.1.1) talu pidavaid inimesed, võinuks Liivimaa aadlik talu või vabadikukoha välismaalasele andes teoreetiliselt (LO VI-st lähtudes) uskuda, et too on vaba inimene – Liivimaalt pärit inimese puhul pidanuks ta eeldama vastupidist. Sellest erinevusest võis aga pagenuks osutunud võõra väljaandmisel tuletada vahepealse mõisniku jaoks suuremaid õigusi ning mingil moel võis see *õigustada* Liivimaa ja välismaa päritolu laste kvalitatiivset eristamist: nt Mevius teeb heausksele pagenu vastuvõtjale pagenu väljaandmise puhuks sellise erandi, et kuigi üldiselt kuulub laps sellele isandale, kellele kuulub tema isa tema sünnihetkel (mitte sellele, kelle valdustes ta sünnib), võib nendele sünnikohamõisnikele, kes on võtnud lapse isa vastu heauskselt, nende valdustes sündinud lapsed pagenu väljaandmisel alles jätta. Andes välja pagenu, keda talle talu andes oli peetud vabaks inimeseks, ei tule tema vahepeal sündinud lapsi temaga Meviuse arvates kaasa anda (kuigi olevat palju juriste, kes nimetatud seisukohta ei jagavat, pidades isa kuuluvust igal juhul määravaks). Mevius, *Ein kurtzes Bedencken*, 23–24.

¹⁶² Seppel, *Adratatupoegade sõltuvussuhted mõisast*, 62–63. 18. sajandi seaduste järgi aegus Kuramaa pagenu kuuluvus 100 aastaga: Ziegenhorn, *Staatsrecht*, 292.

18. sajandi Liivimaa kohtupraktikas¹⁶³ ja Budbergi-Schraderi projektis¹⁶⁴ peeti § 2 üheselt välismaalasi (täpsustamata, kas just pagenuid) käsitlevaks, seostades seda §-dega 3 ja 12, vahel ka §-ga 14.¹⁶⁵ Lisaks ei kehtinud välismaalaste kohta Liivimaa kubermangupatentides kehtestatud pagenute väljaandmise korraldus. Kui 18. sajandi esimese poole pagemisvastased patendid ütlesid veel “poliitiliselt korrektselt” (sest Kuramaaga oli sõlmitud pagenute vastastikuse väljaandmise lepinguid¹⁶⁶), et välismaalt tulijad kuuluvad eraldi “juba olemasolevate või tulevaste paktide, lepingute ja kokkulepete alla”, siis 1760. aasta pagenute varjamise vastane korraldus ei pidanud selle klausli mainimistki enam tarvilikuks: “Naabruses asuvaist võõrastest provintsidest nagu Kuramaa, Latgale ja Leedu pärit pagenute suhtes jääb kehtima senine tava ja nad kuuluvad selle mõisa alla, kus nad on talusse asunud ja oma esimese suitsu üles lasknud”.¹⁶⁷

Kas LO VI alusel sai pärisorjastada ka vabu inimesi ja kui, siis mis tingimustel? Jānis Zutise väitel oli LO VI § 2 mõeldud mujalt pagenute kinnistamiseks, kuid 18. sajandi keskel hakkasid (riigi)võimud seda laiendama ka vaba päritolu inimestele.¹⁶⁸

¹⁶³ Et §-d 2 ja 3 käivad just välismaalt tulnud inimeste kohta, väidetakse ka arvukates kohtuotsustes, mis sageli toovad põhjenduseks võrdluse §-ga 12: LVVA 109,1,57: 38–41 (17.03.1739); 109,1,106: 37–39p (16.02.1773); 6012,1,34: 93–98 (09.03.1788); 6012,1,35: 273–279 (27.10.1793). Vahel rõhutati eeltsiteeritud kombel, et vastavad sätted kehtivad antud juhul seda enam, et asjaosaline on olnud juba eelnevalt (välismaal) pärisori: LVVA 109,1,105: 189–192 (Riia maakohtu otsus 17.03.1757); LVVA 109,30,347: 147–152 (Liivimaa õuekohtu otsus 28.10.1797).

¹⁶⁴ Nimetatakse Leedut, Poola-Liivimaad ja Soomet (§ 3) ja lisatakse (§ 5), et eelöeldu ei tohi rikkuda juba kehtivaid või edaspidi vastavate maadega sõlmitavaid lepinguid. Viimati nimetatud paragrahvist on mustandis maha tõmmatud täpsustus, et vastavate lepingute järgi väljaantavate talupoegadele tuleb nende Liivimaal sündinud nendega koos elavard lapsed kaasa anda. Seevastu oma vanematest lahku läinud lapsed ja need välismaalt Liivimaale pagenud pärisorja Liivimaal sündinud lapsed, kelle isa on juba surnud, jäävad päruseks oma praeguses asukohas. Arbusow, *Das Bauernrecht*, 391.

¹⁶⁵ Gustav Johann v. Buddenbrocki arvates ei saa §-s 2 olla juttu välismaalt tulnud talupojast, sest muidu tekiks vastuolu otsesõnu välismaalastest kõnelevate §-dega 3 ja 5 ning ka 4: Buddenbrock II, 659, märkus 154. Kuid § 2 ja 3 vastuoludest saab teoreetiliselt üle ka siis, kui lähtuda sellest, et § 2 kõneleb välismaalt pagenutest, kelle puhul saab kindel olla vaid laste pärisõiguse saamises, § 3 aga välismaalt tulnud vabadest (“kes võõrsilt tülles lasevad [Liivimaa] pärismaal üles oma esimese suitsu”, minu kursiiv). Sellest interpretatsioonist tuleneks, et kui § 2 kohaselt saavad pärisorjadeks kõik Liivimaal talu pidavate välismaalt pärit pärisorjade (s.t lätlaste?) lapsed (sest nende vanemad on pärisorja staatuse endaga n-õ kaasa toonud), olgu nad ise kõrtsmikud, aednikud või käsitöölised; siis välismaalt pärit vabade inimeste endi pärisorjastumiseks oli tarvis pärismaal taluperemeheks hakkamist (§ 3) või vähemalt enese püsivat siinsete pärisorjade seas vabadikuna sisseseadmisele osutavat laste saamist (§ 14). Buddenbrocki väidetud vastuolust saaks üle ka oletades, et § 2 vaatas seaduse loojate seisukohalt rohkem minevikku ja kuulutas vaba isa lapsed päruseks selles mõisas, kus nende isa esimest korda tallu asus; § 3 käsitles aga kaasaega ja tulevikku, kuulutades iga pärismaale asunud vaba inimese automaatselt ja kohe pärisõigustavaks. Sellise vaatevinkli erinevuse oletust toetab minevikku- ja tulevikkuvaatamise eristuse sisaldumine ka §-des 4, 5 ja 6. See oletus puudutaks aga seaduse koostajate eesmärki, sest 18. sajandi kohtupraktikas arvati seda seadust käsitlevat välismaalasi. Samuti peeti vähemalt 18. sajandi lõpul – ainult sellest ajast on olemas vastavaid inimese staatuse alaseid kohtuotsuseid – oluliseks, et talusse asuja oleks olnud juba eelnevalt pärisori (lähemalt 3.2.2).

¹⁶⁶ Välismaalt ja välismaale pagenute probleemi ning vastavate lepingute kohta vt Seppel, *Adratatupoegade sõltuvussuhted mõisast*, 31–38; Altements, *Vidzemes dzimtzemnieku bēgļu gūstīšana*, 162–165.

¹⁶⁷ LP 25.04.1716 (86B) p 8; LP 12.08.1730 (403) p 8; LP 27.04.1760 (1379) p 9. Kuramaalt Riiga pagenute väljaandmise suhtumise muutuste kohta Svarāne, *Prāvas par zemnieku bēgļiem*, 27–31, 36–38. Ega ka Liivimaa mõisnikel polnud erilist lootust saada tagasi lõuna poole pagenuid: Stepermanis, *Zemnieku nemieri*, 47–48.

¹⁶⁸ Зутис, *Остзейский вопрос*, 244.

Liivimaa 1804. aasta talurahvaseaduse sõnul oligi (kõnealuse seadusega selles osas tühistatava) LO VI-ga ette nähtud, *et kui pri-innimenne wõra maa päle kümme ajastaiga ni kui tallopoig olli ellanu nink moisal kik tallomihhe orjust ja massu olli andnu, temma ennamb es tohhi perran sedda ärraminna enge temma piddi sinnä kottusehe perris jäma*.¹⁶⁹ 18. sajandi kohtupraktika tõlgendus ei näi aga olevat olnud päris ühene ei kinnistumiseks tarvilike tingimuste osas ega ka nende inimeste osas (kas ainult pagenud pärisorjad või ka vabad inimesed), keda vastavate tingimuste olemasolul võis kinnistunuks pidada. Kasutatud otsused kinnitavad küll oletust, et üldiselt mõisteti “suitsu üleslaskmisena” normaalkorras “ordinaarsete koormiste eest” talu pidamist ning pärisorjastav ei pruukinud olla põlluharimine (rääkimata kõrtsi- või veskipidamisest vms¹⁷⁰) raharendi eest: vähemalt kui see oli kogu aeg nii olnud ja kohus ei tõdenud näiteks, et mõisnik on teokoormise vaid oma suva ja mugavuse pärast raharendi vastu vahetanud.¹⁷¹ Ent samas viidati “suitsu üleslaskmisele” ka (Poola – väidetavalt

¹⁶⁹ *Säidusse Ma-rahwa perrast antu*, § 15: Buddenbrock II, 663, märkus 3.

¹⁷⁰ Paika näib pidavat Juhan Kahki sedastus, et kuni 19. sajandi esimese pooleni võis kõnelda vaid veskite ja kõrtside rendileandmisest, talu eest kantavat teokoormist ei nimetatud rendiks: Kahk, *Bauer und Baron*, 147–148. Siiski võidi ka (eriti käsitöölise-) talude eest maksta raha- ja/või andamirenti ning aadli interpretatsioonis oli teokoormis tasu mõisnikule kuuluva maa kasutamise eest. Uurides Harjumaal vabu inimesi aastatel 1751–1753, on Epp Kangilaski leidnud, et kõigist küla vabadest ametimeestest tegelesid põlluharimisega kõige enam kõrtsmikud. Üsna tavaline oli põlluharimine ka mõldrite juures: maad kasutas 27 vabast kõrtsmikust (kelle kohta on vastavaid andmeid) 26, 23 vabast mõldrist 14 ja 27 vabast kangrust 8. Maast ja teokoormistest vabaolemine ei tähendanud aga vabastatust mõisakoormistest: 1751–1753 oli 19 maata kangrust mõisakoormistest täiesti vabad vaid seitse. Teised maksid mõisale aastas kas teatud rahasumma või kudasid teatud hulga lõuendit. Maaga kangru koormised olid samalaadsed, kuid mõnevõrra kõrgemad. Kangilaski, *Vabad inimesed Harjumaal*, 230, tabel 2; 231–232. Vrd Linnus, *Põhja-Eesti vöörasukad*, 122–127.

¹⁷¹ Nii mõisteti ühelt poolt vabaks Kasträne kõrtsmik Jacob Erichsohn, kes “kasutas kõrtsimaad üksnes kõrtsipidamise eest palga asemel” ja ei teinud kunagi tegu ega maksnud andameid ja Taurupe kõrtsmik ja kangur Marting Müller, kelle isa tasus kõrtsi eest ainult raharenti (*Miete oder Grundzins*): vastavalt LVVA 7134,1,7 (Riia tsiviilasjade kohtupalati otsus 16.02.1787) ja 6012,1,35: 273–279 (Riia ülemmaakohtu otsus 27.10.1793). Linnakodanikule kuuluval maal raharendi eest talu pidanud Sweders Jahne otsuses loetleti (ilmselt nimetusi sisuliselt eristamata) kolm raharendi eest talu pidaja nimetamisvõimalust: ta olevat võinud oma talumaad kasutada *als ein Pusmuischneek, oder wie Emphyteuticarius, oder als ein Pächter*: LVVA 109,1,102: 259–261 (Liivimaa õuekohtu otsus 30.12.1782). Teisalt mõisteti mitu peremeest sõltlaseks põhjendusel, et talu eest tasutud raharendi aluseks ei olevat olnud mitte kahepoolne kokkulepe, vaid mõisniku suval põhinev nõue lihtsalt seetõttu, et talu asunud mõisast teol käimiseks liiga kaugel: LVVA 109,1,105: 189–192 (Riia maakohtu otsus 17.03.1757); 7134,1,11: 144–147 (12.07.1793). 1757 leidis Riia maakohus, et kuna Kleistiņu põllupidaja Dubbelt Christ oli Kuramaalt pärit pärisori (kusjuures kaudselt *eine auf ihn haftende Erbuntertänigkeit selbst zugestanden*), ei ole ta Liivimaal sellepärast veel rentnik (*Pusmuischneek*), et ta maksis raharenti ega teinud teotööd, sest esimest maksis ta teise asemel. Tema suhtes suhtes kehtivat LO VI §-d 2 ja 3, mis kõnelevat vaid maa võtmisest ja laste saamisest. (Otsekui juhul, kui ta poleks Kuramaal pärisori olnud, poleks need paragrahvid siin tema kohta kehtinud, *resp.* raharendi tasumist ei oleks põhjendatud mitte talu kaugusega mõisast, vaid mõisniku ja maad saava võõra omavahelise kokkuleppega. Lisatakse, et LO VI §-d 2 ja 3 on ühes kroonurevisjoniga *der legale modus constituendi servitutem*. Pagenu väljaandmisest Kuramaale pole juttugi.) LVVA 109,1,105: 189–192 (Riia maakohtu otsus 17.03.1757). Vrd 3.2.2.

“Suitsu üleslaskmise” tõlgendamine adratalu peremeheks hakkamisena sobib arusaamaga teokohustuse pärisorjastavast väest. Kuid oma kolle oli ka mõldritel ja kõrtsmikel ning vabadikel. Kas suitsu üleslaskmine oli 1668. aasta seaduse koostajate jaoks nii ühese tähendusega, et ei tulnud selle mitmeti mõistetavuse pealegi, või väljenduti meelega ähmaselt, et enesele tõlgendamisruumi jätta? Sõnade *unter einem Edelmann* tõttu on juhitud tähelepanu ka asjaolule, et jutt on just aadlikule kuuluvast maast. Robert Vipper, kelle arvates LO VI iga väljendus on hoolega vaetud, osutab, et nii viidi seadusesse märkamatu põhimõte, et mõisaomandiõigus on Liivimaal ainult aadlikel (see küsimus oli Liivimaa aadli ja linnade tüliallikaks teatavasti läbi 18. sajandi): Vipers, *Dzimtbūšanas laikmeta dokumenti*, 122. Tõepoolest kinnitaski

talupoeglikku – päritolu) küti puhul, kes küll talu ei pidanud, kuid asus talumaal ja sai seal lapsi (tsiteeriti §-e 3, 12 ja 14).¹⁷² Erinevad LO VI sätted jätsid kohtukoosseisudele üpris palju meelevalda. Lahendades staatuseküsimusi, oli sarnaste asjaolude põhjal, kuid viidates erinevatele paragrahvidele, võimalik langetada risti vastupidiseid otsuseid. Ennekõike näib neid otsuseid olevat tinginud kohtu eelnev suhtumine kahte küsimusse: kas üldse tõstatada vabaduse nõudja esivanemate staatuse küsimust (lõuna poolt tulijate puhul jõuti siis enamasti järeldusele, et kuna tegu oli tõenäoliselt pagenud pärisorjaga, ei lahenda kohus õigupoolest mitte staatuse, vaid kuuluvuse küsimust) ning kas inimese vabadus aegub või mitte. Kolmandas peatükis käsitlen lähemalt juhtumeid, kus ilmselt vabadust soosivad kohtud jätsid esimese küsimuse tõstatamata ning eitasid vabaduse aegumise võimalikkust, deklareerides, et terve LO VI käsitleb üksnes pärisorjana sündinud inimesi. LO VI põhjal inimese pärisorjastumist tõdevates otsustes rõhuti seevastu enamasti sellele, et staatuse muudatust asjaosalisega (tõenäoliselt niikuinii) ei toimunud. Kuid kinnituseks võidi lisada, et kui algselt olnukski tegu olnud vaba inimesega, oleks tema vabadus siiski ka juba kustuda jõudnud.¹⁷³ Sel juhul ei pruukinudki koormiste või rendi liiki üldse kõneks võtta ning kohus võis (uue) pärisorjastumise teostunuks lugeda lihtsalt oma katuse alla asumise ja laste saamise läbi (LO VI §-d 3, 12 ja iseäranis 14) – ja seda eriti juhul, kui tegemist oli pärisorjusliku korraldusega maalt pärit inimesega. Nendes kohtuotsustes, kus tõdeti, et pärisorjastumist ei toimunud, võeti välismaalt tulija vaba staatus seevastu eelduseks, ja laste küsimust ei tõstatatudki.¹⁷⁴

Eeldatavalt vabade inimeste pärisorjastumine kui staatuse muutumine on aga iseküsimus ja tuleb käsitlemisele omaette peatükis. Kuna Eestimaale saabujad olid palju

Liivimaa õuekohus Volmari kodanikule kuuluval maal raharendi eest talu pidanud, vabana sündinud Sweders Jahne vabadust kinnitavas otsuses 1782 (viidates LO VI §-le 2 ja tsiteerides oma kunagist reskripti 31.03.1718, *dass in Ansehung derer von ihrer Erbstelle nach den Städten entwichenen Leute, die Städte oder Flecken dieses Landes kein Erbrecht an einen Bauern gewinnen könnten, als welches denen adeligen Gütern allein kompetierendes Privilegium ist*: LVVA 109,1,102: 259–261 (Liivimaa õuekohtu otsus 30.12.1782).

¹⁷² Kui Liivimaa õuekohtul tuli 1797 Riia kreisikohtu otsust muutes põhjendada õuekohtu presidendi mõisas elava David Pankowsky päruõltuvust, siis leiti, et tema isa Steppe pärisorjastumiseks piisas talumaal kütina elamisest (koormisi jutuks ei võetud) ja laste saamisest: seda enam, et Steppe Poolast tulnud ja pastlaid kandnud isa tõenäoliselt ei olnud ei šlahtitš ega Pankowsky – olgugi et tunnistajate sõnul oli teda peetud vabaks inimeseks: LVVA 109,30,347: 147–152 (Liivimaa õuekohtu otsus 28.10.1797).

¹⁷³ LVVA 7134,1,9: 130–132 (Riia tsiviilasjade kohtupalati otsus 14.03.1791); 109,30,347: 147–152 (Liivimaa õuekohtu otsus 28.10.1797); sarnaselt 109,30,347: 81–93 (Liivimaa õuekohtu otsus 22.10.1797).

¹⁷⁴ Seda ka nt samuti Poola päritolu Jaan ja Peet Senitzky vanaisa puhul. Hoolimata mõisniku väitest, et Senitzkyte vanaisa oli “poola hulkur”, leidis vabadust soosida sooviv Viljandi kreisikohus, et kaasuse lahendus oleneb kolmest küsimusest: kas vanaisa oli vaba, kas vabadus aegub ja kas lastesaamise tõttu päruseks jäämise säte laieneb vabadele inimestele. Esimesele küsimusele vastati jaatavalt tunnistajate ütluste põhjal, et tegemist oli käsitöölisega, kes omas kubermanguvalitsuselt saadud passi, teistele põhimõtteliselt eitavalt: EAA 283,1,19: 118–124 (Viljandi kreisikohtu otsus 22.03.1795). Antud juhul küll oligi mõisnik rõhunud LO VI §-le 14, aga samuti ER IV, 18 § 13 [!] põhjal 30-aastasele aegumisaajale, mitte algse päritolu küsimusele. Vt ka üle-eelmist viidet. Lähemalt 3.2.2.

tõenäolisemalt vaba päritoluga kui Liivimaale tulijad, vaatlen neidki allpool vabade inimeste pärisorjastumise all. Siinkohal võib märkida, et vabaduse nõudjate pärisorjastumise kinnituseks püüti vahel küll Eestimaalgi tuua kas LO VI vastavate sätete sisulist kehtivust või lausa retseptiooni, kuid kohtuotsustes sellele teise provintsi seadusele ei viidatud.

2.1.3. Vallas-, vaes- ja kasulapsed

Pärisorjastamisele kuuluvate välismaalaste kõrval moodustasid isajärgsuse põhimõttest erandi ka vallas- ja mõnel juhul kasulapsed.

LO VI §-s 15 oli kirjas üldine põhimõte, et pärisorise ema vallaslaps jääb päruseks seal, kus ta sünnib. Mevius rõhutab sealjuures, et tava kohaselt on oluline just ema staatus (vaba või pärisori), mitte kuuluvus (kelle pärisori): kui ema nõutakse hiljem mujale välja, jääb laps sünnikohta.¹⁷⁵ Sünnikohareeglit pehendas Liivimaal seaduse¹⁷⁶ ja Eestimaal tõenäoliselt tavaõigusena¹⁷⁷ kehtinud põhimõte, et vanemate abielludes vallaslaps legitimeeritakse ehk pärib isa kuuluvuse.

Vallaslaste sünnikohajärgsustki võib aga seletada isajärgsuse põhimõtte tugevusega – “õiguslikult isatuks loetava” (Mevius) vallaslapse puhul võis ju eeldada, et isa on pärit sealtsamast, kus laps sündis: sellest ka koha-, mitte emajärgsuse põhimõte.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Mevius, *Ein kurtzes Bedencken*, 21–22.

¹⁷⁶ Liivimaa kindralkubermanguvalitsuse 24.07.1713 resolutsiooni p 7 (lisa 2). Kui Pärnu kreisikohus selle LO VI § 15 täienduse 1794 kahe silma vahele jättis, muutis Riia ülemmaakohus otsuse 1713. aasta täiendusele vastavaks: EAA 282,1,38: 50–51 (Riia ülemmaakohtu otsus 24.01.1795). Paar aastat varem oli seesama täiendus Pärnu kreisikohtule siiski teada olnud, kusjuures tookord peeti otsuse tekstis tarvilikuks rõhutada, et 24.07.1713 resolutsioon võeti Riias vastu *nach zuvor (welches wohl zu bemerken ist) gehaltenen Conference und Überlegung mit denen derzeitig residirenden Herren Landräten*: EAA 282,1,116: 11–16p (Pärnu kreisikohtu otsus 23.12.1792). Sisuliselt oli vallaslapse hilisema abieluga legitimeerimise ja isajärgse kuuluvuse põhimõte kirjas juba LO VI §-s 10: kui pärustalupoeg annab oma poja vaesuse või sõpruse pärast teise mõisasse kasvandikuks, ei pruugi pärushärra teda enne välja nõuda, kui tolle abiellumisel, ja siis tuleb ta välja anda “koos kõigega, mis ta on teeninud, ja kui ta on võõras mõisas juba lapsi sigitanud, järgnevad [ka] need õigusega isale”.

¹⁷⁷ Igatahes mainib Liivimaa 1713. aasta resolutsiooni Eestimaa ülemmaakohtu sekretär Riesenkaupff 1736. aastal Eestimaa rüütliõiguse ääremärkustes ER IV, 18 juures. (Võimalik et selle täienduseks midagi sarnast ka Eestimaal seadustada soovitades.) Ewers, *Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte*, 557. Kuramaa kohta kinnitab sarnase põhimõtte kehtimist Ziegenhorn, *Staatsrecht*, 105; vrd Hahn, *Die bäuerlichen Verhältnisse auf den herzoglichen Domänen Kurlands*, 28, märkus 2. Vallaslapsena sündinute legitimeerimine vanemate hilisema abiellumisega oli üldtunnustatud (kanoonilises õiguses sätestatud) põhimõte: Coing, *Europäisches Privatrecht*, 252.

¹⁷⁸ Samas, kuna printsiip kõneles sünnikohast, ei olnud lapse sigitamise aegne ema elukoht oluline: nt EAA 968,1,17: 74 (Saaremaa maakohtu protokoll 17.06.1724). Isajärgsuse primaarsuse ja sünnikoha mõiste kasutamise kohta tegelikult isa päritolukoha tähenduses vrd Seppel, *Adratlupoegade sõltuvussuhted mõisast*, 56–57.

Isa- ning maajärgsus oli ka vist üldse kindlaim erinevus pärisorja ning juriidiliselt isatuks ja ematuks peetava, ema isandale kuuluva Rooma orja vahel. Laiemalt võis selle taga olla nii pärisorja abielu (vaadeldava aja Liivi- ja Eestimaal tingimusteta) tunnustamine kui ka asjaolu, et naisterahvas oli tinglikumalt ja kaudsemalt pärisori kui mees. Vallasema staatus oli määrav ka küsimuses, kas tegemist on vaba inimese või (päris)orjaga: LVVA 6012,1,33: 13–18 (Riia ülemmaakohtu otsus 28.01.1786); 6012,1,34: 624–630 (Riia ülemmaakohtu otsus 29.11.1788); LVVA 7134,1,7 (Riia tsiviilajade kohtupalati otsus 22.12.1786). Lähemalt 3.1.2.

Kui lesk või vallasema abiellus mujale ja võttis väikese lapse kaasa, olenes aeg, mille vältel mõisnikul oli õigus last tagasi nõuda, vastavas piirkonnas kehtivast tavast või seadusest. Mujale abielluva emaga kaasa läinud väikelapse üleskasvamise paik tuli lapse kuuluvuse määrajana kõne alla juhul, kui pärushärra temast – olenevalt tavast või seadusest kas aktiivselt või passiivselt (tema kuuluvusel aeguda lubades) – loobus, nõnda et üleskasvamiskoha mõisnik kui teoreetiliselt oma alamate toitja omandas lapse üle suurema õiguse. Nt Meviuse järgi ei pidanud väiksest peast mujale viidud kasulapse tagasisaamise õigust olema sellistel sünnikohamõisatel, mille omanikud olid olnud lapse hooletusse jäämisest või äraviimisest teadlikud, aga ei olnud teist mõisnikku oma pärusõigusest teavitanud. Nii omandas teine mõisnik lapse pärushärra tegematajätmise tõttu n-ö heauskselt (vrd 2.2). Kui aga laps oli kasvatada võetud pärushärra teadmata, oli teisel mõisnikul õigus vähemalt hüvitusele.¹⁷⁹ Sarnaselt leidub Eestimaa kindralkubermanguvalitsuse 1712. aasta protokolliraamatus resolutsioon, milles ei kiideta heaks teises mõisas üles kasvanud tütarlapse tagasivõtmist: “sest sellel, kes sulast talv läbi toitis, on suvel õigus selle tööle”.¹⁸⁰

21.06.1712 otsustas Eestimaa rüütelkonna koosolek, et kui teise mõisasse abielluva naise “imikut või väikelast” ei saa emast lahutada, jääb viimase pärushärrale tema väljanõudmise õigus alles kolmeks kuni neljaks aastaks pärast ema abiellumist.¹⁸¹ Selle aja jooksul pidanuks pärushärra niisiis lapse kas tagasi nõudma või kinnitama, et pretendeerib sellele tulevikus. Viimasel juhul võis ehk kaasneda hüvituse alane kokkulepe vms. Ülemmaakohtu sekretäri Riesenkauffi ääremärkus (1738) ütleb, et rüütelkonna koosoleku otsuse põhjal avaldatud EP 29.07.1712 järgi hõlmas aegumine (erinevalt rüütelkonna koosoleku otsusest) ka muude kasvandike kuuluvust, ehkki see võttis kauem aega kui emaga kaasa võetud laste puhul.¹⁸² Laste kuuluvuse kiirem aegumine tuli Eestimaal sätestada juba seetõttu, et alates 1712. aasta inkvisitsioonist määrati Eestimaa mõisate maksukoormus seal elavate tööjõuliste pärusalamate arvu järgi (erinevalt Liivimaast: lähemalt 3.1).¹⁸³

¹⁷⁹ Mevius, *Ein kurtzes Bedencken*, 22.

¹⁸⁰ EAA 3,1,1: 368 (Eestimaa kindralkubermangu resolutsioon 17.05.1712).

¹⁸¹ Vt lisa 2.

¹⁸² EP-le 17.09.1696 ning “maapäevaotsusele” 21.06. ja EP-le 29.07.1712 viidates seisab tema ääremärkustes naljaaja printsipi kõrval (lähemalt allpool) märkus, et ka need, kes on lapsest peale kuni sulase-eani mujal kasvanud, jäävad sinnasamasse päruks: Ewers, *Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte*, 558.

Nt EAA 858,1,297: 334–341 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 12.02/20.02.1764).

¹⁸³ Üleskasvamiskoha eiramise ja formaalsetest kriteeriumidest lähtumise näideteks on kreisi- ja ülemmaakohtu otsused 1788: leiti, et kuna Nabala kroonumõisast Põllile nõutud “poiss Jürri” oli sündinud enne seda, kui konsistoorium oli

Neid sätteid ei rakendatud siiski mitte igasugusele mujal üleskasvamisele. Näiteks leidis Eestimaa ülemmaakohus 1739, et lapse andmine pärast ema surma “ainult sugulaste juurde”, isegi kui ta seal suureks kasvab, tema päruskuuluvust ei muuda.¹⁸⁴

Seevastu LO VI järgi kehtis põhimõte, et väikelapsena mujale viidud pärusalamakuuluvus muutub vaid selle peremeheks hakates (§-d 4, 10 ja 11). Ka siis, kui võõrasse mõisasse abielluv ema võtab oma eelmise mõisa alla kuuluvad väikesed lapsed kaasa, võib pärushärra nad igal ajal ilma kasvatuse eest tasu võlgnemata tagasi nõuda (§ 11). Samas kuulutas LO VI § 9 pärisorjastunuks “tänavalt” leitud või “hulkuri, kerjuse või Riia tööliste” käest kasvatada saadud “poisi” ning 1713. aasta resolutsiooni p-d 1, 4 ja 6 kirjutasid ette, et suure nälja või sõja ajal ning vastavalt LO VI §-le 9 hooldada võetud lapsed, nii poisid kui ka tüdrukud, jäävad päruseks sinna, kus neid hinges hoiti. See leevendas ehk teistegi kasulaste kuuluvuse aegumatase põhimõtet ka Liivimaal.

1713. kehtestati Liivimaal aga ka hoopis teisesuunaline, ehkki samuti üleskasvamisviisist lähtuv erand vallaslapse sünnikohajärgsest kuuluvusest. Nimelt uuris Riia sillakohtunik 1713, mida teha siis, kui “mittesaksa lesk või tüdruk” saab sakslaselt vallaslapse, aga laps kasvab “saksa moodi” (*auf Deutsch erzogen*) – “kas võib siis ka seesugust pärusalamana välja nõuda?”. Kindralkubermanguvalitsus vastas (p 8), et “lähtudes vabaduse ja hariduse soosingust” on vaba isa laps vaba ka vallaslapsena, kui isa ta omaks tunnistab ja üles kasvatab.¹⁸⁵ Nii et kui Surju mõisnik tahtis LO VI vallaslaste

jõudnud tema Nabalas teeniva ema eelmisest mehest lahutada, osutub otsustavaks asjaolu, et ametlikult kestis Jürri ema esimene abielu Põlli pärusalamaga Jürri sünnihetkel edasi, – hoolimata sellest, et Põlli mees oli Jürri ema selleks ajaks ammu maha jätnud, et Jürri pärisisa abiellus Jürri emaga pärast selle lahutust ja et Jürri kasvas üles Nabalas pärisisa juures. Aluseks võeti ema kuuluvus Jürri sünnihetkel ning üleskasvamiskohta – 1712. aasta otsust (millele polnud toimumis nähtavasti viidatud) ei arvestatud. (Õeldi, et Jürri pärisisale tuleks korvata poisi kasvatamise kulud.) EAA 7,1,252: 446p–452p (Tallinna ülemmaakohtu otsus 11.11.1788). Tsviilasjade kohtupalat tühistas kõnesolevad lahendid põhjendusel, et Nabala rentnikuna oli Põlli pärushärra Jürri 1782. aastal ise Nabala hinge kirja pannud: EAA 5,1,14: 95p–99p (Tallinna tsviilasjade kohtupalati otsus 24.05.1789).

¹⁸⁴ EAA 858,1,276 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 20.01/21.02.1739).

Ehkki Liivimaal mingisugust *Aufzöglings-Recht*’i sätestatud ei olnudki, põhjendas kaks Liivimaa õuekohtu liiget 1717 oma otsust siiski sarnaselt: üleskasvamiskoha mõisnik pole suutnud oma väidetavat *Aufzöglings-Recht*’i tõendada, kuna last kasvatanud vanaema tunnistas ise, et ta võitis Micheli enda juurde “ainult ajaviiteks ja silmarõõmuseks (*nur zum Zeitvertreib und dass er vor ihren Augen herum gehen möchte*), mitte kunagi aga kasulapseks” ja pealegi oleks kindlasti ka isa ise suutnud poissi elatada (s.t LO VI § 9 siin ei rakendu): LVVA 109,1,40: 146p–147p (Liivimaa õuekohtu otsus 04.03.1717).

¹⁸⁵ *Ob favorem libertatis et educationis kan ein solches von einem Teütschen mit einem unteütschen Weibesbilde in Unzucht gezeügetes Kind nicht unter dem § von denen Hurenkindern gezogen werden, sondern es genießet dasselbe das Recht seines teütschen Vaters, wenn es teütsch erzogen ist; daher auch der § 15 Cap VI in der Landesordnung allhier nicht appliciret werden kan.* Nagu näha (ja nagu rõhutas J. J. Krickmayeri advokaat: LVVA 6012,1,103: J. J. Krickmayeri esindaja Schartowi väited 13.12.1784), ei õelda siin õigupoolest, et just lapse omaks tunnistanud isa ise peaks olema lapse kasvatajaks (ehk kasvatuse võimaldajaks). Krickmayeri staatuse kohtuprotsessis, kus olid täidetud nii omaks tunnistamise kui ka saksa moodi kasvatamise tingimused, kohtule sellest siiski ei piisanud – isa soov emaga abielluda polevat piisavalt tõendatud: LVVA 6012,1,33: 13–18 (Riia ülemmaakohtu otsus 28.01.1786).

sätet rakendada oma pärustüdruku ja Pärnu alammaakohtu teenri Friedrich Johann Knasti vallaspoegadele, võis kohus otsustada, et “seaduse järgi ei tule siin arvestada mitte seda, kus apelleerija poegi nende esimestel eluaastatel hooldati ja toideti, vaid kuidas neid hiljem kasvatati”. Sest kohtuteener Knasti (kelle “sakslust”, nagu kohus rõhutas, polnud kahtluse alla seatud) ning Surju pärustüdruku Madle mõlemad pojad “Johann Friedrich ja Hermann Carl ehk Juhann ja Hermann, nagu neid nimetab vastaspool,” on ristitud isa nime all ja saanud Pärnu saksa koolis, vanem vend ka koguni ladina koolis, “kasvatuse, mis tavaliselt saab osaks vaid vabadele inimestele, mitte pärisoristele talulastele”.¹⁸⁶ (vrd 3.2)

Mõisniku vallaslaste kohta oli Eestimaa ülemmaakohus 1663. aastal öelnud, et neid tuleb pidada vabadeks inimesteks. Poolteist sajandit hiljem leidis aga sama asutus, et “pole olemas ühtki kohalikku seadust, mis kuulutaks vabaks aadliku ja pärustüdruku vallaslapse, ning ER IV, 18 § 1 allutab pärussõltuvusele kõik, kes on sündinud pärustalupojast”. 1663. aasta pretsedent ei saa käesolevat lahendit kuidagi mõjutada. Ja ega nüüdseks surnud mõisniku isadust ei olegi veenvalt tõendatud.¹⁸⁷

2.2. Teine lähtekoht: suur näljaaeg 1695–1697

Sarnaselt vaeslapse üleskasvatamisele võis pärisõiguse anda ka hädalise ülalpidamine – talupoja vastuvõtmine ja toitmine raskel ajal. Meviuse sõnul oli oma alama nälga või eestkosteta jätmine, mis sunnib talupoega mujalt abi ja varju otsima (hätta jäänud talupoega ei saa käsitada pagejana), vaadeldav minemaajamisena. Selle tulemusel kaotab mõisnik kõik õigused äraaetule ja viimasega mõisniku teadmisel kaasa läinutele. (Mevius pani oma ametivendadele siiski südamele, et need talupoegade väiteid pagemise vältimatusest liiga kergesti tõe pähe ei võtaks: ehkki talupoegade tagasinõudmisel ollakse vahel õige jultunud, tuleb siiski silmas pidada, et häda oleks olnud tõepoolest nii suur, et pagejale poleks peale mõisast lahkumise muud üle jäänud ja et mõisnik oleks olnud oma

Ainsa selle resolutsiooni sätena on tsiteeritud säte võetud ka Budbergi-Schraderi projekti, kusjuures juba mustandis on esialgne *deutschen Vater* asendatud sõnaga *freien*, “saksa kasvatus” aga samaks jäetud: Arbusow, *Das Bauernrecht*, 393.

¹⁸⁶ LVVA 6012,1,36: 73–77 = EAA 282,1,116: 93–96 (Riia ülemmaakohtu otsus 30.12.1793) ja EAA 282,1,116: 11–16p (Pärnu kreisikohtu otsus 23.12.1792).

¹⁸⁷ EAA 858,1,475 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 01.11.1811).

alama aitamiseks võimeline ning selle lahkumisest ka teadlik.)¹⁸⁸ Kuigi Meviuse käsituse kohaselt oli nimetatud asjaolude puhul võimalik ka pagenu tegelik vabanemine, oli eestkosteta jätmise tavaliseks tagajärjeks siiski vaid kuuluvuse muutumine nagu Liivi- ja Eestimaaalgi. Seadusena sätestati see mõlemas provintsis ühe konkreetse sündmuse – 1695–1697 suure nälja – puhuks.

21.06.1712 otsustas Eestimaa rüütelkonna koosolek, et erinevalt rahutul sõjaajal elukohta vahetanud pärusalamatest jäävad suure nälja ajal kodumõisast lahkunud päruseks sinna, kus nad näljaajal elanud, sest näljaajal ei takistanud endisi mõisnikke miski oma pagenud alamaid välja nõudmast ja ise ülal pidamast.¹⁸⁹ Liivimaal sätestati samalaadsed põhimõtted Võnnu ja Riia sillakohtunike küsimuste vastuseks saadetud kindralkubermanguvalitsuse resolutsioonidega 23.06.1713 ja 24.07.1713.¹⁹⁰ (vt 1.3.3)

Kohtupraktikas oli 1695.–1697. aasta näljaaeg 18. sajandi esimesel poolel kõige sagedasemaks pärisorja kuuluvuse muutunuks tunnistamise põhjenduseks või vaieldavaks asjaoluks kuuluvusküsimuse lahendamisel. Kusjuures kui varasematel aastatel pöörati tähelepanu sellele, et asjaosaline oleks uude kohta jõudnud tõepoolest nälja ajal ehk tõttu – näljaaja klausel ei kehtinud *enne* näljaaega ümber asunute suhtes¹⁹¹ –, siis alates 1730. aastatest, kui näljaajast möödus 30-aastat (Eestimaa aegumistähtaeg), sai see talupoja kuuluvuse määratlemise nullpunktiks ning näljaajal või selleks ajaks kusagile saabumise

¹⁸⁸ Mevius, *Ein kurtzes Bedencken*, 80, 93–98. Vrd Ziegenhorn, *Staatsrecht*, 291–293.

¹⁸⁹ EAA 854,2,794: 18–19p (Eestimaa rüütelkonna otsus 21.06.1712): lisa 2. Nälja-aastatel korduvalt mõisat vahetanud inimesi silmas pidades otsustas Eestimaa ülemmaakohtus 1739, et otsustavad on keskmine ja viimane nälja-aasta kui kõige hullemad: EAA 858,1,276 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 10.02/21.02.1739).

¹⁹⁰ Kui 1712. aasta septembris Pärnu sillakohtuniku sarnastele küsimustele vastates ei olnud Liivimaa maanõunikud mõistnud, “mis õigusega võiks eelmine härra nõuda tagasi” pärusalamat, kes on mõisniku poolt “ära aetud või vähemalt niiviisi ilma ülalpidamiseta jäetud ja hüljatud, et talupoeg on olnud sunnitud oma elu valusa näljasurma eest päästma ja teise mõisasse minema”: Vtgrabs I, 9–13; siis juunis ja juulis 1713 leidis kindralkubermanguvalitsus, et näljaajal pagenute päruskuuluvus oleneb sellest, kas elukoha vahetuse ajal oli tegemist laste või juba tööjõuliste inimestega. Näljaajal vastu võetud lapsed jäägu sinna, kus neid oli ülal peetud, seevastu täiskasvanud, kes oli ülalpidamise eest tööga tasunud, tuleb nõudmisel välja anda: samas, 15–17 ja 19–22; käesoleva töö lisa 2. Hastferile vastates lisati muide, et kui usaldusväärsete tunnistajatega on tõendatav, et mõisnik pole oma talupoegi näljaajal aidata “saanud või tahtnud”, vaid on nad teadlikult minema lasknud või koguni ära ajanud, jäävad ülalpeetud päruseks seal, kus neid oli elus hoitud. Võib öelda, et 1712. ja 1713. aasta seaduste järgi ei kaotanud pärushärra oma alamale õigust õieti mitte sellepärast, et ta selle ära ajas ja alam seeläbi oma senisest sõltuvusest vabaks sai, vaid kuna teine isand omandas äraaetu üle suurema õiguse: näljaajal toimunud kuuluvuse muutumise aluseks ei olnud mitte niivõrd vabanemine senisest sõltuvusest kui just uue sõltuvussuhte teke. Vrd (Meviusse kohta) Knothe, *Zur Entwicklung des Rechts*, 271.

¹⁹¹ EAA 858,1,259: 93–94p (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 14.03.1719); 858,1,259: 287–288p (05.02.1720).

Tööjõulisuse klauslit Eestimaa seadus ei sisaldanud ja ka kohtuotsustes ei pööratud sellele tähelepanu. (V.a Türi köstri juhtumil 1720, kui öeldi, et ta saabus Türi kirikusse 1688 ja võis seega näljaajal elada oma köstripalgast. Kuid tsiteeritu oli vaid kõrvaline rõhutus ja sellegi otsuse raames oli primaarne põhimõte, et näljaaja klausel ei kehti enne näljaaega ümberasunute suhtes: EAA 858,1,259: 287–288p (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 05.02.1720).) Liivimaal oli see siiski oluline: LVVA 109,1,40: 112p (Liivimaa õuekohtu otsus 14.03.1716); 109,1,40: 190p–191 (06.02.1718); 109,1,40: 236p–237 (16.02.1719); 109,1,52: 232–235 (07.04.1733).

või seal asumise asjaoludele ei omistatud enam tähtsust.¹⁹² 1725 sügisel otsustas Eestimaa revisjoni korraldamise komisjon viidates 30-aastasele aegumistähtajale, et need võõrad talupojad, kes on ühes ja samas kohas elanud suurest näljast saadik, tuleb arvata asukohamõisa adramaade hulka ja neid ei saa enam endistele pärusomanikele välja anda.¹⁹³ Ka Liivimaal, kus kehtiva 10-aastase tähtajaga aegumine nõudis (talupidamise kõrval) eelmise mõisniku teadmist alama lahkumise kohta, ei omistatud oluliselt pikema aja jooksul uues kohas viibinute puhul eelmise pärushärra teadlikkusele enam nii suurt tähelepanu.¹⁹⁴ 30 või 40 aastat oli Justinianuse seaduse järgi nimelt maavalduse igamise tähtaeg ka valduse õigusliku aluse (*titulus*) puudumisel¹⁹⁵ ning viimast möödust võis tõlgendada eelmise mõisniku teadlikkuse (2.3.1) ja uue isanda heausksuse tingimust leevendavana.¹⁹⁶

Ainsaks seaduses kirjas olevaks erandiks 17. sajandi lõpu suure nälja erandlikkusest oli Liivimaal 1713 Hastferi vastava küsimuse peale antud kindralkubermanguvalitsuse täpsustus (p 4), et näljaaja printsiibist tuleb lähtuda ka “pärast suuri nälja-aastaid, kuid siiski nälja tõttu tänavalt üles korjatud” poiste ja tüdrukute puhul.¹⁹⁷

¹⁹² EAA 858,1,270 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 01.02/17.02.1733); 858,1,276 (23.01/11.02.1738); 858,1,276 (20.01/21.02.1739); 858,1,276 (09.03/23.03.1739). Liivimaa kohta vt ülejäämist viidet.

¹⁹³ EAA 3,1,457: 18; Sildmäe, *Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast*, 27. Nii leidis Eestimaa ülemmaakohus 1739, et 1712. aasta “maapäevakorralduse” järgi olevat oluline lihtsalt see, *wo ein Bauer sich in den großen Hunger Jahren aufgehalten und seinen Unterhalt gefunden*: EAA 858,1,276 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 10.02/21.02.1739).

¹⁹⁴ LVVA 109,1,52: 232–235 (Liivimaa õuekohtu otsus 07.04.1733); 109,1,52: 522–525 (26.04.1735); hilisemast 109,1,106: 37–39p (16.02.1773); 6012,1,34: 189–198 (Riia ülemmaakohtu otsus 24.03.1788). *Praescriptio longissimi temporis* asjaolude tähtsuse kahandajana (ehkki kinnitatakse ka päritolumõisa teadlikkust) 109,1,66: 87–89p (Liivimaa õuekohtu otsus 20.05.1748) ja 109,1,72: 254–256 (24.04.1761) – 10-aastasest pikema aja möödumisele viitamine võis kohtuotsuses ka lihtsalt teisejärgulise lisaargumendina kinnitada, et antud nõue on nüüd ikka tõepoolest ammu aegunud resp. pärusõigus iganud.

¹⁹⁵ Coing, *Europäisches Privatrecht*, 184. Heausksuse omandamisele pika aja möödumise tõttu vaieldi ka vastu: LVVA 7134,1,7 (Riia tsiviilasjade kohtupalati otsus 12.10.1787).

Uue mõisniku “heausksust”, mis muutis eelmise mõisniku teadlikkuse tarbetuks, nähti muide ka näljaajal ülalpidamises: *die bloße sustentation und alimention aber, eines fremden Bauren in den Hunger-Jahren, den guten Glauben und die rechtmäßige Ankunft ausmachet*: EAA 7,1,570 (Viru-Järva meeskohtu otsus 03.04.1783). (*Bona fides*’e tähenduse kohta Rooma õiguses endas ja hiljem Söllner, *Einleitung*.)

¹⁹⁶ Riia ülemmaakohus ütles 1788, et ehkki Liivimaal on 10-aastaseks aegumiseks tarvis pärushärra teadmist, vaikivad “maaseadused” (kuninga resolutsioon 1680: LO, 343) selle nõude nagu ka heausksuse kohta 20-aastase ja pikema võlgade ja isiklike nõuete aegumisaja osas. Seetõttu on kohaldatav Rooma õiguse põhimõte, et 30 ja 40 aastaga aegub iga nõue isegi uue valdaja heausksuse puudumisel: LVVA 6012,1,34: 189–198 (Riia ülemmaakohtu otsus 24.03.1788). Rooma õiguse rakendamisevõimaluste suhtes ei olnud eri kohtukoosseisud siiski ühel nõul: teistsugune sama kohtu koosseis oli hiljuti samasugused argumendid ümber lükanud, väites, et ei Liivimaal kehtiv kõiki nõudeid tühistav 20-aastane (LO, 343) ega roomaõiguslik 30-aastane aegumine ei kehti Liivimaa pärusalama väljanõudmisõiguse kohta, sest on olemas spetsiaalne seadus (LO VI), mis nõuab tingimata isanda teadmist oma pagenud alama asukohast: LVVA 6012,1,33: 109–115 (Riia ülemmaakohtu otsus 23.03.1786).

¹⁹⁷ Ka Eestimaal püüti katku ajal tänavalt üles korjamist kasutada kuuluvuse muutumise argumendina: 3,1,1: 514 (Eestimaa kindralkubermangu resolutsioon 29.10.1712).

Kuigi Christian Heinrich Nielsen nägi Liivimaa näljaajasätetes abstraktset põhimõtet, mida võib rakendada ka muudele pärusalama hülgamise juhtudele¹⁹⁸, tuli kasutatud allikates ette vaid üks juhtum, kus kohus laiendas seda analoogia alusel ka hilisemaaegsele nälja pärast pagemisele – ja ka siis vaid ühe, kuigi olulise, argumendina 10-aastase aegumise kõrval.¹⁹⁹ 1786 kinnitasid Riia ülemmaakohus ja tsiviilasjade kohtupalat Riia maakohtu otsuse (1782), et näljahäda ajal Turnamõisast (*Turnushof*) Väike-Raupasse (*Mazstraupe, Klein-Roop*) läinud Swirgsde Jahni kuuluvus on muutunud (ka) *ex analogia und der billigkeit nach* 24.07.1713 resolutsiooni järgi. Hoolimata nõudja väitest, et antud juhul ei olewat see säte rakendatav, kuna ühelt poolt käivat see vaid 17. sajandi lõpu suure nälja kohta ja teisalt tõendavat tunnistajad tahtlikku äraajamist vaid kuulu järgi, leidsid ülemkohtud, et olevat küllalt kindlalt tõendatud, et Jahn lahkus nii suure nälja ajal, et oli eelnevalt pidanud vahetama “kõik oma riided” leiva vastu, ning mõis, kes polnud suutnud teda aidata, kui ta korduvalt leiba palus, oli ta vabatahtlikult ära lubanud. Seega rakenduvat Jahnil otseselt 1713. aasta resolutsiooni 1. ja 4. punkt, mis mõisniku aktiivset loobumist ei eeldavatki.²⁰⁰

2.3. Aegumine ja igamine ning riigi huvid

Aegumine (*praescriptio extinctiva, Verjährung*: “tähtaja möödumine, mille järel ei saa isikule enam esitada teatavat nõuet või taotleda tema juriidilisele vastutusele võtmist”) ja igamine (*praescriptio acquisitiva, Ersitzung*: “õiguse omandamine teatava aja möödumisega”)²⁰¹ olid üheskoos tähtsaimateks ja universaalseimateks teguriteks pagenud pärusalamate kuuluvuse muutumisel. Sellest olenes, kui kauaks jäi mujale asunud talupoja kuuluvus lahtiseks ehk kui kaua loeti teda uues kohas “võõraks”. Elbe jõest itta jäävates maades kõikus aeg, mille jooksul pärushärral oli õigus oma pagenud talupoegi tagasi

¹⁹⁸ *Wer wissentlich wegen Brodmangel abgelaßen oder verstoßen worden, bleibt dem erb, der ihm in der Noth geholfen und sich seinen angenommen: Nielsen, Handbuch, I 85. Sarnaselt Buddenbrock II, 663: Wer wissentlich seinen Bauer wegen Brodmangel betteln läßt, verliert sein Erbherrnrecht an denselben, falls ein Anderer diesem derelinqurten Bauer in der Not geholfen, und soll dagegen dieser Helfende dadurch ein Erbrecht an den Bauer gewinnen.*

¹⁹⁹ Ka mõnedes 1770. aastatest pärit Liivimaa juristide käsiraamatuis on vastavad sätted esitatud siiski vaid konkreetselt vastavat näljaaega silmas pidavana: *Livländisches Manuale judiciarum* (Riga 1776: LNBR X100V,1,11), 43–44.

²⁰⁰ LVVA 6012,1,33: 161–171 ja 7134,1,7 (Riia ülemmaakohtu ja tsiviilasjade kohtupalati otsused 09.04.1786 ja 02.09.1786).

²⁰¹ *Õigusleksikon*, 12, 93.

nõuda, reeglina 10 ja 30 aasta vahel.²⁰² Erandiks oli nõude oluliselt kiirem aegumine sellekohast privileegi omavasse linna pagenute puhul.

2.3.1. Omandiõigus ja revisjoni tähendus

Nõude aegumine eeldas senise pärushärra informeeritust oma alama uuest asukohast. ER IV, 18-s nõuti, et “koos kogu pere ja varaga” saabuva adratalupoja vastu võtnud mõisnik informeeriks päritolumõisat 4 nädala jooksul (§ 4), ja sätestati, et kui päritolumõis ei nõua asjaosalist tagasi 30 aasta jooksul, mille vältel see elab rahulikult ühes kohas, loetakse nõue aegunuks (§ 13). LO VI järgi pidi mõisnik, kes tahtis anda talu mõnele võõrale talupojale, teavitama tolle eelmist pärushärrat 3 kuu jooksul, ja kui viimane oma talupoega tagasi tahtis, tuli tal see 3 kuu jooksul välja nõuda, muidu loeti talupoja kuuluvus muutunuks (§ 6). Juba aeguma hakanud sõltuvussuhete aegumisajaks kinnitati 10 aastat tingimusel, et asjaosaline on selle aja jooksul mõne teise härra maa-alal eelmise Liivimaa isanda teadmisel talu pidanud (§ 4, sarnaselt § 5).

1702. aastal väljastati Eestimaal inimeste nälja- ja sõjaaegsest liikumisest põhjustatud segaduse vähendamiseks korraldus, mis lühendas senist tähtaega Eestimaal kolmele ja Eestimaalt naaberprovintssidesse pagenute jaoks viiele aastale. Välismaale pagenud alamate kuuluvus jäeti aegumatuks.²⁰³ Vene võimu alla pääsenud Eestimaal 1702. aasta patenti aga ignoreeriti: Eestimaal rüütliõiguses sätestatud 30-aastasest aegumistähtajas nähti ilmselt kohaliku aadli privileegi.²⁰⁴ Suhteliselt pikem aegumistähtaeg seostus nähtavasti mõisniku (ehk aadli kui terviku) tugevama omandiõigusega.²⁰⁵ 1702. aasta patendis oli lähtutud vajadusest segased kuuluvussuhted

²⁰² Seppel, *Adratalupoegade sõltuvussuhted mõisast*, 65–66. 17. saj Liivimaa kohta vrd samas, 61–67.

²⁰³ EP 16.01.1702 (EAA 1,2,35: 300–301): Öpik, *Talurahva mõisavastane võitlus*, 139. Publitseeriti ka Saaremaal (22.07.1707): viide sellele EAA 854,2,2349: 7–8 (Saaremaa asehalduri resolutsioon 20.05.1709).

²⁰⁴ Sellele plakatile viitab küll Eestimaa ülemmaakohtu sekretäri Riesenkaampi 1736. aasta “marginaal” ER IV, 18 § 13 juurde: *Conf. Publ. 16.01.1702, welche verfüget, daß wenn dem Erbherrn seine entlaufene Bauern nicht innerhalb drey Jahre a tempore scientiae, vindicirt, er seiner Erbrechte verlustig seyn soll*: Ewers, *Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte*, 558; kuid minu kasutatud kohtulahendites ei viidatud nimetatud patendile ega selles sätestatud tähtajale kunagi.

Eiramise põhjus öeldi välja ühes Eestimaa ülemmaakohtu otsuses 1720: EP 16.01.1702 ei kehti, sest Tema Majesteet on kinnitanud Eestimaa vanad privileegid ning kuuluvuse muutumine on EP 29.07.1712 kohaselt võimalik vaid tõelisse hätta sattumise pärast pärusmõisast lahkunute puhul või rüütliõiguses sätestatud 30-aastase katkestamata aegumise korral: EAA 858,1,259: 287–288p (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 05.02.1720).

²⁰⁵ Nt Baltikumi suurima aadlivõimuga Kuramaal pärusõigus talupoja üle praktiliselt ei aegunud – tähtjaks oli 100 aastat: Ziegenhorn, *Staatsrecht*, 292. Kõikmõeldavaid argumente ära kasutada püüdev advokaat võis näidata pagenut ka varastatud asjana nagu pagenud orja Rooma õiguses, kuid nagu kohus vastu väitis, oli “erinevus varastatud asja ja vastu võetud võõra pageja vahel liiga tuntud ja liiga suur, et neid omavahel võrrelda saaks”: EAA 7,1,570 (Viru-Järva meeskohtu otsus 03.04.1783).

võimalikult kiiremini paika panna. Vastupidiselt sellele peeti esimese veneaegse inkvisitsiooniga seotud 1712. aasta otsuses esmajoones silmas pärushärra õigusi: vaid siis, kui pärushärra ei olnud täitnud oma eestkostekohustust, omandas teine mõisnik pärusõiguse sellega, et võttis kõnealuse kohustuse abisaaja päritolumõisalt üle (vrd 2.2).

Näib, et mõneti sarnasel moel ei võtnud Liivimaa kohtupraktika päriselt omaks LO VI §-s 6 sisalduvat kolmekuulist kuuluvuse aegumistähtaega. Kasutatud kohtuotsustes viidati LO VI-ga sätestatud kolmekuulisele aegumistähtajale üksnes adramaarevisjonidel registreeritud inimeste puhul, sest ainult nende puhul võis kindel olla, et adramaarevisjoni käigus laiali saadetud nimekirjade kaudu²⁰⁶ oli päritolumõisa informeerimise nõue omal ajal täidetud.²⁰⁷ Nende puhul nõudsid sedasama ka revisjonide puhul väljastatavad kubermangupatendid.²⁰⁸ (Kui revisjonil registreeritu päritolumõis ei olnud teada ja selle teavitamist ei kaasnud, ei olnud revisjon otsustav.²⁰⁹) Seevastu kui välja nõutavat pärusalamat ei olnud adramaarevisjonide käigus registreeritud, viitas kohus kuuluvuse aegumise põhjenduseks 10-aastasele aegumistähtajale ka juhul, kui päritolumõisa informeerituses polnud kahtlust. Nt kui nõudva Turnamõisa (*Turnushof*) mõisnik oli tulnud ise Mazstraupesse (*Klein-Roop*) ja kõik Turnast pärit inimesed üle vaadanud (*vor*

²⁰⁶ *Damit ein jeder Possessor oder Verwalter die seinem Gute mit Rechte zuständige Bauren entweder also bald abzufordern oder sich wegen deren Ausantwortung zu vereinbahnen bemüht sein möge*: LVVA 109,1,46: 547–548 (Liivimaa õuekohtu otsus 03.04.1731).

²⁰⁷ LVVA 109,1,46: 547–548 (Liivimaa õuekohtu otsus 03.04.1731); samas 549–550p (sama kuupäeva otsus); 109,1,57: 43–46p (20.03.1736); 109,1,95: 339–342 (08.04.1779).

²⁰⁸ Vene võimuaja alguses kehtis Liivimaal mõnda aega – usutavasti kuni 1725. aasta revisjonini, milleni ka Liivimaa mõisate maksude arvestamise aluseks oli inimeste arv – pagenu päris pärushärra õigusi eirav põhimõte, et revisjonil registreerimine otsustab registreeritu kuuluvuse lõplikult ja olenemata (pagemise) asjaoludest. 31.03.1718 otsustas Liivimaa õuekohus nimelt Riia sillakohtu küsimuste peale koostatud ja kõikidele Liivimaa sillakohtutele saadetud resolutsioonis (leidub nt EAA 4923,1,23: 166–169p), et kui kumbki pool ei ole teadlikult revisjonikomisjoni petnud, on revisjonil kirjapanek lõplik: kui talupoeg on härra teadmata viibinud teises mõisas ning sinna revisjoni käigus kirja pandud, peab ta jääma uude kohta päriseks juhul, kui uus mõisnik ei ole teda oma alamana üles andes teadnud, et tegemist on võõra talupojaga. Niisiis hoolimata sellest, et endine pärushärra ei teadnud, kus antud talupoeg parajasti asub, ega oleks saanudki teda õigel ajal välja nõuda. Resolutsioonis öeldi, et ainult juhul, kui uus mõisnik on revisjonikomisjoni ja seega ka endist pärushärrat petnud ning kui viimasel poleks olnud võimalik oma talupoja asukohale ise kergesti jälile jõuda, s.t teda ei saa süüdistada hooletuses, jääb talle talupoja väljanõudmise õigus alles. Et seda 1718. aasta resolutsiooni põhimõtet muudeti peagi sihilikult, näib kinnitavat isegi vaevumärgatav erinevus muidu pea sõna-sõnalt kokku langevas pagenute vastuvõtmise vastaste patentide tekstis 1716 ja 1730. 1716. aasta patendi sõnul peab talupoja kuuluvus jääma selliseks, nagu selle on paika pannud “kas mullune revisjon või selleks volitatud kohtute otsus, millega ta on mõnele mõisale päruseks mõistetud”: LP 25.04.1716 (86-B). 1730. aasta korralduse järgi aga selliseks, nagu on paika pannud “kas senised revisjonid, kus ta on kirja pandud (*zugeschlagen*), kuna pärushärra pole teda teavitamise peale välja nõudnud, või selleks volitatud kohtute otsus, millega ta on mõnele mõisale päruseks mõistetud” (minu kursiiv): LP 12.08.1730 (403).

²⁰⁹ 109,1,105: 185–189 (Liivimaa õuekohtu otsus 14.05.1743); 109,1,66: 144–148p (27.04.1749); 109,1,106: 37–39p (16.02.1773). Pagemisvastased patendid rõhutasid, et käsitlevad viimase revisjoni järel pagenuid. Liivimaal panid 1716. ja 1730. aasta patendid talupoegade kuuluvuse paika viimasena peetud revisjoni alusel (v.a kohtu pädevusse kuuluvad segased kuuluvusasjad *resp.* “avastamata” pagenuid). Pagenu äratoomiseks anti pärusomanikule, keda pagenu uuest asukohast oli ametlikult teavitatud, 1716. aastal vaid neli ja 1730. aastal LO VI vaimus 12 nädalat, vastasel juhul pidi võõras talupoeg muutuma uue isanda pärusalamaks. Varasemad pagenuid, keda revisjonil ei olnud sellistena avastatud; kelle kirjapanek oli toetunud valeandmetele, nii et sellega polnud kaasnud (LO VI § 6 kohast) omaniku teavitamist või kelle kuuluvus oli lahtiseks jäetud, kuulusid kohtu kompetentsi.

sich bringen lassen und examiniert), aga välja nõudmata jätnud.²¹⁰ Kõneldes Liivimaa pagenu aegumistähtajast, räägiti ikka kümnest aastast, mitte kolmest kuust.

Pärushärra õigused vastandusid mõneti võimude huvile, et keegi ei jääks segase kuuluvuse tõttu maksualuste seast välja ning et revisjonil registreerimine oleks kuuluvuse suhtes võimalikult lõplik. Näib, et Eestimaal, kus pärushärra teavitamine LO VI kombel pagenu kuuluvust automaatselt ei muutnud, suudeti riigi huvid ja mõisnike pärusõigused ühendada nii, et teoreetiliselt ehk kohtu jaoks ühe või teise mõisa alla kirjapanemine pärusalama kuuluvust küll ei muutnud – pärishärrale jäi pagenu alama väljanõudmise õigus alles olenemata sellest, kas ja kuidas oli viimane pandud kirja teise mõisa alla²¹¹ –, kuid argielus lähtuti igäühe kuuluvusest sinna, kus ta oli registreeritud.²¹² Pärusalama kuuluvuse alaste kohtuvaidluste arvu vähenemine sajandi keskpaiku osutab sellele, et revisjonikomisjoni tegevus pani suhteliselt väikesel Eestimaal kuuluvussuhtes üsna selgelt paika.²¹³ See oli seda lihtsam, et juba esimese Eestimaa päris adramaarevisjoni ajal 1725 oli revisjonikomisjonil võimalik otsustada, et kuna suure näljaaja algusest on möödas 30 aastat, on kuuluvuse aegumistähtaeg täis ning Näljast saati mõnes kohas elanud inimesed loetakse sealseteks pärusalamateks olenemata kohalejõudmise ajast ja asjaoludest.²¹⁴

²¹⁰ LVVA 6012,1,33: 161–171 ja 7134,1,7 (Riia ülemmaakohtu ja tsiviilasjade kohtupalati otsused 09.04.1786 ja 02.09.1786).

²¹¹ EAA 858,1,265 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 25.02/17.03.1730); 858,1,277 (02.03.1741).

Eestimaa esimese n-õ päris revisjoni (1725–1726) komisjon otsustas (30.11.1725 ja 03.03.1726: Ligi, 1725.–1726. aasta adramaarevisjon, 18–19), et mõisates asuvaid võõraid ei tule arvata asukohamõisa adramaade hulka, vaid pärusomanikele välja anda, v.a juhul, kui nad on antud kohas elanud suurest näljast saadik (nii et neile rakendub aegumine) või ei ole nende päruskohta võimalik välja selgitada – nende puhul jääb õigete omanike väljanõudmisõigus alles: Sildmäe, *Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast*, 27–28.

²¹² Eestimaa pagenu varjamise vastastes korraldustes – EP 22.08.1729 (EAA 3,1,431: 175–176p) ja seda sanktsioonide osas põhjalikult laiendav EP 06.04.1731 (EAA 858,1,102: 34–35p) – öeldi küll, et adrakohtunik peab tegelema peaaesjalikult nende pagenutega, kes on pagenu pärast viimast revisjoni (s.t mitte varasematega, otsekui oleks revisjon küsimuse lahendanud), pöördudes muul juhul korralduse saamiseks kubermanguvalitsuse poole, kuid erinevalt Liivimaa omadest ei kõneldud midagi pärushärra õiguste aegumise kohta seoses tema teavitamisega revisjoni läbiviimise käigus.

²¹³ Herbert Ligi sedastab, et juba 1732. aasta revisjoni ajaks olid 1725.–1726. aasta revisjonil võõrastena registreeritud inimesed oma esimese revisjoni aegsest elupaigast kadunud, enamasti õige pärushärra juurde tagasi toimetatud: Ligi, 1725.–1726. aasta adramaarevisjon, 26. Kui aastatel 1751–1753 toimus Eestimaal “võõraste” kinnistamise ja pagenu väljaselgitamise aktsioon (lähemalt 3.3), selgitati tagasisaatmisele kuuluvatena välja veel vaid üksteist Eestimaa ning kaheksa vene ja ingeri päritoluga pagenu: Sildmäe, *Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast*, 51. Vrd tabel 1.

Tabel 1. Eestimaa ülema astme kohtute otsustes kajastuvate päruskuuluvuse alaste juhtumite (v.a osapoolte kokkulepet kinnitava, apellatsioonilise formaalsetel alustel lahendava või seda tagasi lükkava otsusega juhtumid) arv viie aasta kaupa. Alumises reas on näidatud aastad, millest pole säilinud protokolliraamatuid.

Em	2		3	10	5	2	2	1		1					2	1	2	1
1711-15	16-20	21-25	26-30	31-35	36-40	41-45	46-50	51-55	56-60	61-65	66-70	71-75	76-80	81-85	86-90	91-95	96-00	01-06
		25																

²¹⁴ EAA 3,1,457: 18; Sildmäe, *Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast*, 27.

Nii muutusid pagenute kuuluvuse küsimused sajandi lõpu poole üha enam politseiasjaks²¹⁵ nii Eesti- kui ka Liivimaal.²¹⁶ Tõhustuv pagenute püüdmine muutis aegumisaja täissaamise vähetõenäoliseks ning silla- või adrahohtunik lähtus pagenu kuuluvuse üle otsustamisel ikkagi viimasest (adramaa- või hinge-)revisjonist. Kui sajandi alguses tuli selgitada keerulisi kuuluvusküsimusi, siis nüüd oli küsimus varasemast suhteliselt sagedamini kahju hüvitamise nõudes pagenu varjajalt (sh paaril juhul võõra pagenu Venemaale nekrutiks andmise tõttu²¹⁷).

2.3.2. Peremeeste ja sulasrahva erinevus

Kuuluvuse muutumist ja/või pagemist käsitlevates seadustes eristub kolm aspekti: väljanõudmise ehk pagenu tagasisaamise õigus, pagenut vastu võtva mõisniku kohustus teavitada pagenu pärushärrat ja aegumine-igamine. Esimene hõlmas kõiki pärustalupoja pere liikmeid, s.t kõiki neid loeti mõisniku otsesteks pärussõltlasteks, kahe viimase osas ilmnas peremeeste ja sulasrahva vahel aga ajas ja ruumis teatavaid erinevusi.

1714. aasta suvel leidsid Liivimaa maanõunikud pagenute vastuvõtmise keelu uuendamist sooviva maapäeva desideraate läbi vaadates, et võõrastest alamatest *teatamise* kohustus ei peaks laienema vallalistele tüdrukutele ja sulastele (*die ledigen Dirnen und Knechte*). Mõni päev hiljem lisasid nad, et LO järgi ei saa sulaseid pagejaiks pidada.²¹⁸

Eestimaa adramaarevisjonid toimusid aastatel 1725–1726, 1732, 1739, 1744, 1750–1751, 1756–1757, 1765 ja 1774; Liivimaa omad 1715–1716, 1721–1724, 1731, 1738, 1744, 1751, 1758: Laur, *Eesti ala valitsemine*, 136–137.

²¹⁵ Nt EAA 7,1,261: 283–286p (Tallinna ülemmaakohtu otsus 29.04.1794). Vrd 2.3.2.

²¹⁶ Ilmselt oli päruskuuluvuse alaseid kohtuasju mõlemas provintsis kõige rohkem 1730. aastatel, ehkki kindlalt saab seda öelda vaid Eestimaa kohta, kus erinevalt Liivimaast on järjest säilinud sellekohased allikad ja kus hilisemal ajal tuli kõnealuseid kohtuvaidlusi ette üsna harva. Liivimaal ei olnud see vähenemine nähtavasti nii drastiline ning uus sagenemine toimus esimese hingerevisjoni järel. Vt tabel 2.

Tabel 2. Liivimaa ülema astme kohtute otsustes kajastuvate päruskuuluvuse alaste juhtumite (v.a osapoolte kokkulepet kinnitava, apellatsiooni formaalsetel alustel lahendava või seda tagasi lükkava otsusega juhtumid) arv viie aasta kaupa.

Lm	6	1	1	7	2	2	2			1			2		7		1	2
1711-15	16-20	21-25	26-30	31-35	36-40	41-45	46-50	51-55	56-60	61-65	66-70	71-75	76-80	81-85	86-90	91-95	96-00	01-06
		23	27		40		47	53	56	62		76				94	96	

²¹⁷ EAA 858,1,317: 461–476 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 16.06/26.06.1797); 858,1,321-a: 555–568 (14.03/28.03.1802).

Liivimaal on lünklikult säilinud ka asehaldusaegsete ülema astme kohtute otsused, kuid kuna ühe või teise kohtu otsustega on enamik aastaid kaetud (vt sissejuhatust), ei paista see tabelist välja.

²¹⁸ Vtgrabs I, 26 (Liivimaa maanõunike 28.07.1714 kuberner Golitsõnile esitatud avalduse arutamine 23.07 ja 26.07.1714). Viimaks kubernerile esitatud rüütelkonna memoriaalis palutigi kehtestada 50-taalrine trahv mõisnikule, kes ei teata omanikule Liivimaalt pärit talupojast, kes tahab talu saada (*ein frembder in Liefeland gebürtiger Bauer, kes ins Gebiethe kommt und Land annehmen will*): Vtgrabs I, 28 (Liivimaa rüütelkonna memoriaal kuberner Golitsõnile 27.07.1714).

Viimast kinnitasidki 1716. ja 1730. aasta kubermangupatendid.²¹⁹ See ei tähendanud, et pärushärra poleks saanud sulaseid igal ajal tagasi nõuda või et nad oleks olnud vähem sõltlased kui peremehed – nende väljanõudmise õigus lihtsalt ei aegunud. (Nii oli see kirjas juba Liivimaa kubermangupatendis 14.05.1711, kus kõneldi kõigi talupoegade – “olgu need siis abielus või vallalised sulased, tüdrukud või lapsed” – väljaandmisest, kuid pagenu saabumisest senisele pärushärrale teatamise kohustus pandi sihtkohamõisale otsesõnu peale vaid nende pagenute jaoks, kes soovisid sihtkohamõisas talu pidada.²²⁰) Ka Eestimaal kõneldi ER IV, 18-s küll “talupoja, vabadiku või talupere” (*Bauer, Untersasse oder Gesinde*) pagemisest ja nende väljaandmise kohustusest “koos nende vara ja omandusega” (§ 2), kuid päritolumõisa informeerimise kohustus kirjutati ette just “koos kogu pere ja varaga” pagened adratalupoja (*Haken-Mann mit alle seinem Gesinde und Haabe*) saabumise puhuks (§ 4). Võõras mõisas teenivate sulaste kohta öeldi, et nad tuleb nõudmisel isandale tagastada kas kohe või teenistustähtaja lõppedes, kui pärusisand on selle sõlmimisest teadlik olnud (§ 9). Seevastu 1729. ja 1731. aasta pagemisvastased patendid rõhutasid korduvalt ka teavitamiskohustuse *resp.* varjamiskeelu suhtes, et silmas peetakse ka sulaseid ja teenijaid.²²¹ 1729. aasta patent keelas anda üle 48 tunni öömaja kellele tahes võõrale passita inimesele, “venelasele, saksa või mittedaksa sulasele /./, veel vähem tõelisele talupojale”.

Liivimaal rõhutati kõigi pagenute sellist võrdsustamist alles 1760. aasta põhimõtteliselt uues pagemise tõkestamise korralduses. Tundub, et seni erinevatena käsitatud pagenukategooriate – peremeheks ja sulaseks tulijate – võrdsustamine 1759. aasta maapäeval väljatöötatud uues korralduses²²² oli sihipärane. 1716. ja 1730. aasta kubermangupatentide mööndus, et “sulased vastava korralduse alla tegelikult ei kuulu” (ehk nende kuuluvus LO VI kohaselt ei aegu) ja piisab, kui neil on mujal teenimiseks pärushärra luba, jäeti ära vahest selleks, et *enam* ei tunduks, et pärushärra teavitamine ei ole sulaste puhul nii oluline kui peremeeste puhul, sest rahvaarvu kasvades suurenes sulasteks pagejate osakaal ning neile väikestki erandit tehes muutunuks pagemise tõkestamise korraldused mõttetuks. Seda oletust kinnitab sulaste kohta käiva möönduse

²¹⁹ LP 25.04.1716 (86-B) p 7; 12.08.1730 (403) p 7.

²²⁰ “Riigi- ja aadlimõisate härrad valdajad ja valitsejad ei tohi vastu võtta võõraid ning teistelt maa-aladelt tulevaid talupoegi ning paigutada neid maale. Vastupidi, nad peavad täpselt järele kuulama, kust need [talupojad] on [pärit], ja seejärel nende õigetele valdajatele teatama, selleks et viimastel oleks võimalus seesuguseid äraläinud talupoegi tagasi nõuda ja neid oma maa peale tagasi panna.”: LP 14.05.1711 (*Eesti rahva ajaloo Põhjasõja aastail*, 314–315).

²²¹ EP 06.04.1731 (EAA 858,1,102: 34–35p); EP 22.08.1729 (EAA 3,1,431: 175–176p).

²²² Laur, *Eesti ala valitsemine*, 161.

äräjätmise kõrval asjaolu, et ajaks, mille jooksul mõisnik pidi võõra talupoja saabumisest teada saama, temalt ta päritolumõisa välja uurima ning teda “kindla valve all” hoides tema olemasolust kindralkubermangukantseleisse teatama (seni nõutud otse senise pärushärra poole pöördumise asemel) nähti nüüd LO VI kolme kuu ja 1716. ja 1730. aasta patendide vastavalt 4 ja 12 nädala asemel ette terve aasta. Kui taheti rõhutada, et senise pärushärra teavitamise kohustus puudutab võrdselt kõiki uustulnukaid, tuli nende olemasolu märkamiseks ju kauem aega anda kui siis, kui päritolumõisa informeerimise kohustus puudutas neid, kes ilmusid välja sooviga hakata talu pidama. Eraldi rõhutati sulasrahva kuulumist pagenute hulka 1760. aasta patendi talurahvavariandis²²³: *Ni pea kui üks wööras Tallopoeg, olgo temma Naese Mees ehk Naeseta, nisammoti wallalissed Sullased, Tüddrikud ehk Lapsed, ühhe Tallose kippuvad, siis peab se Tallo Perremees neid seddamaid Jalla peält Moisale sallaja teäda andma, nenda, et sel wööras sest ei sa ühtegi Märko.*²²⁴

LO VI §-de 4 ja 6 järgi puudutas nii kümneaastane kui ka (praktikas seoses revisjonidega rakenduv) kolmekuuline aegumine üksnes peremehi – uues kohas sulastena teenijate kuuluvus ei muutunud.²²⁵ Ka ER IV, 18 paragrahvi järgi, kus keelatakse just peremeeste salajane vastuvõtmine (§ 4), võiks aegumise paragrahvi (13) “pagenud

²²³ LP 27.04.1760 (1379) põhjaeestikeelne variant. (Mõisnikele mõeldud patendis pagenute alaliike ei loetletud.)

²²⁴ 1760. aasta korraldus mitte ainult ei laiendanud n-ö ordinaarsete pagejate nomenklatuuri, vaid sellest sai alguse ka laiemalt pagemisvastaste sanktsioonide järkjärgulise karmistamise perioodi, mille vältel norme ühtaegu karmistati ja tehti oludega kohanedes korduvalt ümber: Laur, *Eesti ala valitsemine*, 161–163. Näiteks sätestati 1760, et kui pagenu vaikib või valetab oma päritolu kohta, ei pea teda enam vangimajja (*Stockhaus*) saatma, nagu seni oli olnud ette nähtud, vaid võib võimude teavitamise järel “oma kasutusse” jätta. 1765. aastal, kui viie aasta tagune korraldus taas ja seekord veelgi põhimõttelisemalt ja murrangulisemalt ümber tehti, nähti kubermanguvõimude vahendus ette aga ainult mõnest teisest Vene riigi provintsist pärit pagenute puhul. Kohalikke pagenuid (ehk kõiki passita inimesi) pidi mõisnik küsitlema pastori juuresolekul ning seejärel ise kodumõisa poole teele saatma. Teelesaadetu tuli, vastav sedel kaasas, küütida mõisast mõisasse – mõisnikele, kes üritanuks teda vahepeal endale jätta, määrati omaette trahv. Kui sihtkohas selgunuks, et tegu polegi asjaosalise koduvallaga, pidanuks ta saama 10 paari vitsu ning küsitlemis- ja küütimisprotseduur kordunuks otsast peale. Kui 1760 oli senisele pärushärrale jäetud veel kindel – senisest pikem pooleaastane – äratoomistähtaeg (kusjuures pagenu tagasitoomisega venitanud koonumõisarentnikke ähvardati rendilepingu ülesütlemisega), siis 1765 sellist oma pagenuid pärusalamast loobumise võimalust enam ette ei nähtudki. LP 03.06.1765 (1627).

1765. aasta patendis kirjutati ette juba ka sõna otseses mõttes pagenute püüdmine. Maanteel või mujal kedagi kahtlaselt pageja moodi välja nägevat isikut kohanud riigikodanik pidi – ilma et selle eest oleks vaevatasugi ette nähtud – kahtlusaluse kas ise kinni võtma ja läheduses leiduvaid talupoegi appi kutsudes lähimasse mõisasse toimetama või vähemalt sinna teatama minema, et mõis selle ise kätte saaks. 1767. aasta illegaalsete rändajate vastane korraldus keelas maanteeäärsete talude peremeestel võtta öömajale “keda tahes võõrast, eriti võõraid talupoegi, venelasi või mittesakslasi, kerjuseid või hulkureid (*Loßtreiber*)”, käskides saata kõik teelised kõrtsi. Kõrtsmikud pidid oma kliente omakorda hoolega silmas pidama ja kahtlastest mõisasse teada andma, öömaja ei tohtinud kõrts aga pakkuda enam kui üheks ööks. Mõisniku ülesandeks oli korraldada teeäärsete kõrtside ja talude “visiteerimist”. LP 29.01.1767 (1707). Pagemist ja pagenute politseilist ülekuulamist 18. sajandi lõpul kirjeldab värvikalt Kahk, *Rahutused ja reformid*, 249–265.

²²⁵ Seevastu senat leidis krahv Wilhelm Fermori ja senaator Otto Hermann Vietinghoffi tüli lahendades, et otsustav on siiski asjaolu, et vaidlusalune Pauning Andreas asus (sihtkoha) kroonumõisa eravaldusse doneerimise ajal juba seal. Samuti toetus senat põhimõttele, et olenemata asjaosalise peremehe- või sulasestaatusest peab (1754. aasta Venemaa ukaasi järgi) kehtima revisjonijärgne olukord. EAA 858,1,4 = LVVA 109,1,106: 20–29p (senatiukaas 12.01.1798).

talupoega” tõlgendada nimelt peremehe ehk maad saanud talupojana. Kuid võib arvata, et revisjonikorralduse tõttu loeti Eestimaal aeguvaks nõudeõigus kõigi pärusalamate üle sõltumata nende staatusest.

2.4. Müümine ja pantimine

Pärusalama võõrandamise õigus kuulus pärushärra vaieldamatute õiguste ja “pärisorjana kohtlemise” tunnuste hulka.²²⁶ Pärusalamate müümise küsimus näib enam esile kerkivat asehaldusajal üksikute alamate müümise sagenemise tõttu rahvaarvu kasvades.²²⁷ Müües või kinkides loovutas isand kõik oma õigused võõrandatava pärusalama üle. Üksiku pärusalama müümisega seetõttu kohtuvaidlusi ei kaasnenud. Küll aga võis vaieldav olla ühe või teise mõisaalama kuuluvuse muutumine seoses terve mõisa võõrandamisega, kui vaidlusalune isik viibis võõrandamise ajal kusagil mujal. Sellisel juhul kehtis üldiselt põhimõte, et kui mõisamüügileppes polnud teisiti märgitud, loeti teda kuuluvaks selle mõisa alla, kus ta parajasti legaalselt elas – nt kui pärushärra oli ta pannud müüdavast mõisast elama oma teise mõisasse, polnud tarvis mingit aegumisaega, et asjaosaline n-ö teise mõisa pärusalamaks muutuks. Ajutiselt mujale tööle läinud või pagenud aga selle reegli alla ei kuulunud.²²⁸ Mõisat müüval mõisnikul oli õigus võtta kaasa need mõisateenijaid, kes müügidokumentides müügi alla mittekuuluvatena nimepidi ära toodi.

Sõltuvuse ja vabaduse piiride tundmaõppimise seisukohalt võiks olla huvitav vaadelda lähemalt ka kuuluvuse muutumise vaheastet – ajutiselt teise isanda valduses

²²⁶ Ainus kohtuotsus, milles kaheldi koguni pärushärra õiguses oma alamat müüa, on pärit asehaldusajast. Paide kreisikohtu otsust (27.03.1785) ei õnnestunud leida, kuid Tallinna ülemmaakohus muutis selle eksituse viidates ER IV, 18 §-le 1, “kus härra õigused oma pärisorise talupoja üle (*über seinen leibeigenen Bauer*) on kirjas liiga kindlalt selleks, et võiks vähimalgi määral kahelda tema õiguses müüa oma pärustalupoega (*seinen Erbbauer*). Seda vähem, et viimast tehakse päevast päeva.” EAA 7,1,249: 406–411 (Tallinna ülemmaakohtu otsus 28.11.1785). Pärast kõikide Liivi- ja Eestimaa läänimõisate eraomandiks kuulutamist 1783 ilmus välja ka kurioossevõitu väide, et eelmine mõisnik poleks saanud oma alamast loobuda, kuna tegu oli läänimõisaga, mida polevat tohtinud võõrandada ei tervikuna ega osade kaupa. Viidates nt siinsete mõisnike ka varem võrdsetele õigustele pärusalamate suhtes, ei võetud seda muidugi arvesse: LVVA 6012,1,33: 161–171 ja 7134,1,7 (Riia ülemmaakohtu ja tsiviilasjade kohtupalati otsused 09.04.1786 ja 02.09.1786). Tsiviilasjade kohtupalati sõnul ei olnud enne 1783 toimunud läänimõisa müümine õigustühine, seega ei saa selliseks pidada ka mõisa päraldiste või osade võõrandamist. (Ei väidetud, et pärisorja ennast ei tohiks ilma maata müüa...)

²²⁷ Nt Revesz, *Der osteuropäische Bauer*, 126. Omaette müügiartikliks olid seejuures nekrutiks sobilikud mehed. Pärusalamate Venemaale nekrutiks müümise probleem tõusis siinsetes provintside päevakorrale juba enne nekrutikohustuse kehtestamist (1796). “Eesti rahva ajaloo” teatel müüdi talupojad vene ohvitseridele Venemaalt võetud ja märksa suurema summa eest vabaks lastud vene nekrutite asemele: *Eesti rahva ajalugu*, 1354; vrd Taterka, *Stellenkommentar*, 228–229. Üsikuid tähelepanu äratanud talupoegade vahendajate kaudu Venemaale müümise juhtumeid kirjeldavad Stepermanis, *Lielās liesmas atblāzma*, 156–159; Kahk, *Rahutused ja reformid*, 252–254.

²²⁸ EAA 858,1,262 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 10.02/28.02.1728); 858,1,265 (25.02/17.03.1730).

viibiva pärusalama staatust. Seevastu uurides küsimusi, nagu mil määral säilisid pärushärra õigused tervete talude või üksikute pärisorjade väljarentimise või pantimise puhul ja millised õigused omandas ajutine rendi- või pandiomanik ning kas ja mil määral võis viimane ajutist alamat n-ö pärisorjana kohelda jms, võiks selgemaks saada pärusisanda ja ajutise mõisniku õiguste ja kohustuste vahekord.²²⁹

2.5. Vabanemisvõimalused

Pärisorjuse kindlustumine avaldus 18. sajandi Liivi- ja Eestimaal seniste vabanemisvõimaluste vähenemises. Nagu deklareeriti Budbergi ja Schraderi Liivimaa maaõiguse kodifikatsiooniprojekti 1740, jäi ainsaks õiguspäraseks viisiks vabakslaskmine mõisniku tahtel.²³⁰ Sagedamini realiseerus see võimalus sajandi lõpu poole, ennekoike tõenäoliselt teenekate mõisateenijate puhul.²³¹

²²⁹ “Talu” või “talupoja immissiooniks” (*Zuschlagung, Immission*) nimetati mingi talu koormiste ülekandmist pärushärralt kolmandale isikule nt laenu või trahvi katteks analoogselt kinnisvara pantimisele. Immissiooniomanik võis saada üksnes talukoormiste tulu, kuid immissioon võis immitteeritud talu jaoks tähendada ka kohustust saata teolisi ajutiselt tööle teise mõisasse. Tuntuks on sedalaadi tehingud teinud eeskätt vastav peatükk Liivimaa maakorralduste kogus (LO), mis määras kindlaks taksid teo- ja naturaalkoormiste ümberarvestamiseks rahale: LO, 19–21. C. H. Nielsen sõnul langes nt talupojale viljalaenu andmise kohustus immissiooni ajal immissaariusele, kuid tuli talle pärast immissiooniaja lõppu hüvitada. Ka oli immissaariusel õigus nõuda talupojalt koormisi vaid vakuraamatus ette nähtud hulgal, ning ülejäänud osa võis talupoeg kanda endiselt oma päris pärushärra heaks – ehkki sõnakuulmisele oli kohus teda manitsenud immissaariuse vastu: Nielsen, *Proceß-Form*, 280–282. 18. sajandi praktika kohta lähemalt samas, 269–282.

²³⁰ Arbusow, *Das Bauernrecht*, 390–391, 393.

²³¹ Seda ei juhtunud küll kuigi sageli. Jüri Linnuse sõnul hakkas vabade arv Eestimaal uuesti kasvama alles 1770. aastatel: Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul*, 25. Sama tendents oli ka vabakslaskmistel. Kui Harjumaal 1751–1753 uuritud 265 vabast inimesest oli vaid neli omandanud oma vabaduse vabakirjaga vabaks laskmise ja kaks enese vabaksostmise teel: Kangilaski, *Vabad inimesed Harjumaal*, 225; siis 1782. aasta hingeloendite andmeil sai Põhja-Eestis 1760. aastatel vabakirja 14 ja 1770. aastatel juba 19 meest. Osalt oli nende seas vanu ja vigaseid, mõisatööks kõlbmatuid mehi, sh käsitöölisi (rätsepaid!), osalt vanas eas kuuleka teenistuse eest vabastatud mõisateenijaid. Mõisaperre kuuluvatest käsitöölisest anti Põhja-Eesti mõisates ajavahemikus 1782–1811 vabadus 21-le, Lõuna-Eestis mittetäielikel andmetel 23-le. Vabaks ostis end Põhja-Eestis 1750–1795 seitse käsitöölis. Linnus, *Vabade maakäsitööliste etniline päritolu*, 60, 62. Ka Liivimaa kohta sedastab Wilhelm Lenz senior, et inimesi hakati rohkem vabaks laskma 18. sajandi lõpupoole, eriti sajandivahetuse paiku: Lenz, *Umvolkungsvorgänge*, 27.

Küsimusele, mil määral soodustas või takistas inimeste vabastamist maksusüsteem, ei andnud kasutatud allikad piisavalt vastust. Sellele, et riigivõimudele pärusalamate niisama äralubamine ei meeldinud, osutab Axel von Gerneti mainitud Liivi- ja Eestimaal asjade kammerkolleegiumi järelepeärimine Eestimaa rüütelkonnale 1746. aastal, et millel põhineb mõisnike õigus oma pärustalupoegi kinkida, müüa ja vabaks lasta, “maksmata nende eest revisjonimakse”. (Rüütelkond toetus privileegidele ja rüütliõigusele, kammerkolleegiumi reaktsioon pole teada.) Gernet, *Geschichte und System*, 41. Võimalik, et kord juba mõisa revisjonidramaadesse arvatud pärusalama vabastamisega tema mahaarvamist ei kaasnenud, küll aga müümisega linna või teisele mõisnikule. Sellele osutab 1774. aasta Eestimaa revisjonikomisjoni otsus, et *edaspidi* jäetakse pärusalam, kes on tsedeeritud mõisasse, mis on saavutanud oma rootsiaegse adramaade arvu (see tähistas piiri, millest kõrgemaid makse mõisalt ei nõutud), või isikule, kel ei ole Liivimaa maavaldust, edasi päritolumõisa adramaade hulka. Erandiks jäeti (?) mõisateenijad: *Wobei aber einem Herrn und Possessori einem oder dem andern leibeigenen domestiquen in Rücksicht seiner [...] treuen Dienste die Freiheit zu schenken keineswegs benommen sein sollte*. EAA 3,1,502: 10 (revisjonikomisjoni otsus 02.12.1774). (Avaldatud kubermangupatendis vabakslaskmist eraldi ei mainitud: EP 10.12.1774: EAA 858,1,124.) Selge on see, et talu pidavat ja juba kord arvesse läinud pärusalamat vabaks inimeseks ümber nimetada ei olnud mõisnikul võimalik (vt 3.1).

Rootsi ajal oli pärusalama lisaks vabakirjale võinud vähemalt Liivimaal vabastada ka “linnaõhk”, kuid Vene ajal see võimalus kadus. Riiga pagenute väljanõudmise kaheaastane aegumistähtaeg kaotati 1725/26 (Kuramaalt Riiga pagenute suhtes 1731²³²). Ma ei tea, millal hääbus samasugune Tallinna privileeg, kuid 18. sajandil ei näi see enam kõneks tulnud olevat, nii et nähtavasti juba varem.

Sarnaselt Riiga pagemise võimalusele näib põhjasõjajärgse inimeste nappuse tõttu ja taastatud aadlivõimu abil olevat jõu kaotanud aga ka mingi tõenäoliselt tavaõiguslik arusaam teatud tegevusalade vabastavast toimest. Vene aja alguses näib nimelt olevat leidunud ellujäänuid, kes arvasid teadvat, et Rootsi aja lõpul pidi olema antud mingi seadus, mis vabastas pärusõltuvusest (kroonualamaist?) köstrid-kooliõpetajad²³³ ja käsitöölised. Nii viitab kangur Adam Johann Nieländeri advokaat 1713–1715 Viru-Järva meeskohtule esitatud väidetes, et käsitöölisi ja nende lapsi ei saa päruseks teha, sest Tema Kuningliku Majesteedi “mõne aja eest” antud resolutsiooni kohaselt, “mis peaks siinsetes kohtutes veel leitav olema, /../ peavad pärusõltuvusest (*Erbschaft*) vabad olema ka pärustalupoegade pojad, kui nad on õppinud selgeks mõne käsitöö”.²³⁴ 1714. aastal Tartu sillakohtu nimel Nõo kooliõpetaja Hilpo Jahnile antud kaitsekirjas mainitakse “mõningaid paljude aastate eest kõrgelt valitsuselt saadud resolutsioone”, et kiriku või kooli juurde ametisse võetuid ja nende lapsi tuleb käsitada vabade inimestena.²³⁵ Ning Eestimaal toetusid Türi kirikueestseisjad 1718. aastal mingile “segastel aegadel paljudes kohtades kaduma läinud ja üldse haruldaseks muutunud” Rootsi kuninglikule korraldusele, et pärusalamana ei tohi välja nõuda “kedagi, kes lugemises ja kirjutamises vilunud, isegi mitte Liivimaa pärusalamat, eriti kui ta on mõne koguduse juures köstriametis”.²³⁶

²³² Svarāne, *Prāvas par zemnieku bēgļiem*, 28.

²³³ Need ametid olid nii seotud, et Liivimaa läti osas nimetati koolmeistriks väidetavalt ka õpetamisega mittetegelevaid köstreid: Lenz, *Umvolkungsvorgänge*, 17.

²³⁴ EAA 862,1,515: 40p (Adam Johann Nieländeri esindaja väited). Kohtuotsuses seda küsimust kõneks ei võetud.

²³⁵ *Zumal da vor vielen Jahren einige Resolutiones von hohen Herrschaften ausgewirkt, dass die einmal erwählten Kirchen- und Schuldiener, oder deren Kinder als freie Leute sollen angesehen sein. So hat ein [...] Ordnungs-Gericht Dorptschen Kreises der Gerechtigkeit und Landes Usance zur Steuer denselbigen jetzigen Schulmeister mit dieser Schutz- und Versicherung-Schrift von aller Ansprache des Erbrechtes hierdurch maintainiren wollen.* (Praegune koolmeister oli mõne aasta eest Nõo köstriks ja kirikuteenriks valitud.) EAA 4923,1,123: 162 (Tartu sillakohtu kaitse kiri Hilpo Jahnile 26.04.1714). Eeltoodu kohta väljastati ka kinnitus Räpina adramaarevisjoni teavitamiseks 28.09.1714: samas, 162p.

²³⁶ EAA 862,2,52: 39 (Türi kirikueestseisjate väited 24.02.1718). Tollane konsistooriumi sekretär (*notarius*) ei suutnud säärase korraldust küll meenutada, kuid mäletas, et kui kord sõja algul nõuti välja Jüri köstrit, otsustas kubermanguvalitsus – Türi kirikueestseisjate arvates “kahtlemata eelnimetatud spetsiaalsele kuninglikule konstitutsioonile toetudes” – köstrit tema ametis kaitsta: samas, 39–40. Vrd samas, 43–44 (M. L. Hoppiuse kiri 20.02.1717). Vastaspool eitas säärase rootsiaegse korralduse olemasolu: [*sie*] *kommt nicht zum Vorschein, und ist auch wohl niemals in rerum naturae vorhanden gewesen, sondern es ist und bleibt selbige vielmehr ein non ens*, muidu oleks ta asjatundjatele teada: samas, 59 (J. F. Kahlowi väited 27.02.1719).

Aleksander Loit on tõstatanud küsimuse, kas võis olla seos talurahvakoolide asutamise ja kroonutalupoegade väidetava pärisorjusest vabastamise vahel Rootsi aja lõpul. Tema arvates teostati siis kroonutalupoja õigustes mitmeid muudatusi, “kõik /../ ühes suunas – suurema vabaduse poole”, ja talupoja võimalused osaleda avalikus elus – kohtupidamises, mõisarendi arvestamisel ning tõenäoliselt ka kiriku- ja koguduseelus, eriti võõrmündritena – suurenesid märkimisväärselt.²³⁷ Loit viitab Karl XI kirjale Eestimaa reduktsioonikomisjonile 1687, kus kuningas nõuab, et raamatutarkust õppida ja hiljem sellekohast ametit pidada või sõjaväkke astuda tahtvaid (kroonu)talupoegade poegi ei tohi selles takistada. Loit sedastab, et “seost rahvakoolide asutamise ja talupoegade vabastamise vahel on raske näha üksnes kronoloogilisena, seos on selgelt kausaalne”.²³⁸

Nimetatud kirja kõrval võis(id) köstreid-kooliõpetajaid pärisorjusest vabastava(te) korraldus(t)ena olla meelde jäänud ehk ka mõni muu või mõned muud Forseliuse õppeasutust vm rajatavaid koole käsitlev(ad) korraldus(ed). Nt nägi 1686. aastal Forseliuse Stockholmi-reisi tulemusel Karl XI poolt Liivi- ja Eestimaa kuberneridele antud korraldus koolimajade ehitamise kõrval ette koolmeistrite vabastamist mõisaorjusest.²³⁹ Olgugi et otseselt mõisteti selle all ilmselt üksnes asjaosaliste vabastamist koormistest, tähendas see korraldus praktikas tõenäoliselt vähemalt Forseliuse seminaristide vabastamist kogu sõltuvusest.²⁴⁰ Võib arvata, et kui seda ka kusagil kirjas ei olnud, siis sellegi poolest peeti Rootsi ajal enesestmõistetavaks, et Forseliuse õpilased ei kuulu pärushärra väljanõudmisõiguse alla. See nähtub ka Forseliuse õpilast Ignatsi Jaaku käsitlevast pastor Albrecht Sutori 1734. aasta kirjast Liivimaa ülemkirikueestseisjale: tingimusel, et kooli lõpetanu jääb tegutsema koolmeistrina, ei olnud tal päritolumõisasse tagasinõudmist karta. Ka Sutor ei nimeta Ignatsi Jaagu kaitseks konkreetset korraldust, mis köstrid-kooliõpetajad vabaks kuulutanuks, kuid toob tema vabaduse tõenduseks

²³⁷ Loit, *Pärisorjuse kaotamine ja talurahvakoolide asutamine*, 60.

²³⁸ Loit, *Pärisorjuse kaotamine Eestis Rootsi ajal*, 10; Loit, *Pärisorjuse kaotamine ja talurahvakoolide asutamine*, 61.

²³⁹ Andresen, *Eesti rahvakooli vanem ajalugu*, 36.

²⁴⁰ “Pärisorjus” samastus rootsiaegses kõnepruugis samastus vahel mõisakoormistega ja “vabadus” vabastatusega teotööst (vrd *vabatalupoeg*). Nt 1625 andis Tallinna linn Mähe talu peremehele Matzile *vabaduskirja*, mis tõendas tema vabastamist “pärisorjusest” ja kogu korralisest mõisateost tingimusel, et ta jääb koos oma laste ja lastelastega linnamaadele, hoiab Jumalalaeka eestseisjate tarvis varuks head hobust ja maksab andamimaksu. Matzi järeltulijad jagavad tema vabadust aga ainult seni, kuni jäävad samasse tallu. Alamaa, Kivi, *Tallinn*, 265–266. Küllap osteti oma talusid teokoormisest vabaks ka 18. sajandil, kuid vähemalt ametlikult ei nimetatud seda siis enam “pärisorjusest” vabaksostmiseks: *Frei* tähistas 18. sajandil just liikumisvabadusega inimest: Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist 19. sajandi alguseni*, 7; Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul*, 23; Kangilaski, *Vabad inimesed Harjumaal*, 223; Tarvel, *Lahemaa ajalugu*, 127.

esiteks kooli rajamise korralduse, “mis tema vabaks tegi”, ja teiseks päruskuuluvuse aegumise 50-aastase päritolumõisast äraoleku tõttu.²⁴¹

Kuid pärisorjus pidi Rootsi ajal teatud elualade suhtes nähtavasti tõepoolest ka laiemalt lõdvenenud olema: teatud funktsioonidesse asunud talupoegi, eriti köstreid, ei olnud nähtavasti lihtsalt kombeks välja nõuda ja nende lapsi *tavatseti* võib-olla *pidada* juba vabadeks inimesteks. Ja kui ka nõuti, siis ei antud – nii nagu Jüri köstri puhul, keda mõisnik millalgi Põhjasõja eel välja nõudis, kuid keda tollane Eestimaa kubermanguvalitsus otsustas tema ametis kaitsta.²⁴² Miks muidu pidas Liivimaa rüütelkond samal Budbergi-Schraderi kodifikatsiooniprojekti läbivaatamise istungil, millel LO VI täiendati “saksa kasvatuse” sättega 1713. aasta resolutsioonist, vajalikuks lisada projekti kohe esimese paragrahvi järele uue omaette paragrahvi: “Ükski pärustalupojast sündinud pärustalupoeg ei pea seetõttu, et ta on nt käsitööd õppinud, saksa moodi kasvatuse saanud, et ta isa on olnud köster vms, oma pärusõltuvusest vabanema, kui tema härra ei ole talle just vabakirja andnud ja teda sellega vabaks teinud”.²⁴³

Ehkki kohtuväliselt võis arusaam vaba mehe ametist kui inimest sõltuvusest vabastavast tegurist ka 18. sajandil alles olla – nt nii, et mõisnik reeglina siiski ei pretendeerinud köstriks saanud mõisaalama tagasisaamisele ja selle lapsi loeti juba vabadeks inimesteks –, ei leidnud see enam ametlikku tunnustust.²⁴⁴ Eluala võis *tagantjärgi* olla vabaduse tõendiks juhul, kui tegemist oli ametiga – Tallinna Toomkiriku kellamees²⁴⁵ või Rakvere käsitöösunfti liige²⁴⁶ –, kuhu pärisorja põhimõtteliselt ei lubatud, või vabaduse presumptsiooni tekitavaks asjaoluks, kui tegemist oli ametiga – mölder või mõisavalitseja²⁴⁷ –, mida pidasid pigem vabad inimesed, kuid ametisse *saamisega* vähemalt ametliku arusaama järgi vabanemist ei kaasnenud.

²⁴¹ Bunge, *Schreiben des Pastors Albert Sutor*, 106–107.

²⁴² EAA 862,2,52: 39–40, 43–44 (Türi kirikueestseisjate väited 24.02.1718 ja M. L. Hoppiuse kiri 20.02.1717).

Tava ja *õiguse* vahekorda illustreerib ehk kahe mõisniku ja kahe pastori vaheline kokkulepe aastast 1690, millest nähtub, et köstri ametissejäämine oli pastorete palvel loomulik, kuid sellega ei vähenenud tema enda n-õ teoreetiline ja laste tegelik pärusõltuvus: mõisnik jättis endale õiguse köstri lapsed pärast nende isa surma tagasi nõuda: EAA 854,2,2346: 34–34p (G. Herlinuse, G. Laurentiuse, C. ja A. v. Dannenfeldti ning N. v. Höwelni kokkulepe 22.04.1690).

²⁴³ Arbusow, *Das Bauernrecht*, 390–391, 393. Tõsi, teotööst vabastatud ametimeeste sõltuvusest vabanenuks pidamist oli tulnud vaidlustada juba LO VI (1668) koostajatel: pärustalupojaks tuleb pidada ka “körtsmikke, aednikke ja käsitöölisi, kui nad on sündinud pärisorjana” (§ 2).

²⁴⁴ Köstrite kohta: LVVA 7134,1,11: 144–147 (Riia tsiviilasjade kohtupalati otsus 12.07.1793); EAA 858,1,318: 569–572 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 03.03/12.03.1798).

²⁴⁵ EAA 858,1,323: 585–586 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 20.03/08.04.1804).

²⁴⁶ EAA 862,1,515: 45–45p (Viru-Järva meeskohtu otsus 1715).

²⁴⁷ 1786. aasta Liivimaa tsiviilasjade kohtupalati otsuses esineb mõisniku enda kasutatud *die einem freien Menschen gewöhnliche Benennung eines Amtmanns* sellise tõenäosuse tekitajana koguni otsuse argumentide seas ja *favor libertatis*’e kõrval: LVVA 7134,1,7 (Riia tsiviilasjade kohtupalati otsus 04.02.1786).

Nagu osutab ka hiljuti mainitud Karl XI kiri 1687, peeti soodustamist väärivate funktsioonide all mõistetavalt silmas ka sõjaväeteenistust. Arusaam Rootsi erusõdurite vaba inimese staatuse kohta võis olla levinud laiemaltki kui üksnes talurahva hulgas ning tekitas Vene ajal nähtavasti samuti vastakaid arusaamu nagu köstridki. Ka kuulutati 1793. aastal vabaks Vene armee erusõdurid.²⁴⁸ Kuid endised Rootsi sõdurid ja nende järeltulijad võisid end vabaks pidada vaid juhul, kui nad olidki pärit Rootsist või Soomest või kui nende sõjaeelset päruskohta ei õnnestunud kindlaks teha. Nagu teatud elukutsedki, võis eriti ratsaväes teenimine olla aga vaba päritolu lisatõendiks²⁴⁹, kuid mitte selle aluseks.

Veel 1712. aasta alguses oli Pärnu raad keeldunud välja andmast linna jäänud erusoldateid, öeldes, et “veel” on kaheldav, “kas seesuguseid inimesi, kes on olnud soldatiks, võib välja anda”.²⁵⁰ Ühe samast ajast pärit seisukoha järgi olevat errulastud sõduritel tekkinud maamiilitsa laialisaatmisel mulje, et nad võivad minna, kuhu tahavad, ja ka mõned mõisnikud olevat keeldunud neid varasematele pärushärradele välja andmast ettekäändel, et tegu on vabade inimestega.²⁵¹ Talurahva seas võis Rootsi sõdurite vabanemise mulje olla tekitanud sõjaväkke läinute talude (osaline) vabastamine mõisateost.²⁵² Selle vastu kinnitasid Eesti- ja Liivimaa pädevad instantsid 1712–1713 (vt 1.3.3), et Rootsi sõjaväes teenimisest vabanemiseks ei piisa: nõudmisel tuleb endised sõdurid, kui nad end (Liivimaal resolutsiooni järgi) just väeteenistusest ise vabaks ei ole ostnud, endisele pärusisandale välja anda.²⁵³ Kui aga mõnda endist sõdurit välja ei nõutud,

²⁴⁸ Tannberg, *Nekrutikohustuse korraldusest*, 87; EAA 858,1,317: 461–476 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 16.06/26.06.1797).

²⁴⁹ EAA 915,1,2124: 135–138p (Pärnu maakohtu otsus 17.06.1801); vrd LVVA 6012,1,35: 273–279 (Riia ülemmaakohtu otsus 27.10.1793).

²⁵⁰ *Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail*, 372–373 (M. Lieveni kiri Pärnu raele 18.07.1712). Kuid 15.02.1712 saabus Pärnu raele “ülemkomissar Volckersahmilt kõrge keiserliku valitsuse nimel käskkiri nende teenistusest vabaks lastud soldatite kohta, kes on asunud linna maa-alale. Kirjutati ette, et nad tuleb pärushärradele tagasi anda.”: samas, 365 (Pärnu rae protokoll 15.02.1712).

Samas küsis Pärnu sillakohtunik veel augustis 1712, mida teha endiste soldatitega: Vtgrabs I, 10 (Pärnu sillakohtunik Law küsimused Liivimaa resideerivatele maanõunikele 04.08.1712). Maanõunikud vastasid, et nende kohta kehtivat LP 14.05.1711 (*Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail*, 314–315). Tegelikult viimane kapitulatsioonidega vabanenud soldateid ei käsitle: öeldakse vaid üldiselt, et välja tuleb anda kõik pagenud talupojad, ning et Riias vangistatud endisi Rootsi sõdureid ei tohi varjata võimude eest. Ka pärushärra poolt vägisi sõjaväkke antuid, kelle kohta sillakohtunik eraldi küsis, ei loetud erandiks. Vtgrabs I, 12–13 (resideerivate maanõunike vastus 05.09.1712).

²⁵¹ *Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail*, 317 (B. Lode supliik Eestimaa kindralkubermangule 07.01.1712). Nt O. F. Wrangel, kes küll ei olnud erapooletu, sest küsimus oli tema uues kõrtsmikus, väitis, et viimane oli küll olnud Saku pärusalam, *da er aber in die Landmiliz gekommen, hat der Erbherr oder Possessor nichts mehr mit ihm zu tun, ist von ihm verloren, und hat weder Vorwissen noch Willen mehr über ihn, nachdem ist er dahin noch los und frei worden: Hätte der Erbherr selbst ihn losgekauft oder frei gemacht, so wäre er billig noch erb unter Sack diese Stunde, da er's selber aber getan, gibt die gesunde Vernunft, dass er nun frei sei, er kann ja nicht erb und frei zugleich sein*: EAA 861,1,448 (O. F. Wrangeli väited 04.09.1713).

²⁵² LP 14.04.1701: *Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail*, 70–71.

²⁵³ Eestimaa rüütelkonna koosolek 21.06.1712 viitas *wegen der abgedankten Soldaten und Reiter öigupoolst auf die desfalls verfasste General-Gouvernementliche Verordnung, dass ein jeder dergleichen Leute frei abfordern könne*: EAA 854,2,794: 19. Eestimaa kindralkubermangu kantselei 1711.–1712. aasta protokolliraamatus leidub sel teemal aga vaid

võidi teda edaspidistel revisjonidel siiski vabaks meheks lugeda.²⁵⁴ 1751.–1753. aasta inkvisitsioonil (3.1.2) piisas eestlasegi puhul teenimisest Rootsi ratsaväes, et tema vabadus loetaks tõendatuks.²⁵⁵ Siin toetas vahest see, et Rootsi ratsanikud ja sõdurid ei pruukinud olla kohalikku päritolu²⁵⁶, nii et nende varasem pärisorjus ei olnud eelduseks. Kohtule Rootsi ratsaväes teenimisest vanaisa vabaduse tõendina ei piisanud.²⁵⁷

Mõisnikult vabaduse saamise ja sõjaväest erupääsemise kõrvale asetus vabanemisvõimalusena aeg-ajalt ka vabatahtlik välismaalt tagasitulemine. Jānis Zutise teatel kehtis niisugune põhimõte millalgi 1740. aastatel, tühistati Vene mõisnike ja Liivimaa rüütelkonna nõudmisel ja kehtestati taas 1759.²⁵⁸ 1779. aastal kuulutas keisrinna vabaks Poola provintsidest vabatahtlikult naasvad pagenud²⁵⁹, sh Liivimaalt enne Latgale Venemaaga liitmist Latgalesse läinud pärusalamad²⁶⁰. Pagenuid, kes niisugust naasmisvõimalust nt linnaasumiseks kasutasid, tõepoolest leiduski.²⁶¹

Kuigi neile ei viidatud, võis nimetatud põhimõtetega seostuda ka Tinūži (*Lindenberg*) pärusalamate kõrtsmikust poja George Recki väljatõstmise käsitamine vabastava hülgamisena (*Dereliction*) Liivimaa ülemkohtuotsustes 1790/91: kõrtsmikku olevat sedasi suisa sunnitud üle Liivimaa-Kuramaa piiri minema. (Otsuste põhisisuks oli

viiteid “terve maanõunike kolleegiumi üksmeelsele otsusele”, et *einem jeden frei stehen solle, die unter der Miliz vorhin gestandene, nach Übergabe der Stadt Reval* aga Baueri poolt laiali saadetud *Reuter und Soldaten, welche unter das ein und andere Gut erblich gehören, hinwieder zurück zu fordern, absonderlich da Ihro Exc. wegen Depopulierung des Landes obgemeldte Leute dimittiert, dass ein jeder seine Herrschaft wiedersuchen sollte*: EAA 3,1,1: 231, 232 (Eestimaa kindralkubermangu resolutsioonid 03.01. ja 08.01.1712).

Riia sillakohtunik Hastfer esitas 1713 eraldi küsimused pärustalupoegade kohta, kes olid end väeteenistusest ise vabaks ostnud ja mujal peremeheks hakanud (p 11) ning nende sõdurite (*Landmilice oder Soldaten*) kohta, kes lasti erru Riia linna alistumisel (p 12), aga ka viimaste laste kohta (p 13): Vīgrabs I, 19 (Riia sillakohtuniku küsimused Liivimaa resideerivatele maanõunikele 23.07.1713). Esimeste kohta vastati, et nad jäävad päruseks sinna, kuhu nad end *nachdem aus freyem Willem niederlassen*, errulastud kuulutati aga koos lastega tavalistel alustel väljaantavateks: Vīgrabs I, 21 (Liivimaa kindralkubermanguvalitsuse resolutsioon 24.07.1713, p-d 11 ja 12); käesoleva töö lisa 2.

²⁵⁴ Jürgen Holm, Engma Hans, Lauckna Jahn *sind Krüger und vormals Soldaten und freie Leute gewesen*: Eestimaa 1725.–1726. a. adramaarevisjon: Läänemaa, 98; vrd Kroon, *Eesti ja Läti jalavägi*, 2445.

²⁵⁵ Tarvel, *Lahemaa ajalugu*, 128.

²⁵⁶ Linnus, *Põhja-Eesti vöõrasukad*, 122.

²⁵⁷ Kui vendade Neumannide advokaat püüdis 1794. aastal toetuda 1686. aasta Rootsi ratsateenistuskorraldusele “jm seadustele”, mille järgi iga oma aja ära teeninud ratsanik saab vabaduse (ratsateenistus niisugust sätet ei sisaldanud), kinnitas kohus, et nimetatud korraldus olevat otsesõnu antud vaid Rootsi ja Soome provintside jaoks ning mingit seaduslikku alust või püsivat tava siinsete provintside jaoks ei suutvat hagejad tõendada: EAA 858,1,318: 569–572 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 03.03/12.03.1798).

²⁵⁸ Зутис, *Остзейский вопрос*, 280–282.

²⁵⁹ Katariina II ukaasid 05.05.1779 (IIC3 14870), 27.04.1780 (IIC3 15006), 29.11.1792 (IIC3 17085): *Altements, Vidzemes dzimtzemnieku bēgļu gūstīšana*, 161.

²⁶⁰ Katariina II ukaas kindralkuberner Browne’ile 18.06.1779: samas.

²⁶¹ Зутис, *Остзейский вопрос*, 280; *Altements, Vidzemes dzimtzemnieku bēgļu gūstīšana*, 161–162.

George Recki hiljem päritolumõisasse tagasi tulnud ja taluperemeheks hakanud poja pärusekstunnistamine.)²⁶²

Talust väljatõstmise käsitamist äraajamisena võib igatahes üsna julgesti erandlikuks pidada. Reegliks oli pigem sillakohtunik Hastferi sellekohase küsimuse peale 1713. aastal seaduseks saanud põhimõte, et vaesumise tõttu talust ilma jäänud peremehed vabaks ei saa (ehk ei samastu näljaajal äraaetutega): uue talu otsimise asemel pidanuks nad kas oma sünnikohas või mõnes muus mõisas sulaseks või vabadikuks hakkama (p 3). Seda isegi hoolimata sellest, et oma küsimuses oli Hastfer maininud ka mõisniku tahet: “Kui inimesed on nälja-aastate järel vaesunud, härra on aga neilt ka kõik ülejäänud ära võtnud, sest nad ei ole suutnud tasuda andameid, ja nad tollase inimeste rohkuse juures koguni lahkelt ära lubanud, mujal aga vastu võetud, siis kuhu nad kuuluvad?”²⁶³

Liivimaa õuekohus leidis küll 1718, et kui pärushärra oma talupoja koos naise ja lastega varguse või muu pahateo pärast ära ajab, jääb see päruseks seal, kus ta vastu võetakse. Samuti leiti, et pagenu karistamine oleneb sellest, kas ta pages halva loomuse (*Bosheit*) või häda (*Not*) pärast. Esimesel juhul jääb asi esmakordse pagemise korral kodukari juurde; teise ja kolmanda pagemise korral aga, kui mõisniku meelest kodukarist ei piisa, peab ta oma alama kohtu kätte andma (“denuntseerima”). Seevastu teisel puhul, kui alamat on pagema sundinud hädavajadus, on ta vaba igasugusest karistusest, sest sellisel juhul pole süüdi mitte pageja, vaid mõisnik, kes pole talle ülalpidamist taganud.²⁶⁴ Kuid 1718. aasta resolutsioon käsitles kuuluvuse muutumist, mitte sõltuvusest vabanemist üldse (vrd 2.2). Äraajamise tõttu vabanemise põhimõtet²⁶⁵ poleks saanud kehtestada juba seetõttu, et see võtnuks mõisalt kohustuse hoolitseda vanade ja vigaste eest.²⁶⁶ Samuti kahandanuks see maksualuste pärusalamate arvu.

²⁶² LVVA 7134,1,79: 61–62p ja 7134,1,9: 130–132 (Riia ülemmaakohtu otsus 13.12.1790 ja tsiviilasjade kohtupalati otsus 14.03.1791).

²⁶³ Meviuse sõnul tuli vabaks tunnistada talust (olgu või võlgade pärast) välja tõstetud peremees: Mevius, *Ein kurtzes Bedencken*, 78–82. Nii sätestas Ees-Pommeris kehtiv talupojakorraldus (*Bauernordnung*) 16.05.1616: Knothe, *Zur Entwicklung des Rechts*, 256, 267. Meviuse järgi ei olnud andmata jäänud abi tõttu mõisnikul õigust hiljem uuesti tagasi nõuda ka vahepeal ära olnud ja pärast sõda kodumõisasse naasnud talupoega, kes on soovinud oma talu ühes raudvara ja tarviliku viljalaenuga taas kasutusse võtta, mõisniku keeldudes aga taas ära läinud: Mevius, *Ein kurtzes Bedencken*, 97; ning vabanema pidanuks ka pärusalamad, kelle talud hävivad nt loodusõnnetuses, v.a juhul, kui mõisnik nad mujale asustab: samas, 83–84.

²⁶⁴ EAA 4923,1,23: 166–169p (Liivimaa õuekohtu resolutsioon 31.03.1718).

²⁶⁵ Eestkostenõudest järeldasid mitmed varauusaja juristid, et haige ja abitu pärusalama äratõukamine põhjustab tema vabanemise: Blicke, *Leibeigenschaft*, 70, märkus 72.

²⁶⁶ Mevius osutab, et vanaks jäänud tööinimesi kiputakse vabakslaskmise sildi all ära ajama, nende lapsi endale alles jättes: Mevius, *Ein kurtzes Bedencken*, 81. Töövõimetute pärisorjade äraajamise kombele viitab ka Liivimaal 1772. aastal üldise kerjustevastase võitluse käigus avaldatud patent, mis “vaeste või muidu õnnetute” pärusalamate kerjama lubamist keelates nõuab mõisnikelt vaestemajade rajamist või asjaosaliste jagamist talude vahel: LP 14.05.1772 (1936); Sonntag, *Die Polizei*, 124–125, 139–140. Huvitav, et maalt linna teenima lubatud ja seal vanaks või nõrgaks jäänud

3. STAATUSE KÜSIMUS

3.1. Riigi huvid

3.1.1. Adramaarevisjonid

Et privileegid keelasid aadlimaa maksustamise, arvestati riigimakse 18. sajandi Liivimaal ordinaarsete talukoormiste hulga, Eestimaal aga talukoormiste kandjate ja tegijate järgi (tööjõuliste 15–60-aastaste meessoost pärusalamate arvu järgi²⁶⁷). Kuna revisjonidel tegeldi ühtlasi pagenute leidmise ja väljaandmisega, ei olnud neile sunnismaiste inimeste registreerimisel võrdset (vrd 2.3). Taluperemeeste kõrval pandi mõlemas provintsis nimepidi kirja ka kõik võõrad, kes sellistena komisjoni ette ilmusid või teiste poolt üles anti. Siiski oli Liivi- ja Eestimaal revisjonidel märkimisväärsed erinevusi nii maksude arvestamise seisukohalt kui võimalik et ka teoreetilise mõju poolest, mida revisjonil registreerimine omas registreeritu staatusele.

Esiteks ei olnud peremehe isiklikul staatusel revisjoni jaoks Liivimaal küll otsest tähtsust, sest arvestus lähtus talu koormistest²⁶⁸, kuid LO VI tõttu võis taluperemeheks registreeritud hiljemalt kümne aasta pärast lugeda niikuinii pärusalamaks. Teoreetiliselt Liivimaa revisjonil pigem registreeriti LO VI põhjal tekkinud sõltuvussuhe – revisjonil kirjapanemine (*anschlagen*) oli justkui viimase manifestatsiooniks.²⁶⁹ Seevastu Eestimaal, kus ei olnud LO VI-ga võrreldavat ühest seadust taluperemehe pärisorja-staatuse kohta, kuid maksualusena võeti reeglina arvesse vaid vastava mõisa pärusalamad, määratlesid revisjonil registreeritute staatuse vahel just revisjonikomisjonide otsused selle kohta, keda maksualustena arvesse võtta ja keda mitte.²⁷⁰

pärusinimeste eest hoolitsemist nõuti selles patendis linnalt, mitte pärusisandalt. Rüütelkond sokutas seega osa pärusrahva eest hoolekandmise kohustuse linnade õlule? Samas ei vabanenud linnas elavad pärusinimesed oma sõltuvusest.

²⁶⁷ Põhimõtted, keda mõisate adramaadesse täpselt lugeda, muutusid korduvalt: vt Tarvel, *Adramaa*, 157–161; Ligi, 1725.–1726. aasta *adramaarevisjon*, 18–19; Sildmäe, *Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi diinaamikast*, 27–28, 35, 40–41, 44–45, 47–48, 53–54, 60, 63, 65–66.

²⁶⁸ Vahest seetõttu ei kasutatud Liivimaa adrarevisjonides terminit *freie* (alles 18. sajandi lõpu hingeloendid terminit *freie Leute* sotsiaalse rühmituse tähisena: Linnus, *Vabade maakäsitööliste etniline päritolu*, 35), *fremde* tähistas aga talus asuvaid mujalt pagenud pärisorje, kes registreeriti nende kuuluvuse määratlemise eesmärgil.

²⁶⁹ 1757 märkis Riia maakohus, et koos LO VI §-d 2 ja 3 on kroonurevisjoniga *der legale modus constituendi servitutum*: LVVA 109,1,105: 189–192 (Riia maakohtu otsus 17.03.1757). Juhtumil, kus vabaduse taotlejad püüdsid tõendada, et nende isa oli vabana sündinud rootslane, väideti, et *die Bauren sich dadurch unter einem Gute erb machen, wenn sie als Wirte Land aufnehmen, ihren eigenen Rauch aufgehen lassen und bei der Revision angeschlagen werden*: LVVA 6012,1,32: 140–143 (Riia ülemmaakohtu otsus 17.10.1785).

²⁷⁰ 1725.–1726. aasta revisjoni komisjon otsustas alguses (30.11.1725), et lisaks maata mõisateenijatele ja kõrtsmikele-mõldritele jäetakse arvestusest välja vabad inimesed ja need võõrad talupojad, kes ei ole samas mõisas elanud Näljast peale ehk 30 aastat – viimased selleks, et tagastada nad pärushärrale. Kui pärast Harjumaa kui esimese maakonna revideerimist taheti arvesseminevate inimeste arvu suurendada, lisati eelnevalt otsustatule 03.03.1726, et hulkurid ja

Teiseks oli Liivimaal oluline rootsiaegsetes vakuraamatutes registreeritud talude koormiste suurus, mille kindlakstegemiseks (ehk mõisniku poolt esitatud andmete kontrollimiseks) piisas mõnede vannutatud asjatundlike peremeeste kohalolekust.²⁷¹ Seevastu Eestimaal, kus arvesse läks iga tööjõuline meesisik, nõuti alates 1739 kõigi poiste ja meeste isiklikku ilmumist revisjonikomisjoni ette.²⁷²

Riigi seisukohalt oli Eestimaa revisjonil registreerimise põhimõtete tähendus Liivimaa omadest suurem niisiis seetõttu, et just Eestimaa maksusüsteem nõudis võimalikult suurema osa talurahva pärisorjastamist (makse arvestati pärusalama staatuses tööjõuliste meeste pealt). Riigi huvid olid siin risti vastupidised mõisniku omadele, kellel oli kasulik kanda pärusalamate lahtrisse võimalikult vähem ning vabade ja võõraste lahtrisse võimalikult rohkem inimesi.²⁷³ (Kuna mõisniku ja asjaosalise enese esitatud andmeid kontrollisid teised talupojad, pidi see, kui keegi väitis oma vabadust, paistma siiski usutav.) Nii võttis revisjonikomisjon endale mõnikord – 1744. aastal²⁷⁴ ja eriti 1750. aastatel (3.1.2) – õiguse ise otsustada, keda ja mis asjaoludel millisesse staatusesse arvata.

Sarnaselt kuuluvuse muutumise tuvastamisele revisjonil registreerimise tõttu (2.3.1) võib aga siingi eristada praktilist ja juriidilist aspekti. Võib öelda, et kuigi praktikas tähendas adramaade hulka arvamine tõepoolest vastava isiku pärisorjastamist²⁷⁵, vajas staatuse muutumise tuvastamiseks vabadusnõude alases kohtuprotsessis siiski teatavat lisapõhjendust. Mitmes Eestimaa kohtuotsuses rõhutati revisjonil kirja pandud isiku puhul, et ta oli olnud enda kirjapanekuga kursis ja nõus – oli järelikult oma vabadusest loobunud.²⁷⁶ Seevastu Liivimaal, kus ka pärusalamana kirja pandud peremees

võõrad, kes on antud mõisasse tulnud juba lapsena ja kelle pärimiskoht ei ole teada, tuleb võtta arvesse nende asukohamõisa järgi, ehkki endise pärushärra väljanõudmisõigust see ei kahjusta: Ligi, 1725.–1726. aasta adramaarevisjon, 18–19. 1739. aastal otsustati võõraid inimesi endiselt mõisate adramaade arvu sisse mitte arvata, kuid tegelikult võeti osa võõraid, tavaliselt just eesti soost pagenuid, kes pidasid uues kohas talu, siiski arvesse ja arvestamata jäeti eeskätt need võõrad (valdav osa neist), kes ei tegelnud otseselt maaharimisega, s.t käsitöölised ja mõisateenijad. Sildmäe, *Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast*, 40–41. Säilitades endiselt pärusomaniku tagasinõudmisõiguse, arvati 1744. aasta revisjonil mõisate adramaadesse ka “kõik võõrad inimesed, olgu nad soomlased, ingerlased, venelased jne, ja eriti need, kes on asunud oma katuse alla (*sich häuslich niedergelassen*) ja seal mõnda aega elanud”: EAA 3,1,478: 5p–6 (kameriir Frieselli märgukiri 1744. aasta revisjonikomisjonile).

²⁷¹ 1731 kaotati ametlikult rootsiaegse revisjoniinstruktsiooni nõue (millest küll varemgi ei olnud kinni peetud) küsitleda eraldi iga taluperemest: Ligi, *Talurahva koormised*, 123.

²⁷² *Alles was männlichen Geschlechts in einem jeden Gebiete ist*: EAA 3,1,478: 2–2p (revisjoniinstruktsioon 24.03.1744). Peale peremeeste pidid kokku tulema ka kõik sulased; lisaks noored ja vanad vanuse, vigased töövõimetuse ning vabad ja võõrad tegevusala kontrollimiseks. 1725–1726 olid seevastu pidanud tulema vaid mõned usaldusväärsed mehed, 1732 juba kõik peremehed: Ligi, 18. sajandi Eestimaa adramaarevisjonide andmete usaldusväärsest, 99–102.

²⁷³ Ligi, 18. sajandi Eestimaa adramaarevisjonide andmete usaldusväärsest, 103.

²⁷⁴ Sildmäe, *Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast*, 45, märkus 124.

²⁷⁵ Зутис, *Осмзеіцкуі вонпос*, 258; Sildmäe, *Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast*, 45, märkus 124.

²⁷⁶ See arusaam ei pruukinud küll päris üldine olla: Tallinna kreisi- ja ülemmaakohtuotsustes 1788/89 revisjonil kirjapanekut selgesõnaliseks sooviavalduseks ei peetud – hoolimata sellest, et asjaosaline oli revisjonil koormisi

võis väita, et tal polnud enda pärusalamana kirjapanekust aimu ehk et ta ei olnud ise oma vabadusest loobumist deklareerinud, võis revisjonivakuraamat olla tõendiks (LO VI-s sätestatud) pärisorjastumiseks tarvilike tingimuste täitmise kohta.²⁷⁷ Sellele, et adramaa arvestusse kaasamiseks ei olnud talupidaja isiklikul staatusel tähtsust, osutab vabade rannarootslaste arvestamine tavalistel alustel.²⁷⁸ Võrreldes revisjonitegelikkusega, võisid need juriidilised lisapõhjendused olla ehk kohtute tagantjärelekonstruktsioon. Näiteks võis Liivimaa revisjonil registreerimine panna sõltuvussuhtele praktikas aluse ka talu pidamata.²⁷⁹ Kuid teisalt võis Eestimaal kehtivast teadlik olemise nõudest oma vabadust väitvale inimesele ka praktilist kasu olla. Näiteks lapsena kirja pandud vaba inimese puhul võis vabaduse soosingust lähtuv kohtukoosseis hiljem leida, et laps ei pruukinud oma kirjapanemisest teada või aru saada: niisiis põhjendada vabaduse kasuks langetatavat otsust asjaosalise teadmatusega.²⁸⁰

kandvana registreeritud, anti talle võimalus vanduda, et talu asudes “ta ei loobunud tollase mõisniku vastu oma vabadusest ega võtnud vabatahtlikult omaks pärisorjust”: EAA 10,1,19: 188–196 ja 7,1,253: 449–454p (Tallinna kreisikohtu otsus 14.11.1788 ja ülemmaakohtu otsus 18.05.1789). Ent asjaosalise teadlikkus oma registreerimisest oli kahtlemata oluline. Rakvere kreisikohtu teada ei saanud revisjonidel juhtuda, et keegi pannakse pärisorjana kirja, “ilma et ta revisjonikomissaride ees, kes ometi igapähe küsisid, mis staatuses (*wes Standes*) ta on, poleks end sedasi deklareerinud”: EAA 12,1,249: 102p–104p (Rakvere kreisikohtu otsus 25.11.1792); sarnaselt 12,1,290: 41p–43 (Rakvere kreisikohtu otsus 17.06.1793); ning ka Harju meeskohus kinnitas 1797, et hagejad ei ole ei revisjonidel, mille juures tunnistajate ütlusel viibis ometi kogu talupojaskond, ega ka hilisematel mõisaomanike vahetumise juurde kuuluvatel *Ankündigungen des Gehorsams* oma pärssõltuvust vaidlustanud (nii et nende vabaduse aegumise küsimus arutlemist ei vajagi): EAA 858,2,2148: II/II 14–18 (Harju meeskohtu otsus 13.11.1797). Liivimaalt, kus kõik registreeritavad revisjoniandmete kontrollimise juures ei viibinud, leidub nii kohtuotsus, milles revisjonil registreerimise mõjutust registreeritu staatusel põhjendatakse sellega, et pole tõendatud asjaosalise enda kinnitust, et ta on pärusalam (LO VI antud juhul ei mõjunud, kuna tegemist oli talupidamisega linnakodaniku maal): LVVA 109,1,102: 259–261 (Liivimaa õuekohtu otsus 30.12.1782), kui ka vastupidine otsus, milles pärast LO VI pärisorjastava mõju kinnitamist tuuakse asjaosalise pärisorjastumise lisaargumendiks muuhulgas tunnistaja ütlus, et ta viibis revisjoni juures ja “lasi end kirja panna”: LVVA 109,30,347: 147–152 (Liivimaa õuekohtu otsus 28.10.1797).

²⁷⁷ LVVA 109,30,347: 81–93 (Liivimaa õuekohtu otsus 22.10.1797).

²⁷⁸ Vähemalt korra – 1744. aasta revisjoni ajal – püüdis üks mõisnik rannarootslaste arvestamist vaidlustada küll just toetudes nende privileegidele ja vabadusele: “Paslepa ja Saare mõisad ei saa rootsiaegse adramaade arvu täiendamist kuidagi deklareerida, sest nad erinevad teistest siinse maa mõisatest oluliselt kõikide asjaolude poolest ja neil on mitte pärisorised, vaid privilegeeritud talupojad, keda ei saa sundida nii nagu eesti talupoegi.” EAA 3,1,478: 37 (mõisniku kinnitus revisjoniteate saabumise kohta Paslepa mõisas 30.06.1744). Komisjon arvestas mõlema mõisa rootsiaegse adramaade arvu täitunuks: samas: 60p.

²⁷⁹ Hupeli sõnul pani revisjonikomisjon päruseks kirja (*schlägt erblich an*) need võõrad inimesed, *die sich ohne Beleidigung eines andern daselbst erblich niederlassen wollen, oder müssen*: Hupel, *Topographische Nachrichten I*, 453–454.

Kord oli revisjonikomisjon pannud ringirännanud soomlase poja miskipärast (sünnikoht?) kirja Holstre mõisa alla, kuigi too viibis parajasti Karksis. Kui teda siis Holstresse välja nõuti, mõistiski sillakohus ta Holstresse ning määras Karksi mõisavalitsejale (*Disponent*) kangrupoisi väljaandmisega viivitamise eest trahvi. Kui mõisavalitseja trahviotsuse edasi kaebas, tühistas õuekohus selle põhjendusel, et kuna poisi isa oli ringirändav *national finne* (*welcher, währendem seinen Aufenthalte hier im Lande, von einer Stelle zur andern mit seinen inzwischen erzielten Kindern herum vagiert*), olekski poisi kuulus seni lahtiseks jäänud (s.t ta olekski tänini vaba inimene?), kui revisjonikomisjon poleks teda Holstre alla kirja pannud, *so dass, falls nicht in der folge die Kaiserl. Revisions-Kommission den Jungen Ado dem Gute Holstfershof angeschlagen und das Kaiserl. Ordnungs-Gericht selbigen dem Gute Holstfershof zuerkannt hätte, bis hierzu zweifelhaft geblieben wäre, wo derselbe eigentlich hingehöre*. Mõisavalitseja oli nimelt jäänud uskuma Karksi kupja väidet, et Ado on Karksi pärusalam (*gehört als erb*). LVVA 109,1,52: 416–419 (Liivimaa õuekohtu otsus 01.05.1734). Tegemist oli poisi kuulusust käsitleva otsusega – staatust käsitlevas otsuses oleks tõenäoliselt otsitud põhjendusi poisi kirjapanekule.

²⁸⁰ EAA 862,1,986 (Viru-Järva meeskohtu toimik 1767–1772) ja 862,1,320: 122–123 (mõisniku loobumist kinnitav Viru-Järva meeskohtu otsus 26/29.03.1772). Võimalik, et sarnastel kaalutlustel tunnistas Carl Wieckmannile kui saksa

3.1.2. 1750ndate pärisorjastamisaktsioon Eestimaal

Hoolimata hulga võõraste pärisorjastamisest oli juba 1744. aasta revisjonil tulnud üksikute mõisate revisjoniadramaade arvu vähendada. Põhjuseks peeti pagemist ja seda, et kaugemalt tulnud pagenud annavad end üles vabade inimestena, nii et vabade ja võõraste rühm ähvardabki aina kasvada.²⁸¹ 1750. aasta revisjonikomisjonis riigi huve esindav õuenõunik Melissino saatis senatile seepärast soovitusel maksustada vastavalt varalisele olukorrale ka Eestimaa vabad inimesed. Senati poolt probleemiga tegelema pandud kammerkonto nägi lahendust aga LO VI §-de 2 ja 3 rakendamises, nõudes, et adramaade arvestusest ei jäetaks välja kedagi, kes olnuks LO VI järgi pärustalupoeg. Kammerkonto nõudis niisiis mitte vabade inimeste maksustamist, vaid nende pärisorjastamist. Seevastu Eestimaa revisjonikomisjon vaidles vastu mõlemale seisukohale, kinnitades, et kohalikud tavad ei luba ei vabade inimeste maksustamist ega nende arvamist revisjoniadramaade hulka. Seepeale andis kammerkoleegium kindralkubermanguvalitsusele ülesande korraldada võõraste maad kasutavate inimeste hoolikas uurimine.²⁸²

Võib arvata, et vähemalt käsitöölised võtsid oma vabaduse tõendamist tõsiselt. Inimese jaoks, kes talu ei pidanud, oli vaba staatuse allesjäämisel eluline tähtsus – mõisniku võimualusena poleks ta võinud ju oma tegevusalaski kindel olla. Talupidajate puhul on seevastu tõenäoline, et enese päruseksandmine kui garantii õigusele oma tallu edasi jääda oli sageli vabatahtlik (ehkki vaevalt et sellest paigalejäämisest oleks saanud pääseda teisiti kui pagedes). Vabakirjade kõrval esitati inkvisitsioonil vabaduse tõenduseks nt usaldusväärseid tunnistusi, et tegemist on “vaba sakslase” järeltulijaga²⁸³, tsunftiliikmetunnistusi²⁸⁴, väljavõtteid kirikuraamatust.²⁸⁵ Päruseks andis end ka inimesi, kes olid oma talus elanud nii vähe aega, et nende vabaduse aegumist poleks tõenäoliselt

soost Rootsi ratsasõduri järeltulija, kes (ühe tunnistuse järgi kasuisa “kurjast kadedusest”: EAA 858,1,2122: 12 (C. Wieckmanni esindaja Derlingi väited 15.01.1769)) ei olnud revisjonil vabana kirja pandud, vabaks Eestimaa kindralkubermanguvalitsus (tõsi, justiitskoleegium arvas teisiti ja asi läks kohtusse): EAA 858,1,2122: 3p–5; 12p–13 (justiitskoleegiumi resolutsioon 11.11.1766; Eestimaa kindralkubermanguvalitsuse resolutsioon 03.09.1765).

²⁸¹ Sildmäe, *Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast*, 45, 48. 1750. aasta revisjoni komisjon otsustas seepärast järgida eelmise revisjoni põhimõtteid – vabaks inimeseks ei loeta kedagi, kes ei suuda oma vabadust dokumentaalselt tõendada, ja arvestusest jäävad välja üksnes need mõisateenijad, kes saavad härrastelt riided ja leiva ning palga ega kasuta maad. Puuduvad tõendid lubati tuua käesoleva ja järgneva revisjoni vaheajal. Samas, 48.

²⁸² Sildmäe, *Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast*, 48–49; Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul*, 24.

²⁸³ Nt EAA 858,1,2122: 11p (Tallinna kindralkubermanguvalitsuse resolutsioon 05.08.1753).

²⁸⁴ Ehkki Raimo Pullati kinnitusel tuli ette ka tagantjärele vabaduse andmist juba hulk aega Tallinnas elanud ja mõne tsunfti liikmeks olnud pärisorjale: Pullat, *Eesti linnarahvastik 18. sajandil*, 71; võib arvata, et reeglina nõudsid siiski ka lihtsamad tsunftid liikmekandidaatidelt tõendit nende vabaduse kohta.

²⁸⁵ Kangilaski, *Vabad inimesed Harjumaal*, 224–225.

konstateerida saanud (vrd 3.2.2).²⁸⁶ Jüri Linnuse andmeil oli 1751.–1753. aasta inkvisitsioonil uuritud vabade ja võõraste perede üldarv 865, kellest 107 puhul tehti protokollis märke, et nad arvatakse pärustalupoegade hulka²⁸⁷: võõrad, kel ei õnnestunud oma vabadust tõendada, loeti asukohamõisa pärusalamaiks; paarkümmend juurde avastatud pagenut ja nende perekonda läkitati aga tagasi päritolukohta²⁸⁸. Kuna maad mitteharivaid vabu inimesi revisjonidramaade hulka ei arvatud, ei saanud neid ka maksustada.²⁸⁹ Õiguslikust vaatenurgast võib selle aktsiooni mõõtmetest aga isegi olulisemaks pidada riigi põhimõttelist seisukohavõttu: maaharimine ja vaba staatus ei sobi kokku. 1757. aasta revisjoniks moodustasid vabade ja võõrastena registreeritud inimesed talurahvast (ilma mõisateenijateta) Eestimaa maakondades hinnanguliselt 2% (Virumaal)

²⁸⁶ Nt andis end koos naise ja viie lapsega päruseks juba eespoolt tuttav Rootsi-Soomest pärit Simo Sibbi ehk Sibbi Simonsohn, kes oli küll juba umbes 30 aastat tagasi Soomest ära tulnud, aga alles kolm aastat tagasi Injule asunud – seega seal alles nii vähe aega olnud, et võinuks ehk loota oma vaba staatuse kinnitamisele: EAA 12,1,249: 39–39p (väljavõtte Eestimaa vabu ja võõraid käsitlevast protokollist 10.08.1753).

Kuna riiklikud adramaarevisjonid võimaldasid oma vabaduse loovutamist ametlikult deklareerida, ei olnud Eestimaal vahest tarviski eraviisiliselt registreeritavaid enese päruseksandmise vandeid, nagu neid on säilinud Kuramaalt. Apriki kiriku kroonikas on registreeritud neli juhtu aastatest 1743, 1744 ja 1751, kus vabad inimesed (lätlannaga abielluv “saksa tiseripoiss”, üks vallaslaps ja kaks liivimaalast) lubavad end vastava vandega päriseks. Kolm neljast soovis abielluda pärustidrukuga. Sakslane, kes andis vande jääda eluajaks vastavasse piirkonda, sai vastutasuks kirjaliku kinnituse, et tema surma järel on ta naine ja lapsed vabad inimesed. Sloka, *Kurzemes draudžu hronikas*, 50. Mitu niisugust vannet leidub ka Kuramaa hertsogi arhiivis ja Jelgava esimese astme kohtu fondis, enamasti samuti seoses abiellumissooviga: LVVA 554,2,3212: 22, 24–27 ja 3968,1,6–8 (protokollid 01.05.1745, 06.02.1756 ja 18.01.1773, 26.05.1774, 15.01.1776). Kuramaalt – aga mitte Liivimaalt – on teada ka endiste pagenute vandeid edaspidi enam mitte pageda. Svarāne, *Kad latviešu zemnieki zvērēja*, 39. Eestimaalt tean ainult üht päruseks jäämise lubadust, ja see on pärit just veneaegsete adramaarevisjonide eelsest ajast: *Weilen es sich nun hat durch Gottes Schickung so gefügt, dass ich mich aufs Land begeben will zu gebrauchen* [!], *und durch Gottes Gnade mein tägl. Brot gedenke zu erwerben. Und also Meinen itzigen Herrn den Wohlgebohrnen Herrn Leutnant Carl Friedrich Heller, wie auch die wohlgeb. Frau Leutnantin, angesprochen und eine Erbmagd namens Agneta Hins, zu heiraten. Worunter ich mich Ebenfalls verbinde unter ihnen, als meinen jetzigen Wohlgeborenen Herrschaften, Erbe und Eigentum zu verbleiben, so lange mir und die Meinigen Gott erhält, welches ich hiermit mit meinem Eigenhändigen namens Unterschrift bekräftige. Und geschehen zu Feckerort d. 7. Dec. A. 1718. Johan Johnas Viehmann* [?]: EAA 854,2,2355: 1. Kasutatud allikatest pole sellistest vannetest väljaspool revisjonide konteksti teateid nähtavasti seetõttu, et vabadusnõude esitamisega vabadusest loobumist ju eitati.

²⁸⁷ Linnus, *Põhja-Eesti võõrasukad*, 115. Seevastu Sildmäe järgi loeti 217 maad kasutavat vaba inimest revisjonidramaade hulka ja 91 võõrast inimest andis end päruseks: Sildmäe, *Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast*, 51, tabel 1. Sildmäe nendib, et aktsiooni tulemusel kasvasid riigi tulud võrreldes 1750. aasta revisjoni tulemustega alla 550 rubla, samas kui üks neidsamu makse arvutanud komisjoni liige küsis komisjonis tehtud töö eest lisatasuks 200 rubla (s.o umbes ametniku aastapalk: Laur, *Eesti ala valitsemine*, 66). Sildmäe, *Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast*, 52, märkus 149. Viljahinnad: senatiukaas 04.02.1747 (IC3 9371), EAA 3,1,433: 263, 295 (M. Lauri andmed).

²⁸⁸ Sildmäe, *Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast*, 51, tabel 1. Sildmäe annab kohalike ja tagasisaatmisele kuuluvate üksikisikute või leibkonna peade arvuks 11, venelaste ja ingerlaste omaks 8.

²⁸⁹ Kammerkolleegiumi käsk oli olnud saata Rootsi ja Rootsi-Soomes päritolu inimesed Rootsi kroonu käsutusse ning Venele kuuluva Soome soomlased maksustada Viiburi kubermangus kehtivate normide järgi; pagenud aga saata tagasi päruskohtadesse või kui viimased ei selgu, riigimõisatesse. Maad kasutavad vabad inimesed kästi maksustada ratsateenistumaksu ja tolliviljaga. Nende maksustamisel, kes ei kasuta, kästi toimida nii, nagu Rootsi ajal – aga tollal ei olnud neid samuti maksustatud. Vrd Sildmäe, *Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast*, 50–52; Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul*, 24; Linnus, *Põhja-Eesti võõrasukad*, 115.

kuni 3,5% (Läänemaal, v.a Hiiumaa), kõige enam endiselt Vaivara ja Kirbla kihelkonnas (12 ja 9%).²⁹⁰

3.1.3. Pearahasüsteem

1784. aastal kehtestatud pearahasüsteem erines eelnevast maksu- ja revisjonisüsteemist kahes pealtnäha vastandlikus suunas. Ühelt poolt ei olnud asjaosaliste *staatusel* riigi jaoks enam põhimõttelist tähtsust, vabadelt lihtinimetelt ja talupoegadelt võeti pearaha ühepalju²⁹¹. Teisalt suurenes nüüd nende inimeste hulk, kelle puhul muutus maksude praktilise kättesaamisvajaduse tõttu oluliseks nende *kuuluvus* – ja seda olenemata nende staatusest. Kõik maksumaksjad – pärisorjad mõisates, vabad inimesed oma valikul mõisates või linnades – pidid olema kirjas mõne kogukonna juures, kes vastutas kuni järgmise revisjonini nende pearaha laekumise eest.²⁹² Nii hakkas pearahasüsteem tegelikult piirama ka vabade inimeste liikumisvabadust, kuid ühtlustas samal ajal elanikkonda ning muutis mõeldavamaks pärisorjuse kui isikliku sõltuvuse süsteemi kaotamise.

Juba 1784. aasta aprillis avaldatud Riia asehaldusvalitsuse korralduses²⁹³ viidati korduvatele kaebustele, et revisjonil kirja pandud “sakslastel ja teistel vabadel inimestel” ei taha mõisnikud lubada elukohta muuta, kui nad ei tasu pearaha 20 aasta peale ette.²⁹⁴ (Liivimaal oli viimane adramaarevisjon toimunud 1757–1758, Eestimaal 1774.) Kuna vaestel inimestel, kes just elatise pärast oma elukohta vahetavadki, pole see võimalik, teisest küljest aga on paljud oma revisjonijärgsest elukohast lahkunud, nii et linnakodanikud või mõisnikud peavad maksma nende eest, ei tohi keegi oma elukohast lahkuda teisiti kui vastutavate isikute (*Obrigkeit*) teadmisel, makstes pearaha ühe või

²⁹⁰ Lähemalt vt Linnus, *Vabade maakäsitööliste etniline päritolu*, 36–37, tabel 1; Ligi, *Talurahva arv ja paiknemine Eestimaal*, 263–266, tabelid 3 ja 4. Enamiku pärusõltuvusse astunud inimeste kohta võib Epp Kangilaski sõnul arvata, et tegemist oli olnud tööpoolest vabade meestega, kel puudusid oma vabaduse kohta aga dokumendid; ja vaid kahel juhul võib olla kindel, et tegemist on pagenuga, kes seni vabade hulka arvatud. Kangilaski, *Vabad inimesed Harjumaal*, 225, 230, tabel 2; 234.

²⁹¹ Vahtre, *Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil*, 34–35, 42.

²⁹² Mõisate alla kirja pandud hingede pearaha laekumise eest vastutas olenemata kirja pandud hingede staatusest mõisnik, linnade juures kirja pandute eest aga linnakogukonnad ühiselt: Hupel, *Die gegenwärtige Verfassung*, 86–89.

²⁹³ LP 20.04.1784 (2284).

²⁹⁴ Kuivõrd ei olnud teada, millal järgmine revisjon tuleb, eelistati raha võimalikult pika aja – näib et sageli tööpoolest just 20 aasta – eest ette kätte saada. Nt pastor Masingu kaitsealuselt Michel Johansohnilt, kes oli Ontika mõisa hinge kirjas, nõudis Ontika testamenditäitja pearaha tasumist 20 aastat ette nii poisil enda kui ka tema surnud isa eest: EAA 12,1,306 (Ontika mõisa esindaja Doeppi väited 31.03.1793); Rakvere kreisikohus piirdus nõudega tasuda see “kuni järgmise revisjonini” või teenida mõisas seni, kuni pearaha tasutud: EAA 12,1,30: 262p–263p (Rakvere

mitme aasta peale ette ning saades selle kohta passi, muidu tuleb neid kohelda pagejatena. Niipea kui passi tähtaeg hakkab täis saama, tuleb pearaha uuesti tasuda.²⁹⁵ Ometi kõhkles Tallinna tsiviilasjade kohtupalat veel 1795. aastal kinnitamast mõisaalamate vabastamist, mida talt “korduvalt” oli palutud, sest polevat kuidagi tagatud, et vabakslastu oma pearaha edaspidi korralikult maksab.²⁹⁶

Põhjus, miks hingerevisjonil pärusalamate hulka kirja panemist ei saanud pidada inimese staatuse tõendiks²⁹⁷ (küll aga võidi olenevalt kirjapanijast ja asjaoludest lugeda pärisorja kuuluvuse tõendiks²⁹⁸), oli nii hingekirja mõisapoolne koostamine, ilma et see sisaldanuks muid registreeritud “hinge” staatusele osutavaid ja kontrollitud asjaolusid (3.1.1), kui ka tõsiasi, et alates 1775. aastast anti keisrinna eestvõttel korduvalt seadusi, mis keelasid registreerida vabu inimesi pärisorjana.²⁹⁹ (1792 lubati soovijail hakata siiski kroonutalupojaks või minna nekrutiks.³⁰⁰) Liivimaa kubermangupatendiga rõhutati aprillis 1795, et ka maal elavatel vabadel inimestel on õigus panna end kirja nii oma elukohas³⁰¹ (nagu seda Liivi- ja Eestimaa esimesel hingerevisjonil oligi tehtud) kui soovi korral ka linnade juures, ilma et nad peaks sellepärast linnakodanikeks hakkama.³⁰²

kreisikohtu otsus 24.10.1793). Ka Hupel arvas, et hingerevisjonide vahe hakkab olema umbes 20 aastat: Hupel, *Die gegenwärtige Verfassung*, 78, 86.

²⁹⁵ LP 20.04.1784 (2284).

²⁹⁶ EAA 5,1,19: 71–71p, 73–73p, 99–99p (Tallinna tsiviilasjade kohtupalati kommunikaadid kameraal- ja asehaldusvalitsusele 19.02 ja 01.03.1795).

1797. aastal seadis Pärnu maakohus vabaks tunnistatud talupoegade mõisast lahkumise eelduseks kas siis selle, et Liivimaa kameraalkoda lubab neil end revisjonide vahepeal mõnes linnas kirja panna, selle, et nad oma pearaha “kuni järgmise revisjonini ära maksavad”, või selle, et nad võtavad mõisast igal aastal tõendi (passi), et on tasunud oma pearaha käesoleva aasta eest: EAA 915,1,2117: 29–30 (Pärnu maakohtu otsus 19.12.1797).

²⁹⁷ LVVA 6012,1,36: 73–77 = EAA 282,1,116: 93–96 (Riia ülemmaakohtu otsus 30.12.1793).

²⁹⁸ EAA 7,1,252: 446p–452p (Tallinna ülemmaakohtu otsus 11.11.1788) ja 5,1,14: 95p–99p (Tallinna tsiviilasjade kohtupalati otsus 24.05.1789).

²⁹⁹ Keiserlik armumanifest 17.03.1775 (IC3 14275) p 46; senatiukaas 05.10.1780 (IC3 15070: *Altiments, Vidzemes dzimtzemnieku bēglu gūstīšana*, 160); Katariina II ukaas 20.10.1783 (IC3 15853: *samas*); LP 17.11.1783 (2247) p-d 13 ja 19; EP 15.03.1784 (EAA 7,1,220-a: 27–32) p 19; 1785. aasta linnakorralduse § 79 (*Stadt-Ordnung*, 26); senatiukaas 09.06.1791 (IC3 16970); LP 26.04.1795 (2542).

³⁰⁰ Senatiukaas 11.02.1792 (IC3 17021), LP 26.03.1792 (2492).

³⁰¹ – *jedoch ohne die geringste Einschränkung oder Unterdrückung ihres freyen Standes ...*

³⁰² LP 26.04.1795 (2542).

Võimalikud erinevused Liivi- ja Eestimaa hingerevisjoni- ja pearahasüsteemides (nende tõlgendamises ja elluviimises) vajaks eraldi uurimist.

3.2. Staatuse tuvastamine kohtus

Valgustajate põhimõtteline hukkamõist muutis 18. sajandil märgatavalt suhtumist nii orjusse kui ka pärisorjusse. Oluline oli sealjuures seisukoht, et oma vabaduse loovutamine ei ole ei loogiliselt ega loomu poolest võimalik.³⁰³ Venemaa pärisorise korralduse taustal ei jäänud tähelepanuta keisrinna poolt 1767. aastal uue seadustiku koostamise komisjonile antud nn Juhendkirja (*Наказ, Instruktion*) põhimõte, et “kui loomulik õigus käsib meil võimalust mööda inimeste heaolu eest hoolt kanda, siis peame kergendama nende me [mis tahes liiki sõltuvuses] alamate saatust, niivõrd kui terve mõistus lubab. Niisiis peame vältima ka inimeste pärisorjastamist (*приводить людей в неволю, Leute zu Leibeigenen zu machen*), kui selleks ei sunni just äärmine vajadus. Ning ka siis mitte iseenda kasuks, vaid Riigi huvides – ja seda, võib arvata, juhtub väga harva”.³⁰⁴

Kui Juhendkiri osutas n-ö valitsevale atmosfäärile, kuid seadusena ei kehtinud, siis vabade inimeste pärisorjastamise otsest keeldu sisaldas 1775. aastal Türgi sõja võidu puhul antud manifesti § 46. Selles keelati mõisnikelt mujale mineku loa saanud inimestel (*всемь отпущенным от помещиковъ съ отпускными на волю*) registreeruda kelle tahes teise inimese alluvuses (*ни за кого не записываются*) ning lubati neil valida riigiteenistuse, linnakodaniku- või kaupmeheseisuse vahel³⁰⁵: “Kõigile neile, kelle nende

³⁰³ Kui Rooma õiguse järgi oli orjuse tekkel kolm üldist alust – sõjavangistus, orjana sündimine või kellegi orjaksmõistmine karistuseks kuriteo eest – ning vaba inimene ei saanud oma vabadust reeglina ise loovutada, end orjaks anda või müüa: Wieling, *Einleitung*, 4–30; Söllner, *Einleitung*, 24–27; siis enamiku varauusaja juristide – ka Meviuse – meelest oli niisugune leping õiguspärane: Schulze, *Die Entwicklung des “teutschen Bauernrechts”*, 143; Mevius, *Ein kurtzes Bedencken*, 26. Enese orjaks müümise arusaama tekke kohta Liebs, *Sklaverei aus Not*. Veel Pufendorfi jaoks oli oma vabaduse müümine võrreldav igasuguse muu müügiga: Davis, *The Problem of Slavery*, 413. Orjuse kui loomuõiguse vastase (nagu oli kirjas juba Rooma õiguses) ja seetõttu taunitava institutsiooni käsitlejana, sh enese orjusse müümise loogiliselt võimatuks ja seega kehtetuks kuulutajana oli murranguline tähendus Montesquieu teosel “Seaduste vaimust” 1748: samas, 402–408, 412–416.

³⁰⁴ *Ея Императорскаго Величества Наказъ*, 82 (§-d 252–253). 1767. aastal vene- ja saksakeelse paralleelteksina ilmunud Juhendkirja sisu oli siinmail nähtavasti hästi tuntud. Seda võis leida kohtuasutustes õigusallikate seas (konkreetselt EAA 7,1,266 (Tallinna ülemmaakohtu protokolliraamat 1797)) ning üldse näib selle teatavasti suuresti Montesquieu’le toetuva üllitise mõju olevat olnud õige mitmekesine. Nt kuulutas üks Saaremaa mõisnik oktoobris 1767 “täiesti vabaks kõik oma vähesed pärustalupojad”, asetas talle “kõigekõrgema armulikkuse poolt antud maa ja talupojad koos iseendaga kõige armulikuma valitsejanna jalge ette” ja jäi ootama edaspidiseid käskke: EAA 957,1,45-c: 316–318 (Saaremaa maanõunike kolleegiumi protokoll 11.10.1767: parajasti eratalupoegade olukorda arutama kogunenud Saaremaa maanõunike kolleegium leidis, et rüütelkond ei saa toodud avaldusega ühineda). F. G. v. Bunge (1824) sõnul ei olnud Juhendkirja küll kusagil seadusena kehtestatud “ja seetõttu vaidlustavad mõned selle siduvat seadusjõudu, kuid siiski menetletakse ja otsustatakse Liivi- ja Eestimaa asutustes selle järgi sageli”: Bunge, *Chronologisches Repertorium II*, 70–71, märkus 3.

Ülal toodud tsitaadi kirjutasid vabaduse nõudjate esindajad korduvalt tervenisti oma väidetes. Sest “see kõigekõrgem eeskiri, mis nii väga soodustab vabadust, on ühtlasi tagatis kohtute õigusele arvestada iga seadust, mis soosib vabadust. Sest kuidas saaks üks kohtunik tegutseda veel seaduspärasemalt kui siis, kui ta kaitseb seda, mida soodustab valitseja, ning teeb vaid seda, millele teda suunavad inimarmastus, riigi huvi ja seadused”: EAA 12,1,249: 69 (Sibbi Jürri esindaja Rosenmülleri väited 28.04.1792).

³⁰⁵ 17.03.1775 (PIC3 14275). “Aja vaimu” ja vabaduse soosimise kontekstis käsitlevad kõnealust armumanifesti artiklit ka Altements, *Vidzemes dzimtzemnieku bēgļu gūstīšana*, 160 ja Svarāne, *Prāvas par zemnieku bēgļiem*, 31.

mõisahärra on vabakirjaga vabaks lasknud, anname niisuguse õiguse, et ei nüüd ega edaspidi ei tohi nad end uuesti kellegi sõltlaseks kirja panna”.³⁰⁶ Liivi- ja Eestimaal kehtestati tsiteeritud paragrahv seda pearahasüsteemi sätestavate kubermangupatentidega 1783 ja 1795 ning 1785. aasta linnakorraldusega.³⁰⁷ 1783. aasta ukaasi ja Liivimaa kubermangupatendi tegevusalavalikuvabaduse säte lõppes juba selgesõnalise keeluga pärisorjastada vabu inimesi olenemata nende usust ja sünnipärast.³⁰⁸ Võttis küll paarkümmend aastat aega, enne kui 1804. aasta Liivimaa talurahvaseadus tühistas LO VI vaba inimese pärisorjastamist võimaldavad paragrahvid ka otsesõnu³⁰⁹, kuid sisuliselt oli vabade inimeste pärisorjastamine siin keelatud juba asehalduskorra kehtestamisega.³¹⁰ Küsitav ja tõlgendatav oli aga selle keelu tagasiulatuvus ja kohaldatavus konkreetsetel juhtudel.

3.2.1. Aktiivne sajandilõpp: ajendid

18. sajandi viimasel veerandil tekkis Liivi- ja Eestimaal justkui vabadusnõuete laine. Kui jätta kõrvale vabade rannarootsi kogukondade kohtuasjad, jõudis Eestimaa ülemkohtutesse inimese staatust käsitlevaid menetlusi aastatest 1734/40–1743, 1765–1771, 1767–1772, 1784–1786 ja seejärel ridamisi umbes üle aasta.³¹¹ Võimalik et allikate lünkliku säilimise tõttu ja eriti seetõttu, et puudu on Liivimaa õuekohtu tsiviilnõuete alased otsused põnevatest aastatest 1763–1776, pärineb esimene teadaolev Liivimaa õuekohtu vabadusotsus aastast 1777, järgmised aastatest 1778, 1782 ning alates

³⁰⁶ *Wir ertheilen allen denen die von ihren Gutsherren durch Freiheitsbriefe freygelassen worden sind, die Berechtigung, sich weder für jezt noch inskünftige niemanden [!] von neuem zur Untertänigkeit verschreiben zu dürfen: Stadt-Ordnung* (24.04.1785), 26 (§ 79).

³⁰⁷ LP 17.11.1783 (2247) p-d 13 ja 19; *Stadt-Ordnung* (24.04.1785), 26 (§ 79). LP 26.04.1795 (2542) põhisisuks oli vaba inimese õigus end suvalises kohas hingekirja panna. Muuhulgas rõhutati, et see, et vaba inimene laseb end registreerida pärusalamate seas, ei kahjusta tema “vaba seisust”.

Siinsetes kohtutes viidati ka senatiukaasile 09.06.1791 (PIC3 16970), mis keelas vabakslastuid panna kirja ka kroonumõisatesse. (Veidi hiljem seda küll lubati: senatiukaas 11.02.1792 (PIC3 17021); LP 26.04.1795 (2542).)

³⁰⁸ LP 17.11.1783 (2247) p 13: *zu Leibeigene aber soll sie niemand machen*. Nimeline ukaas 20.10.1783 (PIC3 15853): *а отнюдь ихъ ни за кемъ не укреплять*. Eeldusel, et enamik talupoegi on pärisorjad, ja põhimõttel, et kui midagi on sätestatud juba endiste pärisorjade kohta, mis siis veel vabana sündinuist kõnelda (EAA 858,2,2148: III 39–42 (Paldiski kreisikohtu otsus 23.12.1792)), laienenuks “vabakslastute” kohta sätestatu kõikidele vabadele inimestele vist küll niikuinii.

³⁰⁹ *Säduſſe Ma-rahwa perrast antu*, § 15.

³¹⁰ Ka Alfrēds Altements käsitab LO VI vabu inimesi pärisorjastava LO VI § 3 tühistajana 1775. aasta manifesti ja sellele viitavat (20.10.1783 nimelist ukaasi avaldavat) LP 17.11.1783 (2247): Altements, *Vidzemes dzimtzemnieku bēgļu gūstīšana*, 160.

³¹¹ Viiteid vabadusnõuetele on veelgi, nt EAA 858,1,876 (Harju meeskohtu kiri Eestimaa ülemmaakohtule 12.06.1723). Lisa võiks leida mees- ja kreisikohtute protokolliraamatutest. Teisalt on võimalik, et vähemalt enne “lainet” apelleeriti enamiku alama astme kohtute otsuste peale, nii et alamkohtumaterjalidest lisanduvaid kohtuasju ei olekski kuigi palju.

1780. aastate keskpaigast koguni mitu staatuse alast ülemkohtuotsust aastas.³¹² Seda on veidi rohkem kui Eestimaal, kuid et Liivimaa oli Eestimaast suurem, on suhteline suurusjärk siiski sarnane.³¹³ Samal ajal sagesid vabadusnõuded nähtavasti ka Venemaal, sest 1798. ja 1799. aastal anti mitu ukaasi nende menetlemise korraldamiseks. Advokaadi asemel pidi vabaduse nõudjaid edaspidi esindama prokurör ehk fiskaal. Samuti peeti vajalikuks rõhutada, et nõudjad ise peavad kuni protsessi lõpuni (tingimusel, et mõisnik teda “kuidagi” ei karista) jääma mõisniku alluvusse.³¹⁴

Kirjeldatud “lainet” on keeruline üheselt selgitada. 1780.–1790. aastad muudavad veenvaimaks põhjenduseks erinevate Katariina II erinevate seaduste (vabade pärisorjastamise keeld, pearahasüsteem) koosmõju üldisema “aja vaimu”³¹⁵ toel. Võib-olla liikus nt jutt, et keisrinna on keelanud inimesi ebaõiglaselt pärisorjastada. Ent üksikuid vabadusnõudeid oli esitatud juba varemgi. Nii võis lisateguriks olla seni staatuse selgitamise võimalust pakkunud adramaarevisjonide lõppemine.³¹⁶ Seda enam, et hingerevisjonid selles adramaarevisjone ei asendanud, vaid hoopiski tugevdasid vajadust oma vabadusele kinnitust saada – eriti pärast seda, kui ka maal elavad vabad inimesed said

Alama astme kohtute arhiivifondides registreeritud vabadusnõuete alased toimikud on enamasti pärit just 18. sajandi lõpust ja 19. sajandi algusest.

³¹² 14.03.1779 langetati senati korraldusel ka “vaba sündi, Hermeliņu mõisavaldust ja sealsest saeveskist puidu vahetu ostmise õigust” käsitlev otsus Riia kodanikuõigusi taotlenud mastipraakija Johann Steinhaueri asjas Riia rae vastu (LVVA 109,1,95: 316–322), kuid arvestades loo suuresti poliitilisi tagamaid tuleb seda kaasust pidada erandlikuks ja käesolevas ma seda ei arvesta. Steinhauerite perekonna kohta lähemalt Straubergs, *Rīgas latviešu pirmās nacionālās cīņas*.

³¹³ Rahvaarvude suhe oli Hupeli järgi umbes 5/2 (umbes 530 ja 200 tuhat): Hupel, *Die gegenwärtige Verfassung*, 210, 597.

³¹⁴ Nimeline ukaas 05.12.1797, senatiuukaas 15.01.1798, EP 11.02.1798; nimeline ukaas 19.05.1799, senatiuukaas 22.06.1799 (IIC3 19011), LP 21.07.1799: Bunge, *Chronologisches Repertorium III*, 160, 246–248; IIC3 19011.

³¹⁵ 1777. ja 1784. aasta talurahvarahutused, Rootsi-Vene sõda 1788–1790, Prantsuse revolutsioon, Kostjuško ülestõus Poolas ja Kuramaal (1794), rannarootslaste võitluse elavnemine 1790. aastatel.

³¹⁶ Esimene vabadusnõude alane kohtuasi Eestimaal lähtus soome kangru soovist lahkuda oma senisest elukohamõisast Vene võimu esimestel aastatel: EAA 862,1,515: 45–45p (Viru-Järva meeskohtu otsus 1715) ja 862,1,515 (Viru-Järva meeskohtu toimik 1713–1715). Järgmised neli staatusevaidlust – 1730., 1760. ja 1770. aastatel – said alguse võib-olla adramaarevisjonidel. Viimastest esimene juhtum sai tõenäoliselt asi alguse 1732. aasta revisjonil (mis vabadel ja pärusalamatel, nagu öeldud, küll veel olulist vahet ei teinud), kus Carl Ottohn pandi Karula mõisa alla kirja staatust täpsustamata. 1734, 1735 ja 1738 mõisniku suplikide peale kinnitasid kindralkubermanguvalitsuse resolutsioonid, et Ottohn ei tohi revisjonil registreeritud pärusalamana mõisast lahkuda; ent pärast 1739 revisjoni, kus revisjonikomisjon arvestas Ottohni revisjoniadramaade hulka selgesõnalisel tingimusel, et neile jääb õigus oma vabaduse küsimusese mõisnikuga kokkuleppele jõuda, suunas kindralkubermanguvalitsus asja 1740. aastal kohtusse. Ottohni mõsteti vabaks põhjendusega, et hoolimata pikaajalisest kohapeal elamisest olid nad tasunud vaid raharenti ja nende vanavanemad olid olnud Saksamaalt pärit. EAA 862,1,303 (Viru-Järva meeskohtu otsus 17.03/18.03.1742) ja 858,1,278: 427–427p (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 03.02/05.02.1743); vrd Tarvel, *Lahemaa ajalugu*, 128. Seevastu kaks järgmist, mõlemad 1760. aastatel, said alguse nähtavasti sellest, et seoses 1765. aasta revisjoniga soovis varem ehk vaba inimesena märkimata jäänud saada kinnitust oma vabadusele. EAA 858,1,2122 (Eestimaa ülemmaakohtu toimik 1767–1771); 858,1,2122: 3p–5; 12p–13 (justiitskoleegiumi resolutsioon 11.11.1766; Eestimaa kindralkubermanguvalitsuse resolutsioon 03.09.1765); EAA 862,1,986 (Viru-Järva meeskohtu toimik 1767–1772); 862,1,320: 122–123 (Viru-Järva meeskohtu otsus 29.03.1772). Eestimaa viimase, 1774. aasta revisjoni järel esitati kindralkubermanguvalitsusse samuti vähemalt üks vabadustaoitus. EAA 3,1,374-k: 43–44 (Tallinna kubermanguvalitsuse (J. v. Sievers) resolutsioon 07.11.1777).

õiguse registreerida end vabalt valitud kohas³¹⁷ (1782. aastal mõisate hingeloendites kirja pandud käsitöölised lasi end üle 90% järgmisel revisjonil panna kirja kusagile mujale³¹⁸). Et suur osa vabadusnõudeid sai alguse kindralkubermanguvalitsusse esitatud vabaduse kinnitamise taotlusest, võib “laine” taga näha ka kubermanguvõimude senisest suuremat huvi anda vastuolulisele kaasusele kohtulik käik: 1770. aastate talurahvarahutused ühes keisrinna mõtteavalduste ja uute seadustega võisid põhjustada seda, et vabaduse kinnituse taotlust ei tihatud mõisniku protesti peale (enam?) nii lihtsalt tagasi lükata. Laine kestmise juures mängis oma osa kindlasti rahutu aja mõju maainimeste endi seas. Kuuldused ühest või teisest edukast vabadusnõudest võisid ajendada samasugust nõuet esitama ka teisi vaba päritolu inimesi – ka neid, kes olid oma kinnistumisega vahepeal ehk leppinudki.³¹⁹ Pärisorjastamiskatsest või vabaduse kahtluse alla seadmisest kõneldi ju teinekord isegi siis, kui perekond oli juba aastakümneid revisjonidel pärusalamatena kirjas olnud ja tegu teinud. Vabadusnõude esitajate seas võis olla nii neid, kelle sooviga end vabaks osta ei olnud mõisnik nõus, kui ka neid, kes vabaduse ostmise asemel valisid tõendamise.³²⁰ Adramaarevisjonide järgne periood ja pearahasüsteemi aeg langesid ühte ka pagemise vastase võitluse tõhustumisega: niisama ära kaduda oli muutunud raskemaks. Samal ajal

³¹⁷ LP 26.04.1795 (2542), vrd LP 17.11.1783 (2247).

³¹⁸ Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul*, 48.

³¹⁹ 1792 kirjutas Vaasovi ja Siiverti mõisarentnik protestides Carl ja Peter ning Thomas Eckile asehaldusvalitsusest antud vabakirjade vastu, et 30 aastat mõisapiirkonnas elanud inimeste vabadust “kahtluse alla seadmaid asjaolusid tuleks uurida seda enam, et mitte ainult need inimesed, vaid peale nende veel paljud teised on muutunud vastuhakumeelseks (*auführig*) ja tahavad samuti oma arvatavat vabadust nõuda”: EAA 12,1,290 (väljavõte C. G. Arpshofeni supliiki tsiteerivat asehaldusvalitsuse resolutsiooni (sept 1792) tsiteerivast Rakvere kreisikohtu protokollist 21.09.1792).

Kui senat tunnistas 1791. aasta ukaasiga ebaseaduslikuks Vormsi rootsi talupoegade pärisorjastamise ja nende koormiste tõstmise katsed, algas üleüldine rannarootsi kogukondade väljaastumine, mida Noarootsi pastor nimetas oma päevikus koguni ülestõusuks ja revolutsiooniks. (Tulemusena tunnistati vabaks ka Noarootsi ja Egelandi rootsi talupojad.) *Антифеодальная борьба*, 13. Kirjeldatud üritusele viitas Virumaa mõisniku Borgi esindaja Overlach, kui ta 1792. aastal talurahva vabadusiha õhutamise eest hoiatades viitas Hiiumaa näitele, kus juba “neli kuni kuus tuhat senist pärisorja” olevat esitanud vabadustaotluse: EAA 12,1,249: 93, 98p–99 (G. H. v. Borgi esindaja Overlachi väited 02.11.1792). Vastaspoole otsest osutust, et teatud nõue oleks ajendatud mõnest teisest vabakmõistvast otsusest, ei ole mulle ette sattunud. Küll aga pidas Eestimaa ülemmaakohtus pidas asjast huvitatud tunnistajaks Pajaka talupoega Christian Andersohni, kes kinnitas, et vendade Neumannide vanaisa teenis Rootsi ratsaväes koos tema isaga: kui Neumannid tunnistataks vabaks, võiks Christian nõuda samasugust vabadust ka oma kolmele pojale: EAA 858,1,318: 569–572 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 03.03/12.03.1798). Pajakal elavad vennad Neumannid pöördusid kohtusse mõni aasta pärast seda, kui oli aegumatuks kuulutatud Ääsmäe talupoja Esko Juhanni vabadus (allpool veel): EAA 7,1,253: 449–454p (Tallinna ülemmaakohtu otsus 18.05.1789). Mitmel juhul oli taotluse esitamise ajendiks sugulase vabakstunnistamine: EAA 915,1,2117: 29–30 (Pärnu maakohtu otsus 19.12.1797); 858,1,475 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 01.11/17.11.1811).

Püüdele vaba päritoluga seotud lootustele kuidagi piiri panna osutab Tallinna tsiviilasjade kohtupalati korraldus 1794, et pastorid kajastaks kirikuraamatute põhjal antavais tõendites vaid sõna-sõnalt seal kirjas olevat ega tõendaks kellegi vabadust, mida kirikuraamatud iseenesest ei tõenda, et mitte [asjaosaliste staatuse kohta ise järeldusi tehes] asjata segadust põhjustada: EAA 5,1,18: 427–428 ja 5,1,19: 51–52 (Tallinna tsiviilasjade kohtupalati korraldus Eestimaa provintsiaalkonsistooriumile 21.08.1794 ja protokoll 30.01.1795). Vrd EAA 12,1,306 (Ontika mõisa esindaja Doeppi väited 31.03.1793 ja Michel Johansohni kaitsva O. W. Masingu väited 24.05.1793). Vabadusnõude tõenduseks toodi nimelt sageli väljavõte kirikuraamatust. Kuna see näitas vanemate päritolu, sobis see tõendiks eeldusel, et asjaosaliste vabadus ei olnud vahepeal aegunud või et eitati vabaduse aegumise võimalikkust (lähemalt allpool).

³²⁰ Vrd viide 92.

suurenes 1765. aasta Liivimaa seadustest ning asehaldusaegsetest ümberkorraldustest tuge saav lootus leida oma õigustele kohtukaitset.

Samas olid taotluste esitamise asjaolud liiga individuaalsed selleks, et pidada *aega* või uusi seadusi enamaks kui nende kaudseks võimaldajaks. Pigem tuletasid aeg ja uued seadused niisuguse konfliktilahendamisviisi ja oma õiguse kaitsmise võimaluse olemasolu lihtsalt meelde. Ja võib-olla tuletasid need meelde ka selle õiguse (vabaduse säilimise) enda olemasolu.

Rohkem kui nõude esitamise põhjustest ja tagamaadest, annavad kohtumaterjalid aimu selle ajenditest ja ettekäändetest. Põhjendades vabadusnõuet vaba inimese pärisorjastamise püüdega, võis olla lootust lükata tõendamiskohustus mõisniku peale.³²¹ Vabadusnõude esitamise ajendid-ettekäänded (või otsesõnu pärisorjana kohtlemise katsed), niivõrd kui need kasutatud allikatest selguvad³²², seostusid ootuspäraselt valdavalt elukohaga ja nõudsid nähtavasti operatiivset tegutsemist. Ühelt poolt olid sellisteks ajenditeks-ettekäändeks mujale kolimise takistamine³²³ või juba mujale läinud inimese tagasinõudmine³²⁴ või vägisi tagasitoomine³²⁵; teiselt poolt maata

³²¹ Rooma õiguses rakendus vabaduse presumptsioon orjana nõutule juhul, kui ta viibis nõude esitamise ajal (heaükselt) vabaduses: Kaser, *Das römische Privatrecht*, 115, 288. (Sõna-sõnalt: LVVA 6012,1,36: 73–77 = EAA 282,1,116: 93–96 (Riia ülemmaakohtu otsus 30.12.1793). Asjaosalise väidet tema vabadusseisundi kohta uskudes EAA 10,1,83: 103–107 (Tallinna kreisikohtu otsus 26.11.1785).) Meviuse järgi pidi isand lähtudes vabaduse presumptsioonist mujal asuvat talupoega oma pärisorjana välja nõudes suutma näidata mõne pärussõltuvuse presumptsiooni tekitava asjaolu olemasolu (vt 1.2) – kui mõni neist asjaoludest olemas oli, rakendus väljanõutule pärussõltuvuse eeldus ning talle langes kohustus tõendada oma vabadust nõudes väidetud sõltuvusest. Seevastu kui talupoeg vaidlustas sõltuvust ehk nõudis oma vabadust oma algatusel välja, tuli vaadata, mil moel oli ta sattunud kandma pärisorjale omaseid (ja tema poolt nüüd vaidlustatud) koormisi *resp.* tegu tegema (*zur Dienstbarkeit gebracht sey*). Ainult juhul, kui selgus, et mõisnik oli teda selleks vägivald või kavalusega sundinud ja talupoeg oli koguni püüdnud pealesunnitavast pärisorjusest pageda, oli ta tõendamiskohustusest vaba. Mevius, *Ein kurtzes Bedencken*, 68–69; 140–142. Kuna tõendamiskohustusest sõltus suuresti kohtuprotsessi tulemus, pöörati advokaatide seletustes ka sellele märgatavat tähelepanu. Samas näib, et vähemalt osalt oli tegemist pigem retoorilise sõnelusega, sest kohus lähtus tõendite hindamisel ikkagi n-ö tervest mõistusest ehk sellest, milline pilt asjaosalise staatusest talle mõlema poole argumentide ja tunnistajate ütluste mõjul oli kujunenud. Oli siiski esitamise asjaoludest (mõisnik hagejana) või vaieldava staatusega isiku päritolust (vabaduse eeldus) lähtuv tõendamiskoormus omas ka sisuliselt olulist rolli: EAA 10,1,83: 103–107 (Tallinna kreisikohtu otsus 26.11.1783); LVVA 7134,1,7 (Riia tsiviilasjade kohtupalati otsus 04.02.1786); LVVA 6012,1,35: 273–279 (Riia ülemmaakohtu otsus 27.10.1793). Nagu öeldud, vajaks see, mil määral ja kui korrektselt arvestati toimekus sisalduvaid tõendeid, eraldi uurimist.

³²² Otsustest need küll enamasti ei selgunud, kuid ühtluse mõttes viitan järgnevalt enamasti vastavas kohtuasjas langetatud kohtuotsusele (kui kasutada on olnud samas asjas mitmes astmes langetatud otsused, siis kõrgeima instantsi omale). Madalamate otsuste ja asjakohaste toimekutega, kui olen neid kasutanud, aitan neid kokku viia lisa 1.

³²³ LVVA 6012,1,34: 624–630 (Riia ülemmaakohtu otsus 29.11.1788); 5,1,505 (Tallinna tsiviilasjade kohtupalati otsus 17.08.1794); 5,1,19: 33–36p (Tallinna tsiviilasjade kohtupalati otsus 17.08.1794/24.01.1795).

³²⁴ EAA 862,1,515: 45–45p (Viru-Järva meeskohtu otsus 1715); 12,1,30: 262p–263p (Rakvere kreisikohtu otsus 24.10.1793); 283,1,19: 118–124 (Viljandi kreisikohtu otsus 22.03.1795); LVVA 109,30,348: 245–255 (Liivimaa õuekohtu otsus 09.04.1798); võimalik, et ka LVVA 6012,1,32: 140–143 (Riia ülemmaakohtu otsus 17.10.1785).

Mujale läinud inimese tagasinõudmisest sai alguse Eestimaa esimene Vene võimu aegne vabadusnõue. See toimeik ilmestab aga ka vabadusnõude veel üht võimalikku lähtekohta, mis kohtuotsuses tavaliselt ei seisa: ära minna sooviva või mujalt tagasi nõutava vabaduse tõendaja sihtkohamõisniku huvi. (Vahel võis olla kasulik algatada kuuluvusasja asemel vabadusasi.) Kõnealusel juhul kolis Raigu kangur Adam Johann Nieländer Rakverre (kuşjuures Rakvere mõisniku, maanõunikust ülemmaakohtuniku Tiesenhauseeni teenrid tulid talle “salaja õöpimeduses” appi üheksa vankriga), sest mõisnik hakkas senise raha- ja linakangarendi asemel nõudma teotööd. Kui Raigu mõisnik nõudis teda

võõrandamise³²⁶, mujale teenima saatmise³²⁷ vm senise seisundi muutmise ähvardus või kavatsus (veskist väljatõstmine ja talupojaks panemine³²⁸ või muidu vabaduse väidetavalt ootamatu seadmine kahtluse alla³²⁹). Lahkumissooviga seostuvad vaieldava vabakirja³³⁰ või testamendiga³³¹ antud vabaduse kehtivuse tuvastamise seotud küsimused. Ajendiks võis olla ka tahtmatus osutada mõisamüügidokumentides loetletuks koos mõisaga müüdavate pärusalamate seas *resp.* olla loetletud mõisapiirkonnas elavate vabade inimeste seas, et mõisa koos kõige selle juurde kuuluvaga omandanu ei saaks hiljem väita, et oli

tagasi põhjendusel, et Adam Johanni isa, samuti kangur, oli saabunud Soomest enam kui 40 aastat tagasi ja harinud maad nagu talupoeg, käskis kubermanguvalitsus Tiesenhausenil Adam Johanni kui Raigu pärusalama Raigu kroonumõisale tagastada. Nieländer esitas aga maanõunike kolleegiumile vabadustaotluse ja asi läks Viru-Järva meeskohtusse, kes ülemmaakohtu juhtnööride kohaselt tunnistas Nieländeri kui teokoormist mitte kandnud ja Rakveres atesteeritud meistri vabaks inimeseks. EAA 862,1,515: 45–45p (Viru-Järva meeskohtu otsus 1715). Tehti ka katse kohtuasi ebasoodsa kuuluvusotsuse järel apellatsiooninstantsis vabadusajaks pöörata: LVVA 109,30,347: 301–306 (Liivimaa õuekohtu otsus 13.11.1797).

Mõnikord oli staatuse küsimus omakorda kuuluvusküsimuse nägu. Nt Türi kõstri väljanõudmise puhul esitati tagasipöördumise nõue isiklikult kõstrile, nõudele vastasid aga kirikueestseisjad (ehkki hageja kinnitas, et tal pole nendega midagi tegemist). Poolte argumentid olid osalt kuuluvusaja omad (nt näljaaegne ülalpidamine kiriku poolt ja 1702. aasta Eestimaa patent), kuid õigupoolest oli juttu ikkagi asjaosalise vabadusest (vrd 2.5): EAA 862,2,52 (Viru-Järva meeskohtu toimik 1717–1719) ja EAA 858,1,259: 287–288p (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 05.02.1720). Eestimaa ülemmaakohus andis Matthias Eskellile ehk Escko Matthiasele valida, kas ta läheb koos naise, laste ja kogu varaga (mida oli väidetavalt rohkesti) Voorele tagasi, või ostab enda ja oma laste pärusõiguse 50 taalriga välja. Võrreldav asjade käik: EAA 858,1,876: 14–19 (Harju meeskohtu kiri 12.06.1723); LVVA 109,29,21: 143–148 (Viljandi kreisikohtu otsus 11.04.1796).

³²⁵ EAA 5,1,12: 22 (Tallinna tsiviilasjade kohtupalati otsus 26.02.1787).

³²⁶ LVVA 6012,1,33: 13–18 (Riia ülemmaakohtu otsus 28.10.1786); EAA 858,1,321: 573–576 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 22.07/28.07.1801); võimalik et ka LVVA 109,30,353: 355–357 (Liivimaa õuekohtu otsus 22.10.1806). Küsimusele, kas teatud isik ei ole mitte kostja pärusalam (*Erbkerl*), vastab tunnistaja, et mõisnik oli ta mõisa müümisel kaasa võtnud ja külasse kõrtsmikukuks pannud, *so verneine er, dass er als freier Mensch nicht wohl hätte von demselben fortgebracht werden können*: EAA 10,1,83: 40 (tunnistajate ütlused Tallinn kreisikohtus 1785); mõisnik tahab mind, vaba inimest, justkui pärisorja *zum ewigen Leibeigenen zu verkaufen*: LVVA 7465,1,223: 4–4p (Ehrmann Kallini supliik Riia asehaldusvalitsusele 08.06/10.06.1786); *verkaufen wollen = erb machen wollen*: LVVA 4,14,460: 43–44p (vendade Norbergide vabadusnõudega seotud dokumente 1798); müümise ähvardus teenijale koha kätenäitamise (pärisorjaseisundile osutamise) moodusena: LVVA 112,1,110 (kõrtsmik Berendi esindaja Fleischeri väited 01.02.1779). Sajandi lõpus võis omaette ohuks olla venelaste nekrutiks müümise võimalus (vrd 2.4): LVVA 4,14,460: 6 (Riia rae seletuskiri Riia kubermanguvalitsusele nekrutiks anda püütud väidetavalt vaba inimese Fritzu teadmata päritolu kohta 21.01.1805).

³²⁷ EAA 858,1,321: 505–509 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 06.03/08.03.1801).

³²⁸ EAA 283,1,19: 301–305 (Viljandi kreisikohtu otsus 12.11.1795).

³²⁹ EAA 7,1,260: 435–435p (Tallinna ülemmaakohtu otsus 21.12.1793); 858,1,318: 569–572 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 03.03/12.03.1798).

Pärisorjana kohtlemine võis avalduda ka pärisorjade taksi eest pearaha maksmises: Pri Jaan ja Pri Merth olid oma pearaha (Audru era)mõisasse alati vabade inimeste taksi järgi ära viinud, kuus aastat ei lubanud mõisnik seda aga enam teha, vaid arvestas neilt nagu oma ülejäänud pärustalupoegadelt 102 kopika asemel 98. Ja kui Pri Jaan seepeale “oma vabaduse pärast avalduse tegi”, sai ta peksa. EAA 915,1,2124: 135–138p (Pärnu maakohtu otsus 17.06.1801). Pärisorjaks tegemise katse ehk pärisorjana kohtlemine oli sageli ka vabade rootslaste kaebuste ajendiks: *Антифеодальная борьба*; Põldvee, *Pakri rootslaste kaebused*, 43–45.

³³⁰ LVVA 109,1,95: 115–116 (Liivimaa õuekohtu otsus 21.08.1777); LVVA 109,1,95: 228–228p (26.06.1778); LVVA 7134,1,7 (Riia tsiviilasjade kohtupalati otsus 04.02.1786); LVVA 6012,1,106 (Riia ülemmaakohtu otsus 09.06.1791). Vabakirja kahetist olemust iseloomustab juhtum, kus mõisnik nõudis tema vastu seoses mõisniku poolt heaks kiidetud ärakolimisega tekkinud lahkarvamustega (mida kangur tohib mis tingimustel kaasa võtta) kohtuasja algatanud kangru pärisorjaks tunnistamist. Kohus aga leidis, et otsustav ei ole mitte vabakirja ehk äraminemisloa kehtivuse küsimus, vaid see, et tõenäoliselt oli Marting Müller juba eelnevalt niikuinii vabana sündinud inimene. LVVA 6012,1,35: 273–279 (Riia ülemmaakohtu otsus 27.10.1793).

³³¹ EAA 5,1,19: 33–36p (Tallinna tsiviilasjade kohtupalati otsus 17.08.1794/24.01.1795); LVVA 6012,1,36: 19–23 (Riia ülemmaakohtu otsus 24.03.1793); EAA 282,1,38: 50–51 (Riia ülemmaakohtu otsus 24.01.1795).

ostnud ka vabadena märkimata jäänud asjaosalised.³³² Paaril korral oli põhjenduseks sugulaste eelnev vabakstunnistamine, kusjuures korra tõsteti lapsest peale kroonumõisa pärisorjana kohtlemine esile eraldi hüvitust nõudva asjaoluna.³³³ (Protsessi ametlike algatajate eristamiseks ei ole siinkohal põhjust. Üksikutel juhtudel, kui hagejaks oli mõisaelaniku pärisorjust väitev mõisnik³³⁴, võib nõude põhjustajateks lugeda ikkagi vaieldava staatusega inimesi endid. Omakorda juhtudel, kui asi sai hageja(te) senist staatust ohustavast tegevusest, võib tegelikult algatajaks lugeda mõisnikku.)

Kokkuvõtvalt saab 25 kohtuasja alusel, mille ajendid kasutatud allikatest selguvad³³⁵, lugeda kokku 8 niisugust nõude ajendit, kus mõisnik oli väidetavalt püüdnud või ähvardanud muuta vabaduse nõudja varasemat seisundit kohapeal (maata müümise kavatsus, staatuse muutmine mõisa sees ehk “pärisorjana kohtlemine” vms); 7 niisugust, kus mõisnik nõudis pärusalamana välja või püüdis vägisi tagasi tuua juba mujale läinud inimest, ning 10 niisugust, kus asjaosaline ise soovis mujale minna või püüdis seda õigust tulevikuks kindlustada (niisiis k.a vabakirja küsimused). Viimaste seas 6–8 juhul oli(d)

³³² EAA 12,1,282 (Rakvere kreisikohtu toimik).

³³³ Kõpu kroonumõisa elanikud Johann ja Andreas Senitzky, kelle Pärsti mõisas elavad nõod, sepp ja rätsep, olid vanaisa Poola päritolu tõttu (Viljandi kreisikohtu otsusega 22.03.1795) äsja vabaks tunnistatud; nõudsid esialgu kahjutasu (vastavalt pagenute varjamise eest LP 03.04.1772-s ette nähtud trahvile 50 kop päevas!) selle eest, et nad olid lapsena pärast isa surma talusulaseks pandud ja polnud saanud õigel ajal käsitööliseks õppida. Kroonumõisa esindaja väitis Johanni ja Andrease vabadusega nõustudes vastu, et Kõpu mõis pole neid kunagi pärisorjastada tahtnud (*es scheint vielmehr ein Zusammenfluss von widrigen Umständen sie nach dem Tode ihres Vaters in ihren gegenwärtigen Stand versetzt zu haben*: EAA 915,1,2117: 23 (Kõpu kroonumõisa esindaja Steini väited 30.11.1797)) ja mõisa enda vastu ei saa neil mingit nõuet olla, ning tõstas hoopis pearaha küsimuse. Seepeale loobus hagejate esindaja hüvitusnõudest kroonu vastu, kuid palus jätta alles selle esitamise õigus neid pärisorjana kohelnud üksikisiku(te) vastu, mida kohtuotsus tegigi: EAA 915,1,2117: 29–30 (Pärnu maakohtu otsus 19.12.1797). Sugulase vabakstunnistamine (EAA 858,1,476 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 16.03.1806)) põhjustas ka laiali Lääne-, Viru- ja Harjumaal elavate Rootsi leitnandi Ackermanni järeltulijate Christophi, Reinu, Juhanni ja Tio nõude ja vabakstunnistamise: EAA 858,1,475 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 01.11/17.11.1811). “Õigusvastasel kombel orjuses hoidmise” eest olid hüvitust nõudnud samuti Pajakal elavad vennad Neumannid: EAA 858,2,2148: 39 (Neumannide esindaja Riesemanni väited 24.05.1794).

³³⁴ LVVA 6012,1,106 (Riia ülemmaakohtu otsus 09.06.1791): vaieldava vabaduskirjaga teener Jurri; 6012,1,35: 19–23 (Riia ülemmaakohtu otsus 27.10.1793): vaieldava vabaduskirjaga kangur Marting Müller. Nendel juhtudel oli mõisnikupoolne menetluse algatamine kohtuotsuse (üheks) argumendiks ning lähtudes vabaduse eeldusest tunnistas kohus asjaosalised vabaks.

³³⁵ Võimalust mööda juhtumi kõrgeima kasutada olnud otsuse kaudu viidatult: Liivimaa LVVA 109,1,95: 115–116 (Liivimaa õuekohtu otsus 21.08.1777); 109,1,95: 228–228p (26.06.1778); 7134,1,7 (Riia tsiviilasjade kohtupalati otsus 04.02.1786); 6012,1,33: 13–18 (Riia ülemmaakohtu otsus 28.10.1786); 6012,1,106 (09.06.1791); 6012,1,36: 19–23 (24.03.1793); 6012,1,35: 273–279 (27.10.1793); EAA 282,1,38: 50–51 (Riia ülemmaakohtu otsus 24.01.1795); 283,1,19: 118–124 (Viljandi kreisikohtu otsus 22.03.1795); 283,1,19: 301–305 (12.11.1795); EAA 915,1,2117: 29–30 (Pärnu maakohtu otsus 19.12.1797); LVVA 109,30,348: 245–255 (Liivimaa õuekohtu otsus 09.04.1798); EAA 915,1,2124: 135–138p (Pärnu maakohtu otsus 17.06.1801). Eestimaa EAA 862,1,515: 45–45p (Viru-Järva meeskohtu otsus 1715); 858,1,259: 287–288p (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 05.02.1720); 858,1,876: 14–19 (Harju meeskohtu kiri 12.06.1723); 3,1,374-k (Tallinna kindralkubermanguvalitsuse toimik); 5,1,12: 22 (Tallinna tsiviilasjade kohtupalati otsus 26.02.1787); 12,1,282 (Rakvere kreisikohtu toimik); 7,1,260: 435–435p (Tallinna ülemmaakohtu otsus 21.12.1793); 5,1,505 (Tallinna tsiviilasjade kohtupalati otsus 17.08.1794); 5,1,19: 33–36p (Tallinna tsiviilasjade kohtupalati otsus 17.08.1794/24.01.1795); 858,1,318: 569–572 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 03.03/12.03.1798); 858,1,321: 505–509 (06.03/08.03.1801); 858,1,321: 573–576 (22.07/28.07.1801); 858,1,475 (01.11/17.11.1811).

peategelas(t)eks mõisateenija(d). Lisaks paar selgelt sugulaste vabakstunnistamisest ajendatud nõuet.

Kui vaadata teiste peategelaste oletatavat eluala, siis mõisateenijatest ülejääva 37 juhtumi peategelas(t)eks, kelle eluala näib selguvat (arvestades, et nt kõrtsikul, möldril ja tavalisel talupojal (kupjast sulaseni) on kasutatud allikate varal keeruline vahet teha)³³⁶, olid 3–5 juhul raharendi eest talupidaja ning 14–16 juhul tõenäoliselt tavalised talupojad või sulased, 4 juhul möldrid, 4 juhul kangrud ja kahel muud käsitöölised, paaril juhul kõrtsmikud ja paaril köstrid. (Kusjuures kahe kangru isad olid omakorda olnud kõrtsmikud, sepa ja rätsepa isa oli köster, parkal oli ühtlasi mõisavalitseja jms.) Lisaks alammaakohtuteenri ja piirivalvuri järeltulijad, Vene soldati poeg, juhutööline. Mujalt tulnud peategelaste või nende esivanemate väidetava ja enamasti vaieldava päritolu hulgas esines sakslaste (jutumärkides või ilma) kõrval Liivimaal vähemalt kolm rootslast või Rootsi ratsasõdurit, paar poolakat, kuramaalane, virumaaalane, soomlane, vene vanausulised. Eestimaal domineeris ootuspäraselt soome ja rootsi päritolu.³³⁷

Maakonniti domineerivad Eestimaal harju- ja virumaaalaste staatuse küsimused (kummastki seitse kaasust), aastatel 1804–1811 on Eestimaa ülemmaakohtus aga arutusel

³³⁶ Võimalust mööda juhtumi kõrgeima kasutada olnud otsuse kaudu viidatult: Liivimaa LVVA 109,1,105: 189–192 (Riia maakohtu otsus 17.03.1757); 109,1,102: 259–261 (Liivimaa õuekohtu otsus 30.12.1782); 7134,1,73: 3p–4p (Riia ülemmaakohtu otsus 21.02.1785); 6012,1,32: 140–143 (Riia ülemmaakohtu otsus 17.10.1785); 7134,1,7 (Riia tsiviilasjade kohtupalati otsus 16.02.1787); 6012,1,34: 624–630 (Riia ülemmaakohtu otsus 29.11.1788); 7134,1,9: 130–132 (Riia tsiviilasjade kohtupalati otsus 14.03.1791); 7134,1,11: 144–147 (12.07.1793); 6012,1,35: 273–279 (Riia ülemmaakohtu otsus 27.10.1793); 6012,1,36: 73–77 = EAA 282,1,116: 93–96 (Riia ülemmaakohtu otsus 30.12.1793); 283,1,19: 118–124 (Viljandi kreisikohtu otsus 22.03.1795); 283,1,19: 301–305 (12.11.1795); LVVA 109,30,347: 81–93 (Liivimaa õuekohtu otsus 22.10.1797); 109,30,347: 147–152 (28.10.1797); EAA 915,1,2117: 29–30 (Pärnu maakohtu otsus 19.12.1797); LVVA 109,30,348: 245–255 (Liivimaa õuekohtu otsus 09.04.1798); 109,30,348: 455–459 (20.05.1798); EAA 915,1,2124: 135–138p (Pärnu maakohtu otsus 17.06.1801); LVVA 109,30,353: 103–108 (Liivimaa õuekohtu otsus 28.02.1806); 109,30,353: 355–357 (22.10.1806). Eestimaal EAA 862,1,515: 45–45p (Viru-Järva meeskohtu otsus 1715); 858,1,259: 287–288p (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 05.02.1720); 858,1,278: 427–427p (03.02/05.02.1743); 858,1,2122 (Eestimaa ülemmaakohtu toimik); 862,1,320: 122–123 (Viru-Järva meeskohtu otsus 29.03.1772); 5,1,12: 22 (Tallinna tsiviilasjade kohtupalati otsus 26.02.1787); 7,1,253: 449–454p (Tallinna ülemmaakohtu otsus 18.05.1789); 12,1,282 (Rakvere kreisikohtu toimik); 12,1,30: 262p–263p (Rakvere kreisikohtu otsus 24.10.1793); 7,1,260: 435–435p (Tallinna ülemmaakohtu otsus 21.12.1793); 5,1,505 (Tallinna tsiviilasjade kohtupalati otsus 17.08.1794); 858,1,318: 569–572 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 03.03/12.03.1798); 858,1,321: 505–509 (06.03/08.03.1801); 858,1,476 (16.03.1806); 858,1,475 (01.11/17.11.1811) 858,1,475 (01.11.1811).

³³⁷ Vrd Kangilaski, *Vabad inimesed Harjumaal*, 227, tabel 1. 1751.–1753. aasta Harjumaal inkvisitsiooni materjalide põhjal on Epp Kangilaski nende 179 uuritud mehe hulgas, kelle kohta on olemas andmed tegevusala kohta, lugenud kokku 29 kõrtsmiku 179-st (ehk 16%, sh vähemalt kuus soomlast) ning 27 möldrit, 27 kangrut ja 27 taluslast (kõiki 15%, kõigi hulgas ka vähemalt 12 soomlast). Lisaks 16 seppa, 12 rätsepat, 14 muud käsitöölisi, kaheksa karjust, seitse juhutöölisi, viis teenrit, kolm kubjast, kaks pruuli ja kaks aednikku. Kui Harjumaal vabade möldrite seas leiab Kangilaski kaks eestlast, siis Linnus tervelt 18: Linnus, *Põhja-Eesti võõrasukad*, 123; soomlase tunnevad mõlemad ära 12 möldris. Sealhulgas kolmekümnest Harjumaal 1751–1753 end päruseks andnud inimesest on teada 20 eluala: kaheksa taluslast, kaks karjust, üks kubjas, üks köstri teener ja üks viinapruul; ülejäänud käsitöölised: neli seppa; kangur, rätsep ja endine mölder. Kahekümnel juhul on määratletav ka rahvus: 11 soomlast, kuus eestlast, üks lätlane, poolakas ja sakslane. Ülejäänute seas oli mitu vallaslast. Kangilaski, *Vabad inimesed Harjumaal*, 225, 230, tabel 2; 234. Liivimaal leidis Lenzi järgi pärast Põhjasõda mujalt sisse rännanud vabade lihtinimeste (*landischer Mittelstand*) seas sakslaste kõrval “arvukalt rootslasi, kes täielikult saksastusid, ning üksikuid poolakaid ja leedulasi”: Lenz, *Umvolkungsvorgänge*, 4.

järjest neli Läänemaalt alguse saanud vabadusnõuet. Kui kõik neli 1777–1782 Liivimaa õuekohtusse jõudnud juhtumit on pärit Liivimaa Läti alalt, siis aastatel 1785–1806 ülemkohtutesse jõudnud nõuetest pärineb Eesti alalt 20 Läti seitsme vastu. Rohkem juhtumeid on saanud Pärnu- ja Viljandimaalt. Ent otsest kusagile koondumist ei täheldu ka Liivimaal. Provintside võrdluses torkab silma veidi rohkem vabakirja- ja/või testamendiküsimusi Liivimaal (7 juhtumit Eestimaa 3 vastu) ja tõenäoliste (või parajasti “talupojastuvate” soomlaste ja rootslaste) taluinimeste suurem osakaal Eestimaa (10 juhtumit Liivimaa 4–6 vastu).

3.2.2. Vabaduse aegumise küsimus

Kohtute suhtumine vabaduse aegumise võimalikkusse oli vastuoluline. Sajandi viimasel veerandil – varasemast ajast, nagu öeldud, on pärit liiga vähe otsuseid, et sealt vastuolusid leida – oli mõlemas provintsis nii selliseid kohtukoosseise, kes deklareerisid inimese vabaduse põhimõttelist aegumatust, kui ka selliseid, kes pidasid (vähemalt tegeliku liikumis-)vabaduse aegumist vähemalt teoreetiliselt endiselt võimalikuks.³³⁸

Vabaduse aegumise võimatuse tõenduseks toetusid nii vaieldava staatusega inimeste advokaadid kui ka kõnealused kohtuotsused eespool loetletud Katariina seadustele, mis keelasid vaba inimest pärisorjana kirja panna, ja Rooma õigusele, mis nõudis lähtumist *favor libertatis*’est, kuulutas inimese vabaduse aegumatuks ja eitas

³³⁸ Liivimaa kohta vrd 2.1.2; *Sädusse Ma-rahwa perrast antu*, § 15; LVVA 7134,1,9: 130–132 (Riia tsiviilasjade kohtupalati otsus 14.03.1791); 109,30,347: 81–93 (Liivimaa õuekohtu otsus 22.10.1797); 109,30,347: 147–152 (Liivimaa õuekohtu otsus 28.10.1797).

Eestimaa 30-aastast kuuluvuse aegumise tähtaega laiendati enne seda, kui 1740.–1750. aastate revisjonid selle vajaduse kaotasid, nähtavasti ka tavalistel alustel talu pidanud vabade inimeste (välismaalaste) vabadusele. Nt ütles Viru-Järva meeskohtu otsus 1715, et oma vabaduse kinnitamist nõudva kangru Adam Johann Nieländeri vanaisa tuli küll juba rohkem kui 30 aastat tagasi Raigu mõisa piirkonda ja sai seal veerandadramaa talu, mida nii tema kui ta poeg harisid “nagu talupojad”, kuid nad tegid seda vabade inimestena ega harinud seda maad kunagi *päriselt* nagu talupojad (*wie ein würcklicher Baur*), sest tasusid maa eest kangrutöö või rahaga. EAA 862,1,515: 45–45p (Viru-Järva meeskohtu otsus 1715). 1723 kõneles Harju meeskohus vabaduse aegumisest vastavalt ER IV, 18 §-le 13: EAA 858,1,876: 14–19 (Harju meeskohtu kiri 12.06.1723). 1742 leidis sama asutus, et kuigi Carl Ottsohn tasus oma maa eest üle 30 aasta andameid “sarnaselt muule pärusrahvale”, oli ta tegelikult mõisateenija ja kasutas oma maatükki 10-rublase aastarendi, “mitte ordinaarsete koormiste eest, nagu muu pärusrahvas, järelikult ei leia tema vastu aset mitte mingisugust aegumist”: EAA 862,1,303 (Viru-Järva meeskohtu otsus 17.03/18.03.1742) ja 858,1,278: 427–427p (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 03.02/05.02.1743). Ka nt Vohnja mõldrite kohtuasjas oli “tavaliste koormiste” kandmine nende staatuse selgitamisel oluline ning Viru-Järva meeskohus *väärtis* nende tegemise Jaani esivanemate poolt ka tõendatud olevat: Vtgrabs, *Die Rosensche Deklaration*, 31*–34* (Viru-Järva meeskohtu otsus 29.03.1739). Põhimõtteliselt Nieländeri ja Ottsohni otsuste sarnaselt, et vabaduse säilimise garanteerib tavaliste koormiste mitteandmine, ütles ka Eestimaa ülemmaakohus 1804: EAA 858,1,323: 585–586 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 20.03/08.04.1804). 1792 teatas aga Rakvere kreisikohus ülemmaakohtu poolt kinnitatud otsuses, et isegi kui see, et Sibbi Simonsohn andis enese 1753. aastal päruks, oleks muutnud ainult tema enda, mitte ta laste staatust, on need 40-aastase (revisjonidel) vaikimise läbi oma vabadusest loobunud (ehk vabadusel vaikimisi aeguda lasknud): EAA 12,1,249: 102p–104p (Rakvere kreisikohtu otsus 25.11.1792); sarnaselt EAA 12,1,290: 41p–43 (Rakvere kreisikohtu otsus 17.06.1793).

inimese õigust end ise orjusse anda.³³⁹ Möisnike advokaadid ja vastupidi langetatud otsused toetusid seevastu tavaõigusele, äsja nimetatud seadustele või – tahtmata tõdeda vabaduse enda aegumist – väitsid vabaduse väljanõudmise nõudeõiguse aegumist.³⁴⁰

Eriti ilmekalt näitab kohtute vastuolulist suhtumist vabaduse aegumisse Liivimaa LO VI erinev tõlgendamine, sest sellest seadusest ei olnud üheselt leitav, kas “võõraste” kinnistamiseks mõeldud §-d 2, 3, 12 ja 14 laienevad pärisoriste pagenute ja nende laste kõrval ka vabadele inimestele, nagu kinnitati nt Liivimaa 1804. aasta talurahvaseaduse §-s 15 – kas LO VI suudab muuta ka inimese staatust.³⁴¹

³³⁹ Nt Inst 2, 6, 1 § 1: ka heauskse valduse puhul aegumine alati ei rakendu: nt kui keegi valdab vaba inimest, sakraalset või religioosset asja või pagenu orja; CI 7, 14, 6: orjana elamine orjaks ei tee; CI 7, 22, 3: isegi 60 aastaga ei muutu orjana elanud vaba inimene orjaks. Tõsi, Justinianuse seaduste järgi võis vaba inimene 30 aasta möödudes muutuda sunnismaiseks kolooniks (CI 11, 48, 19) ning 30 aastaga võis pidada aegunuks ka vaba inimese õigust oma aegumatut vabadust välja nõuda (CI 7, 39, 3, 2): Wieling, *Einleitung*, 29; 137–138, kommentaar 255; 144, kommentaar 270.

³⁴⁰ Sageli toetudes keiserlikule armumanifestile 28.06.1787 (IC3 16551, p 4), mis kehtestas nõuetele 10-aastase aegumistähta. Nimelt oli võimalik – ja sellist sätet sisaldas ka Justinianuse koodeks: Wieling, *Einleitung*, 29; 137–138, kommentaar 255 –, et kuigi inimese vabadus ise ei aegu, aegub juhul, kui ta oma vabadust n-ö ei rakenda, tema õigus oma vabadust välja nõuda: teoreetiliselt säilitab asjaosaline küll vaba staatuse, kuid tegelikult peab jääma orja seisundisse. Nii ütlesidki sõjas hukkunud perepoja poolt vabaks lubatud, kuid seejärel siiski kodumaal toapoisina edasi teeninud Hermann Grenbergi pärisorjaks tunnistavad Paide kreisikohtu ja Eestimaa ülemmaakohtu otsused: “aeguda ei saa küll tõendatult vaba inimese vabadus ise, kuid aeguda saab pärisorja nõudeõigus talle kingitud vabadusele, kui ta ei ole seda kingitust seaduses ette nähtud aja jooksul vastu võtnud” (Hermann oli olnud mõisas 19 aastat toapoisiks, ilma et ta oma vabadusest puudust oleks tundnud: vabadusnõude esitas ta siis, kui mõisnik ei tahtnud tal abielluda lubada. EAA 7,1,261: 67–70p (Tallinna ülemmaakohtu otsus 31.01/10.02.1794). (Hermann Grenbergi advokaat väitis vastu, et säärane “subtiilne eristus” on iseenesest vastuoluline: ei saa ju olla pärisorja, kellele on kingitud vabadus, sest kui see on toimunud, ei ole ta enam pärisori, vaid vaba: EAA 5,1,504: 31 (Hermann Grenbergi esindaja Rosenmülleri apellatsioon tsiviilasjade kohtupalatilt 17.04.1794).) Tsiviilasjade kohtupalat tühistas alaminstantide otsused Hermann Grenbergi asjas lihtsal põhjendusel, et “vaidlustamatu õiguse järgi inimese vabadus ei aegu”: EAA 5,1,19: 33–36p (Tallinna tsiviilasjade kohtupalati otsus 17.08.1794/24.01.1795). Vabaduse nõude aegumist tõdesid ka Riia kreisi- ja ülemmaakohus 1785–1786, kuna kõrtsmiku ja kupja Jacob Erichsoni, kuna “pärisorjuslik kohtlemine, mis ei saanud [asjaosalisele] märkamatuks jääda” oli kestnud üle 20 aasta ehk 1680. aasta kuninga resolutsiooniga (LO, 343) kehtestatud nõuete aegumisaja. Tsiviilasjade kohtupalat aga leidis, et see ei loe, sest LO VI § 3 järgi jääb päruks võõrsilt tulnud pärusmaale asuja, mitte kõrtsmik, kes pole kõrtsimaa eest kandnud mingeid koormisi. LVVA 6012,1,33: 197–204 (Riia ülemmaakohtu otsus 17.06.1786); 7134,1,7 (Riia tsiviilasjade kohtupalati otsus 16.02.1787). Et “teadaoleva õiguse järgi ei aegu inimese vabadus kunagi ning võõrandamatu õigusena võib seda igal ajal välja nõuda”, kinnitas Eestimaa ülemmaakohus ka 1806, tühistades Lääne meeskohtu otsuse, milles Rootsi leitnandi ja soome tüdruku pojapoja vabadust eitati muuhulgas (lisaks päritolu puudulikule tõendatusele) põhjendusel, et aidamehest isa ja poeg olid “enam kui 36 aasta jooksul” käitunud Varbla pärisorjadena ega olnud end (nt mõisa jagamise puhul) vabadena üles andnud. Ülemmaakohus kinnitas, et “inimese vabaduse küsimus ei olene sugugi ajast, kui kaua on teda pärisorjana koheldud, vaid ainultki tõendeist, mida ta suudab oma vabaduse kasuks esitada.” EAA 858,1,475 ja 858,1,476 (Lääne meeskohtu otsus 23.03.1805 ja Eestimaa ülemmaakohtu otsus 16.03.1806).

³⁴¹ Eestimaal tõid mõisnike advokaadid vabaduse aegumise võimalikkuse tõenduseks keiserlikku armumanifesti 28.06.1787 (IC3 16551, p 4), mis kinnitas kriminaal- ja tsiviilasjadele 10-aastase aegumistähta. Samuti Venemaa pagenute varjamise vastast korraldust 13.05.1754 (IC3 10233), milles käsitleti hingerevisjonide mõju pärusalamate kuuluvusele ja lubati muuhulgas vabu inimesi ja välismaalasi päruks kirja panna. Siinsete juristide tähelepanuorbiiti sattus see 1766, kui senat käskis sellega kehtestatud pagenute varjamise trahvidest lähtuda Novgorodi kubermangust Liivi- Eesti- või Soomemaale või vastupidi pagenu talupoegade varjamise puhul: senatiu kaas 08.12.1766 (IC3 12796); Bunge, *Chronologisches Repertorium I*, 170. Kord viitas mõisniku advokaat ka Nõmmküla rootsi talupoegkonna poolt pärisorjana kohtlemise pärast esitatud kaebuse peale antud justiitskolleegiumi resolutsioonile 25.02.1773 (*Антифеодальная борьба*, 104–105), et inimese vabadus aegub samamoodi nagu muud õigused, ning väljavõtte Peterburi Ajalehest 09.10.1797, kus tehti teatavaks päruksõltuvusest vabastamist palunud talupoja taotluse tagasilükkamine vabaduse aegumise tõttu 28.06.1787 manifesti järgi: EAA 858,2,2148: II 4, 16 (G. F. v. Lüderi esindaja Lütkeni väited 26.10.1797).

Ühelt poolt väitsid Riia ülemmaakohus ja tsiviilasjade kohtupalat 1790–1791 ja Liivimaa õuekohus kahes eri otsuses 1797, et LO VI § 3 sätestab põhimõtteliselt ka vaba inimese pärisorjastumise. Kuigi tähelepanuväärsel kombel rõhutati LO VI vaba inimest pärisorjastavat võimet ainult retoorilise lisaargumendina ning kõnesolevatel juhtudel peeti vähemalt sama oluliseks asjaoluks asjaosaliste eelnevat pärisorjastaatust.³⁴²

Kui aga mõisnik vaidlustas Taurupe kangru ja kõrtsmiku Mülleri vabaduse, leidis Riia ülemmaakohus 1793, et kuna nii Marting Müller kui ka ta isa on kõrtsi eest tasunud vaid raharenti, ei saa neid pidada pärisorjadeks, sest LO VI § 2 kõneleb vaid *pärisorjana sündinud* kõrtsmikest ja käsitöolistest ning sealjuures, nagu ka § 3, vaid *välismaalastest* (Mülleri isa oli aga ebaselge päritoluga, väidetavalt Rootsi sõjaväes teeninud vabaks peetud mees, kelle vabakiri olevat hävinud).³⁴³ Sarnaselt kinnitas vabaduse põhimõttelist aegumatust väitev Viljandi kreisikohus Poolast tulnud käsitöölise järglasi vabaks tunnistades 1795, et LO VI §-d 12 ja 14 ei laiene vaba sünnipäraga inimestele, sest nagu pealkirigi näitab, kõneleb LO VI “ainult pärustalupoegadest, mitte vabadest inimestest”.³⁴⁴ Järgmisel aastal põhjendas seesama kohus kõnealust arusaama pikemalt seoses veskitalus pärisorjastumise küsimusega: LO VI §-d 2 ja 3 “ei käsitle mitte vabu inimesi, vaid pagenud pärisorje, mida näitab juba terve LO VI pealkiri “Talupoegade väljanõudmisest”, sest */../* vabal inimesel pole isandat (*Erbherrschaft*), kellelt teda nõuda”.³⁴⁵ Ka Viljandi

³⁴² Kuramaale ajamise tõttu vabaks tunnistatud George Recki poeg tunnistati päruseks põhjendusel, et olgugi et temagi aeti alguses ära koos isaga, tuli ta peagi tagasi ja võttis samas mõisas vabatahtlikult talu, *durch welche Annahme des Bauerlandes Michel, selbst in dem Fall, wenn er vorhin frei gewesen wäre, sich erb gemacht haben würde* (LO VI § 3): LVVA 7134,1,9: 130–132 (Riia tsiviilasjade kohtupalati otsus 14.03.1791). Kolme Räpina vanausulise kohta publitseeritud otsuses lausuti, et kuna “asjaolud ei jäta kahtlust, et nad on koos oma esivanematega olnud algselt talupojad” ja nende eellastega ei toimunud Rāpinasse asumisel mingit seisuse muutumist (*Veränderung des Standes*), ei rakendu neile “isegi mitte” LO VI säte, et võõrsilt saabuvad muutuvad talu pidama hakates päruseks, “mis muidu kehtiks selles asjas kõigi muude põhjenduste asemel”: LVVA 109,30,347: 81–93 (Liivimaa õuekohtu otsus 22.10.1797). Põhjendades Riia kreisikohtu otsuse muutmist David Pankowsky ja õuekohtu presidendi (Fr. R. v. Berg) vahelises asjas, öeldi, et “mõned tunnistajad arvavad küll, et apellandi vastase vanaisa saabus siia vaba poolakana, sellest asjaolust ei saa apellandi vastasele aga mingisugust kasu olla, sest seadus ei tee võõraste puhul (*bei Fremden*) vahet, kas nad saabuvad vabade või pärusalamatena (*ob sie frei, oder als erb hinkommen*), niisiis ei saa ka kohtunik mingit vahet teha”: LVVA 109,30,347: 147–152 (Liivimaa õuekohtu otsus 28.10.1797). Vrd 2.1.2.

Kui Alfrēds Altementsil on õigus, et LO VI vastavad paragrahvid olid tühistatud juba 1775. aasta manifesti p-ga 46, siis võis kahe viimase otsuse rõhutus, et LO VI suudaks pärisorjastada ka vaba inimest, olla ka kohtu restitutsioonijärgne seisukohavõtt seoses seniste seaduste ja privileegide taastamisega.

³⁴³ LVVA 6012,1,35: 273–279 (Riia ülemmaakohtu otsus 27.10.1793).

³⁴⁴ EAA 283,1,19: 118–124 (Viljandi kreisikohtu otsus 22.03.1795). Otsust edasi ei kaevatud.

LO VI pealkirja oli oma otsuse kinnituseks toonud juba Riia ülemmaakohus 1788: peatüki pealkirjast järeldub, et LO VI § 15 käsitleb “pärustalupojalapsi, mitte vabade saksa emade vallaslapsi”: LVVA 6012,1,34: 624–630 (Riia ülemmaakohtu otsus 29.11.1788).

³⁴⁵ LVVA 109,29,21: 143–148 (Viljandi kreisikohtu otsus 11.04.1796). Mölder Johann Josephsohni esindaja oli muide rõhutanud, et veskimaa ei ole talumaa ja sellist mõldritöö tasuks saadud maad peavad “mitmed vabad ja ka saksa mõldrid, ilma et nad seepärast pärussõltuvad oleks; ka leidub mitmes kohas isegi selliseid vabu inimesi, kes peavad talupojamaad, ja tasuvad selle eest teo- ja andamikoormist, ilma et nad seepärast oma isiklikust vabadusest ilma jääks”: LVVA 109,29,21: 129p (advokaat Lungmusi väited 03.02.1795). Riia ülemmaakohus ja restitueeritud õuekohus muutsid kreisikohtu otsuse põhjendusel, et kuna nõudja vanaisa suure tõenäosusega siiski ei olnud vaba inimene, [on tegemist

kreisikohtu asemele asunud Pärnu maakohus võttis neist otsustest eeskuju, leides 1801, et LO VI kõneleb “vaid pärustalupoegadest, kes on sündinud pärisorjana (*erblich und leibeigen*) ja kuuluvad konkureerivate isandate väljanõudmisõiguse alla. See ei nähtu mitte ainult 6. peatüki algussõnadest. Ning see, et “võõrsilt” ei tähenda pärusinimeste vastandit ehk vabu inimesi, vaid selliseid, kes on sündinud võõras mõisapiirkonnas (*aus fremdem Gebiete gebürtig*), kuid on ikkagi pärusinimesed, ilmneb mitmest selle peatüki paragrahvist – 5., 6., 8. ja eriti 12.-st.” Kusjuures kui eelmistes otsustes oli olnud juttu kõrtsmikest, möldritest ja käsitöölistest, siis Pärnu maakohus lasi Audru mõisa Priimelisi talupoegi esindaval ökonomiafiskaalil end niiviisi veenda selleski, et “tõeliselt vabana sündinu ei kaota seetõttu, et ta vaesuse pärast kannab mõnda aega pärustalupojaga ühesuguseid teo- ja andamikoormisi, mingil juhul oma vaba seisust”.³⁴⁶ Vabaduse aegumatust võidi niisiis tõdeda isegi tavalistel alustel talu pidavate tõenäoliselt kohalikku päritolu inimeste puhul.

Samas tuleb möönda, et vabaduse aegumatuse põhimõtte seostus otseselt (selleks ajaks tugevnenud?) arusaamaga, et põhimõtteliselt on kohalik pärisori käsitatav Rooma orjaõiguse alusel. Vabaduse aegumise eitamise aluseks või eelduseks oli nimelt seisukoht, et pärisorja vaste on Rooma õiguse ori, ja ainult see. Nagu eespool märkisin, pidasid varauusaja saksa juristid olenevalt asjaoludest võimalikuks kohaldada kaasaja pärisorisele talupojale valikuliselt *Corpus iuris civilis*’e nii sunnismaiseid koloone, orje ja vabakslastuid käsitlevaid kui ka üldisi sätteid. Nimelt võis juba pärisorjaks saanut tõlgendada ka orjana, kuid pärisorjaks saamise protsessi käsitada endiselt mitte orjastumise, vaid kolooni sunnismaistumisena.³⁴⁷ Sest kuigi 16. sajandi lõpuks leidis Ida-Saksamaal tunnustust seisukoht, et pärisorjus ehk kolooni sunnismaisus on orjusega põhimõtteliselt samastatav, möönsid ka selle seisukoha kõige printsiipiaalsemad esindajad,

kuuluvusküsimusega ja] rakenduvad LO VI §-d 2–5: LVVA 109,30,348: 245–255 (Liivimaa õuekohtu otsus 09.04.1798).

³⁴⁶ EAA 915,1,2124: 135–138p (Pärnu maakohtu otsus 17.06.1801). Õuekohtu arvamust ei saa teada, sest mõisnik võttis oma apellatsiooni tagasi. Talupoegade esindaja väitel, kes äsja viidatud 1796 lõppenud Viljandi kreisikohtu protsessis oli muide esindanud mõisnikku (vt eelmist viidet), olnuvat teada, et “enese ausaks elatamiseks asuvad vaesunud ja talupojastunud vabad inimesed sageli talupoegade juurde sulaseks, ja saavad siis nime talu või taluperemehe järgi”: EAA 915,1,2124: 116p–117 (Pri Jaani ja Merthi esindaja Rathleffi väited 12.11.1800).

Ka endine ülemmaa- ja õuekohtu assessor Gustav Johann v. Buddenbrock leiab oma 1821. aasta väljaande kommentaaris LO VI-le, et §-s 2 peab olema juttu “võõrast mõisast üle tulnud ja vastavalt §-le 4 talu saanud pärustalupojast ja pärisorjast, kelle lapsed selle § 2 järgi uues kohas päruseks jäävad” (et vähemalt 18. sajandi alguses nii ei arvatud, tõendab lisaks eelviidatud § 2, 3 ja 12 omavahel seostavatele kohtuotsustele Hastferi 1713. aasta eelmainitud küsimus aeguva peremehe laste kohta, mida LO VI ei käsitlevat), seda enam, et muidu tekkivat vastuolu otsesõnu välismaalastest kõnelevate §-dega 3 ja 5 ning ka 4: Buddenbrock II, 659, märkus 154. (Tegelikult kõnelevad siiski just omavahel kokku kuuluvad §-d 4 ja 5 otsesõnu Liivimaalt pärit ja juba sõltuvuses olevast talupojast.)

³⁴⁷ Vrd Mevius, *Ein kurtzes Bedencken*, 14, 26, 39.

et täiel määral ei ole Rooma orjaõigus kaasajal rakendatav.³⁴⁸ Ja kuigi CIC kuulutas aegumatuks inimese vabaduse, lubas see 30 aastaga aeguda kolooni liikumisvabadusel (aga mitte vastupidi).³⁴⁹ Üksikule vabaduse nõudjale (erinevalt pärisorisest talupoegkonnast, kel polnud enam vabadust kaotada) oli seetõttu kasulik, kui pärisorja käsitati n-ö igas mõttes orjana ehk sunnismaistumist tõelise orjastumisena, sest sel juhul ei saanud vaba inimene aegumise teel pärisorjastuda ega sunnismaistuda. Seevastu vabaduse aegumise või iseenda vabaduse loovutamise õiguspäraseks pidamine eeldas seisukohta, et sunnismaistumine ei ole sama, mis roomaõiguslik orjastumine.³⁵⁰

³⁴⁸ Knothe, *Zur Entwicklung des Rechts*, 244–251, 259–264; Coing, *Europäisches Privatrecht*, 210–211.

³⁴⁹ Wieling, *Einleitung*, 29; 144, kommentaar 270. CI 11, 48, 19 ja CI 11, 48, 23, 1.

³⁵⁰ Nagu kasutatud allikates sõna võtavad mõisnike esindajad, oli vabatahtliku (vt 3.2.3) või aegumise teel toimuva sunnismaistumise õiguspärasust sel moel põhjendatud ka Mevius: vrd Mevius, *Ein kurtzes Bedencken*, 14, 26, 39. Selleks esitas Mevius aga pärisorja kahetise staatuse n-ö funktsionaalse (Knothe) interpretatsiooni, mis vabadust nõudvale talupojale oli küll ebasoodne, kuid tuli kasuks vaieldamatus sõltlasestaatuses olijale: pärisori on (päris)ori kõiges, millest sõltub edukas mõisamajapidamine, ülejäänus aga vaba inimene – selles, mis ei puutu (teo)koormistesse ja sunnismaistusse, ja tingimusel, et maa ja omaniku seisund ei halvene, kehtivad tema jaoks samad seadused, mis üldiselt kõigi jaoks: Mevius, *Ein kurtzes Bedencken*, 26. Võib öelda, et sellal kui sunnismaistust ja kodukari olid tollase arusaama järgi “maa ja omaniku” huvides hädavajalikud, ja isegi abiellumisvabaduse piiramist võinuks sellega põhjendada, taganuks Meviuse käsituse järgimine pärisorjale vallasvaraomandi, üldise kohtualluvuse ja lepinguvõimelisuse. Niisiis interpreteeris Mevius tegelikkust tõenäoliselt adekvaatselt, kuid talupojale soodsalt. Vrd Knothe, *Zur Entwicklung des Rechts*, 260–264, 272–273. (Mevius käsituse kehtides ei oleks talupojalt saanud kuidagi võtta nt omandiõigust vallasvarale ega kuulutada olematuks kohtus osapooliks olemise või lepingusõlmimise õigust. Neid oleks saanud võtta vaid pärisorja orjana käsitades, nagu seda üritas korduvalt (1739, 1765) Liivimaa aadel – tegelikkuse suhtes muide samuti üsna adekvaatseks jäädes.)

Tõlgendused sõltusid aegruumist (või kohtukoosseisu arusaamast selle kohta) ja ei olnud tõenäoline, et ühes ja samas provintsis või piirkonnas arvatakse leiduvat erineval moel või määral “vabana” või “orjana” tõlgendatavaid pärisorje. Rõhutati ju just tava tähtsust kellegi pärisorjastaatuse kindlakstegemiseks, sest muidu muutunuks vabade ja pärisoriste talupoegade eristamine võimatuks. Kusjuures vaadeldaval ajal oli “sunnismaine vaba inimene” mõeldav pärisorja teistmoodi interpretatsioonina, kuid mitte pärisorjusest vaba sunnismaise inimesena. Pärisorist talupoega võis käsitada sunnismaise kolooni analoogina ning ühtlasi ka orjana, kuid ta ei saanud olla sunnismaine koloon ilma, et ta olnuks pärisori. Seda leidis ka Tallinna ülemmaakohus 1789, kui kreisikohus oli korraks teisiti arvanud. Tallinna kreisikohus mõistis nimelt Esko Juhanni 1788. aastal “vabaks isiku ja vara poolt”, kuid pani “talle ja tema järeltulijatele igavese kohustuse jääda nüüdseks ja kõigiks tulevasteks aegadeks rentnikuna (*Pächter*) sellele maatükile, millel nad nimetatud mõisa all praegu asuvad, ning harida seda, tasudes selle eest sarnaselt teistele talu pidavatele talupoegadele teopäevade ja muude koormistega, nagu seni”. Otsuse esimene osa lähtus CIC põhimõttest, et vabadus ei aegu, pluss varauusaja arusaamast, et inimene ise võib sellest siiski lahti öelda. Teine osa *Codex Iustiniani* kolooniparagrahvidest, mille kohaselt talupidaja sunnismaistus aegumise teel: kreisikohtu sõnul oli tõendatud Esko Juhanni vaba päritolu ning seda “seadustega ülimalt soodustatud ja puutumatuks kuulutatud loomuliku vabadust (*natürliche Rechte der Freiheit*)” ei saanud kuidagi kahjustada ei registreerimine revisjonil ega aegumine, *indem er derselbigen bekannter gesetzlichen Verordnung nach erst nur durch Urteil und Recht hat für verlustig erklärt werden können und müssen*. ER IV, 18 § 13 30-aastane aegumistähtaeg puudutab vaid pagenuid pärustalupoegi. Hageja peab vaid vanduma, et ta tallu asudes ta tõepoolest ei loovutanud oma vabadust (*gegen den damaligen Gutsbesitzer [weder] auf seine Freiheit verzicht geleistet und unter die Leibeigenschaft freiwillig übernommen, noch auch derzeit von demselben unter der Bedingung der Leibeigenschaft ein Stück Landes erhalten habe...*). Kuid seeläbi, et hageja 50 aastat pidevalt Ääsmäe mõisa all viibinud, on härra kostja vastavalt *Codex Iustiniani* 47, 18-le “omandanud kahtlemata seadusliku õiguse nõuda, et hageja jääks oma sellest ajast saati vallatud (*zur Erbauung besessenen*) maatükile” ning vastavalt CI 47, 23 §-le 1 on tal õigus seda nõuda ka Esko Juhanni järeltulijatelt. EAA 10,1,19: 188–196 (Tallinna kreisikohtu otsus 14.11.1788). Tallinna ülemmaakohus põhjendas oma vastuväidet, et on vaid kaks võimalust – inimene kas on sõltlane või mitte – kohaliku rüütliõigusega: “nii hea ja sobivana kui neid Rooma seadusi iseenesest käsitada võib”, on antud juhul olemas kohalik seadus – ER IV, 18 § 1 –, millest “iseenesest ja täiesti sundimatuult järeldub, et kõik need, kes ei ole pärustalupojad, ei ole koos oma järglaste ja varaga isanda võimu all ning tohivad ilma tema loa ja tahtmiseta mujale asuda”. EAA 7,1,253: 449–454p (Tallinna ülemmaakohtu otsus 18.05.1789). Esko Juhannil vedas. Sest ülemmaakohus, kes polnud nõus kreisikohtu tavatu eristusega pärisorja ja kolooni vahel, poleks pruukinud nõustuda samuti tõenäoliselt tavatu väitega kohaliku talupoja vabaduse aegumise kohta ja võinuks nt öelda, et kohalik talupoeg polegi käsitatav Rooma orjana ning seetõttu võib tema vabadus aeguda küll, või leida, et kui keegi on juba revisjonil pärusalamana registreeritud, siis

3.2.3. Vabaduse loovutamise küsimus

Märkisin, et mitmes inimese staatust käsitlevas kohtuotsuses põhjendati staatuse muutumist revisjonil registreerimise tõttu muuhulgas sellega, et asjaosaline oli enda kirjapanekust teadlik³⁵¹, ning viitasin ka otsusele, kus ei piisanud sellestki: hoolimata pikaajalisest talupojaksolemise tunnistati Esko Juhann vabaks inimeseks tingimusel, et ta annab vande, et ta polnud oma vabadusest ise loobunud³⁵² (3.1.1). Mõlemad arusaamad vastasid varauusaja juristide hulgas valitsevale arusaamale, mis pidas oma vabaduse loovutamist kaasaja talupoegade puhul juriidiliselt võimalikuks ja vajalikuks ning ei pidanud antud juhul kohaldatavaks Rooma õiguse keeldu loovutada oma vabadust³⁵³ – kuid tähtsustas arvatavasti vabadusest loobumise teadlikkust ja vabatahtlikkust. Nõnda põhjendas Mevius vabaduse aegumistki talupoja “kestva tahtega”, mida pikka aega ühes kohas elamine näitavat – sest “aeg üksi et tee kellestki pärisorja”.³⁵⁴

Mevius käsitas enda sõltlaseks andmise lepinguna kirjaliku või tunnistajate juuresolekul tehtud kokkuleppe kõrval ka lihtsalt tavalise talupoja moodi tallu asumist sarnaselt LO VI §-dele 2 ja 3. Igäihe õigust end alaliseks teokohustusega (*zu stetswährenden Diensten*) sidudes oma vabadusest loobuda ja võtta enesele talupojakoomisi (*Bauers-Pflicht*) põhjendas ta samal moel, nagu vabaduse aegumisvõimet: et orjus ja pärisorjus lihtsalt pole võrreldavad, ei saa orjade kohta käivat sätet rakendada pärustalupoegadele (*das Argumentum a servis ad rusticos*), sest viimased ei satu päruksõltuvusse astudes armetusse orjaseisundisse (*in den verächtlichen knechtlichen Stand*) nagu Roomas, vaid säilitavad vabaduse kõiges selles, mis ei puutu nende sõltlasekohustusse (*ausser der Pflicht im übrigen der Freyheit gebrauchen*).³⁵⁵

pole enam midagi parata. Kuid ka ülemmaakohus luges Eestimaa rüütliõigusest välja Rooma orja kirjelduse. (Sibbi Jüril ning Carl, Peter ja Thomas Eckil niimoodi ei vedanud: Rakvere kreisikohus leidis, et nad on oma vabadusest ilma jäänud nii ennast revisjonil pärusalamana registreerida lastes kui ka seejärel üle 30 aasta kohapeal elades: EAA 12,1,249: 102–104p ja 12,1,290: 41–43 (Rakvere kreisikohtu otsused 25.11.1792 ja 17.06.1793).

³⁵¹ EAA 12,1,249: 102p–104p (Rakvere kreisikohtu otsus 25.11.1792); 12,1,290: 41–43 (Rakvere kreisikohtu otsus 17.06.1793); 858,2,2148: II/II 14–18 (Harju meeskohtu otsus 13.11.1797).

³⁵² EAA 10,1,19: 188–196 ja 7,1,253: 449–454p (Tallinna kreisikohtu otsus 14.11.1788 ja ülemmaakohtu otsus 18.05.1789).

³⁵³ Schulze, *Die Entwicklung des “teutschen Bauernrechts”*, 143. Nagu öeldud, võis CIC järgi siiski aeguda kellegi õigus oma vabadust välja nõuda; samuti muutus reeglina orjaks see, kes lasi end kellelgi kellelegi orjana maha müüa, et kasumist osa saada. Orjaks ei muutunud aga nt see, kes orjana käitus (ehk end orjana kohelda lasi), kes end ise kellegi orjaks tunnistas või kes lasi end sellisena maksunimekirja kanda: vt Wieling, *Einleitung*, 25–30.

³⁵⁴ Mevius, *Ein kurtzes Bedencken*, 40.

Talu võtmise vabatahtlikkust rõhutas George Rechi poega Michelit päruseks mõistev kohtuotsus: LVVA 7134,1,9: 130–132 (Riia tsiviilasjade kohtupalati otsus 14.03.1791). Hageja väitis vastupidist: mõisnik olevat sundinud teda väevõimuga kõrtsimaa asemel *Gesindes Land anzunehmen und zu gehorchen*: LVVA 7134,1,80: 6p (Johann George Recki esindaja Jankiewitzi apellatsioon 07.02.1791).

³⁵⁵ Mevius, *Ein kurtzes Bedencken*, vrd 26 ja 39; vt viide 350.

Sedasama arvas Liivimaa seadust võrdluseks tuues ka Sibbi Jürri vastase advokaat Overlach Eestimaal: “kohalike kommete, tavaõiguse ja seaduste kohaselt on igäühel alati olnud õigus oma vabadust ära anda, ja teise alamaks hakata (*sich einem Andern unterwürfig zu machen*). Ja et selleks pole vaja isegi mitte selgesõnalist sooviavaldust, vaid piisab ka teatud tegudest” nagu kirjas LO VI §-des 3 ja 14, saab veel vähem kahelda inimese õiguses loovutada oma vabadus seda loovutamist revisjonil deklareerides.³⁵⁶

Niisuguse seisukoha omaksvõtt oli eriti Eestimaal paratamatu, sest muidu tulnuks liiga suur osa revisjonidel pärusalamatena registreeritud inimesi vabadeks ümber defineerida. Tegelikult oli ju näidanud, et inimesi revisjonidel pärisorjastati, ning mingi põhjendus pidi sellele Rooma õigusest ja Katariina II pärisorjastamiskeeldudest hoolimata olema. Liivimaal oli sarnane probleem LO VI vaba inimest pärisorjastada võivate paragrahvide (vrd 2.1.2 ja 3.2.2) rakendamisega. Tundub, et leidis kohtukoosseise, kelle jaoks Katariina II seadustega kaotasid need oma mõju, samas kui teiste jaoks ei laienenud enese pärisorjana registreerimise keeld vabaduse aegumisele – või vähemalt deklareerisid nad nii pärast asehaldusaja lõppu.³⁵⁷ Igal juhul võis keelu hõlmavuse tõlgendamine seostuda suhtumisega Venemaa üldistesse seadustesse *resp.* suutlikkusega muuta siinset õigust, see vajaks aga eraldi uurimist. Otsesõnu toetuti 1775. aasta iseenda pärisorjaksandmise keelule³⁵⁸ Pärnu maakohtu otsuses Sindi kroonumõisa vastu 1804³⁵⁹ ning eespool juba tsiteeritud vabaduse aegumist eitavas Eestimaa ülemmaakohtu otsuses 1806, milles 1775. aasta ukaas toodi vabaduse aegumatuse tõenduseks: “vaba inimene ei või isegi mitte omaenda tahtmise korral pärisorjaks saada”³⁶⁰.

Küllap vaba tahte põhimõtte tõttu oldi varauusajal rohkem nõus Rooma õiguse keeluga orjastada lapsi.³⁶¹ Meviuse järgi oli vabana sündinud lapse pärisorjastumine isa pärisorjastumise tõttu võimalik vaid juhul, kui ta täiskasvanuks saades jääb edasi vahepeal pärisorjaks hakanud isa tallu³⁶² – niisiis ilmutab sellekohast tahet. Kuid nii nagu mõned hilise Rooma õiguse seadused tegid laste pärisorjastamiskeelule erandi nende

³⁵⁶ EAA 12,1,249: 88 (G. H. v. Borgi esindaja Overlachi väited 02.11.1792). Overlach lisas, et ka loomuõigusega, mis lubab igäühel teha seda, mida ta tahab ja mis teisi ei kahjusta, ei olevat see kuidagi vastuolus. Loomulike õiguste järgi võis näiteks “üks inglise lord, kelle nime olen unustanud, loobuda oma seisuse eelistest ja hakata korstnapühkijaks”.

³⁵⁷ Vt viide 342.

³⁵⁸ Nagu viidatud, kõlas 1775. aasta manifesti saksa tõlge 1785. aasta linnaseaduses: *Wir ertheilen allen denen die von ihren Gutsherren durch Freiheitsbriefe freygelassen worden sind, die Berechtigung, sich weder für jetzt noch inskünftige niemanden von neuem zur Unterthänigkeit verschreiben zu dürfen: Stadt-Ordnung*, 26.

³⁵⁹ LVVA 109,30,224: 36 (Pärnu maakohtu otsus 18.10.1804).

³⁶⁰ EAA 858,1,476 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 16.03.1806).

³⁶¹ Wieling. *Einleitung*, 16.

³⁶² Mevius, *Ein kurzes Bedencken*, 30–32.

elupäästmise puhuks³⁶³, leidis Mevius, et juhul, kui talluasumise põhjuseks on olnud nälg ehk kui mõisnik on talu andmisega aidanud ellu jääda nii vanematel kui ka lastel, ei saa ka viimased oma vanemate tallu edasi jäämisest keelduda.³⁶⁴ Võrreldavalt nõustusid Rakvere kreisikohus ja Eestima ülemmaakohus mõisniku advokaadi Overlachiga, et enese päruseksandmine on siinmail lubatav ja tavakohane ja enese koos lastega päruseksandmine ei ole oma laste päruseksmüümine ega nende seisundi halvendamine (mis on loomuvastasena keelatud Rooma õiguses, mis antud juhul ei ole siinmail rakendatav), vaid pigem nende äraelamise kindlustamine. Sellega, et Sibbi Simonsohn end koos naise ja lastega Inju alla päruseks andis, “ei müünud ta ei ennast ega oma perekonda, vaid sõlmis Inju mõisaga kohtu ees pühaliku kokkuleppe seda mõisat alatiseks teenima jääda, Inju mõis aga võttis selle eest enesele kohustuse (*Verbindlichkeit*) neid ja nende järeltulijaid ülal pidada. Kuna nõnda kindlustas ta endale ja oma perekonnale ülalpidamise, ei halvendanud ta ju ei enda ega veel vähem oma laste seisukorda, kelle ülalpidamise eest ta oli sellega hoolt kandnud.” Kui aga hageja isa olekski 1753 loobunud üksnes omaenda vabadusest, oleks laste oma jõudnud ligi 40 aasta jooksul, mil nad pole seda revisjonidel kordagi maininud, juba niikuinii aeguda.³⁶⁵ Kui Mevius oli öelnud, et vanem võib oma lapsi anda päruseks vaid nende elu päästmiseks, siis mõisniku advokaat oligi just sellele rõhunud veelgi otsesemalt kui kohtuotsus: kui päruseksandmine Sibbi lapsi just näljasurmast ei päästnud, mis ka oli võimalik, sest enda ja oma laste päruseksandmiseks pidi Sibbil olema tungivaid põhjusi ja ta pidi tundma enda ja oma laste jaoks toidupuudust, siis kindlasti võimaldas see neist kasvatada kasulikke inimesi, milleks vabal isal puudusid vahendid. Lisades, et kui LO VI §-d 1, 3, 5 ja 14 ühes tavaga “et pärustalupoeg on ja päruseks peab jääma see, kelle isa on olnud pärustalupoeg ja sellisena surnud” ei kehtiks ka Eestimaal, ja kui siin ei oleks seaduslik, et päruseks peavad jääma kõik need, kelle isa on end päruseks andnud, “oleks ühekorraga lõpp kogu pärisorjuslikul Eestimaal ja me näeksime enda ümber ainult vabu talupoegi”.³⁶⁶ End revisjonil koos

³⁶³ Wieling, *Einleitung*, 17, 27–28; Liebs, *Sklaverei aus Not*.

³⁶⁴ Mevius, *Ein kurzes Bedencken*, 30–32.

³⁶⁵ EAA 12,1,249: 102p–104p (Rakvere kreisikohtu otsus 25.11.1792), kinnitatakse formaalsetel põhjustel EAA 7,1,260: 435–435p (Tallinna ülemmaakohtu otsusega 21.12.1793).

³⁶⁶ EAA 12,1,249: 90, 92p–93 (G. H. v. Borgi esindaja Overlachi väited 02.11.1792).

Sibbi Jürri esindaja väitega, et vanematel ei ole õigust oma vabana sündinud alaealisi lapsi päruseks anda, oli nõus kohtuasja kohta relatsiooni koostanud J. H. F. Heuser, pidades Simo Sibbi laste päriorjastumise aluseks – sarnaselt Meviusele – seda, et nad olevat isa surma järel oma pärussõltuvust “sama hästi kui ise tunnustanud”. Ajal, mil nad end päruseks andsid, ei olnud veel ühtki seda keelavat seadust (nagu hageja poolt viidatud 1775. aasta linnakorralduse p 79), kuid oli olemas seadusi nagu ukaas 28.05.1754 ja LO VI §-d 1, 3, 5 ja 14, *welche insgesamt die Erbbegebungen*

perega päruseks andnud Simmo Sibbi poja Jürri esindaja oli vabadusnõuet põhjendanud aga väitega, et Rooma õiguse järgi ei saa inimene end ise pärisorjaks anda ega vanemad oma lapsi orjaks müüa.³⁶⁷

Kuid nii Eesti- kui ka Liivimaal kehtis seadusi, mille kohaselt võis inimese kuuluvus tuleneda tema üleskasvamisviisist – niisiis ilma, et asjaosalise tahte saanuks ülepea mingit rolli omistada. Eestimaal sätestas 1712. aasta korraldus kasulaste kuuluvuse muutumise – päruõltuvust soosiva interpretatsiooni korral võinuks seda teoreetiliselt rakendada ka vabana sündinud, kuid pärustalupoja peres kasvanud inimestele. Liivimaal kirjutas LO VI § 9 taluperes kasvanud vabade laste pärisorjastumise suisa ette. Ka 1713. aastal sillakohtunik Hastferile saadetud kindralkubermanguvalitsuse resolutsiooni p 4, et tänavalt nälja käest päästetud lapsed jäävad päruseks sinna, kus neid on tasuta hinges hoitud, võinuks rakendada vabana sündinud laste pärisorjaks tunnistamiseks. (vrd 2.1) Teisalt on ootuspärane, et kui oldi seisukohal, et inimese vabadus ei saa aeguda, oli raske tunnustada vabana sündinud lapse pärisorjastumist pelgalt põhjusel, et see oli sattunud kasvama taluperre. Nagu eespool (3.2.2) nähtus, lähtusid vabaduse aegumatuks pidamisest implitsiitselt sageli just need kohtulahendid, kus otsustavaks osutus inimese päritolu ehk vabana sündimine. Nii loobus mõisnik 1772 pärusõiguse väitmisest kaheaastaselt orvuks jäänud ja Joala taluperes üles kasvanud Johann Ericksohni üle, kui Viru-Järva meeskohtu menetluse käigus oli tõendatud, et Johanni isa oli olnud Rootsi-Soomes sündinud ning Narva juures saeveskis töötanud vaba mees (*gleich es von den schwedischen Finländern bekannt ist*)³⁶⁸ – kuigi enne oli mõisniku advokaat püüdnud väita LO VI ja konkreetset §

begünstigen: EAA 12,1,354. (Kreisikohtu otsuses on viidatud vaid ukaasile: EAA 12,1,249: 102p–104p (Rakvere kreisikohtu otsus 25.11.1792).

³⁶⁷ Jacob Erichsoni poja Christiani asjas suhtusid Riia ülemmaakohus ja tsiviilasjade kohtupalat erinevalt vanema vabadusest loobumise mõjusse laste staatusele. Ülemmaakohus leidis, et pojal “ei saa olla paremat õigust, kui oli tema isal”, nõnda et kui isa on lasknud oma vabadusel aeguda, peab poeg sellega leppima: LVVA 6012,1,33: 197–204 (Riia ülemmaakohtu otsus 17.06.1786). Tsiviilasjade kohtupalat aga väitis, et enda päruseks kirja panna laskmine (revisjonivakuraamatus oli märkus *bleibt hier erb*) ei kahjusta juba sündinud laste “konditsiooni”: LVVA 7134,1,7 (Riia tsiviilasjade kohtupalati otsus 16.02.1787).

Ainus mulle teada juhtum, kus kindlasti vaba inimese laps kellelegi justkui millegi tasuks orjaks jäeti, pärineb sajandi teise poole Eestimaalt (1774). Kui üks ema andis oma poja postikomissari teenistusse, kinnitades miskipärast, et too võib teda pidada, kaua tahab, aga kolme aasta pärast ei tahtnud poiss enam sinna jääda, leidis adrakohtunik, et “kõlvatu ema lubadus ei saa sundida vaba inimest Reinu eluajaks vastutatsi ilma palgata postikomissari juurde jääma”. Lepiti kokku, et Rein jääb tööle veel kaheks aastaks riiete ja leiva eest. EAA 3,1,238: 112 (Ida-Viru adrakohtuniku aruanne 23.08.1774).

³⁶⁸ EAA 862,1,320: 31p (Viru-Järva meeskohtu protkoll 02.03.1772); EAA 862,1,320: 122–123 (Viru-Järva meeskohtu otsus 29.03.1772). Oluline oli siin ka elupäästmise küsimus: kas isa oli andnud poisi tallu kasvandikuks vaesuse ja häda pärast, mis ei jätnud muud valikut, või mitte. Mõisnik väitis, et pärast Johanni ema surma olnud poisi isa nii vaene, et tahtnud poega lausa uputada, inimarmastusest võtnud aga üks taluperemees ta enesele kasupojaks: EAA 862,1,986: 41p (H. M. Arps-Götte esindaja Salemanni väited 04.02.1771). Tunnistajad seevastu kinnitasid, et Johanni isa olevat küll joonud, kuid mitte erilist puudust või nälga tundnud, ja oma poega ei olevat ta sugugi ise ära andnud, vaid too olevat

9 “autoriteeti” ka Eestimaa kohtupraktikas³⁶⁹. Kahtluse korral vabaduse kasuks otsustamise nõudele toetuv Riia ülemmaakohus viitas aga 1788. aastal Rooma õiguse sätetele, et vaba ema laps sünnib vabana³⁷⁰, põhjendamaks otsust, et kõrtsmik Johann Friedrich Berend on vaba, kuna tema pärisema oli end ise oma kätetööst elatav sakslane ja LO VI pealkiri “Talupoegade väljaandmisest” “annab selge juhise, et ka selle korralduse § 15 tuleb mõista nii, et see käsitleb pärustalupoja lapsi, mitte saksa emade vallaslapsi”. Kohus deklareeris, et LO VI § 9 ja 15 ei saa rakendada põhjusel, et Berendit ei korjatud tänavalt üles (§ 9) ja ta ei olnud ka talupoja vallaslaps (*von einem Bauer außer der Ehe erzeugt worden*).³⁷¹

Toodud näited osutavad muidugi vaid üksikute välist erinevust säilitada suutnud maainimeste vabaduse soosimisele ega tähenda kaugeltki, et vabadus oleks “üldiselt” või “enamasti” suutnud vastu panna kasulapse eestistumisele või lätistumisele. Sellegi poolest võib arvata, et vähemalt 18. sajandi lõpu kohtuarusaamade järgi ei olnud tõendatult vaba (ja pärisorjuse presumptsiooni alla mittekuuluva) inimese (sakslase, linnakäsitöölise vms) lapse pärisorjastumine võimalik: kui säärane küsimus jõudnuks kohtusse, otsustanuks see, et sõltuvust ei ole tekkinud.

3.2.4. Erinevad presumptsioonid

Inimese staatuse alase kohtuprotsessi tulemus olenes üldse suuresti sellest, kui tõsiselt võttis kohus vabaduse soosimise printsiipi ja sakslase või rootslase-soomlase või

alles pärast isa surma – Johanni isa ei elanud oma naisest palju kauem – kaheaastase lapsena taluperre võetud: EAA 862,1,986: 67–78, 81p (tunnistajate ülekuulamine 1772 ja Johann Ericksohni esindaja Hoeppeneri väited 02.1772). Adrakohtunik kasutas Johanniga suhtlemiseks muid Narva rootsi ja soome pastori abi ning mõlema osapoole tunnistajad andsid vande soome keeles: EAA 862,1,986: 18, 59 (Viru-Järva meeskohtu toimik 1767–1772). Adrakohtuniku uurimisaruanne 30.01.1767 leidub EAA 3,1,236: 49–50p. Vrd Jacob Nielsohni juhtumiga (otsustav oli vaba sünnipära ühes vabaduse presumptsiooni ja soosinguga): EAA 10,1,83: 39 (tunnistajate ülekuulamine Tallinna kreisikohtus 1785): EAA 10,1,83: 103–107 (Tallinna kreisikohtu otsus 26.11.1785) ja 5,1,12: 22 (Tallinna tsiviilasjade kohtupalati resolutsioon 26.02.1787).

³⁶⁹ *Demn wem ist es wohl überdem unbekannt, dass die livländische Landes-Ordnung auch hierselbst rezipiert ist und auctoritatem in praxi hat? Und wem ist wohl die Verfügung des 9ten §phi des 6ten Capit. pag. 23 unbekannt...*: EAA 862,1,986: 43 (H. M. Arps-Götte esindaja Salemanni väited 04.02.1771).

³⁷⁰ D 1, 5, 5 § 2 ja D 1, 5, 19.

³⁷¹ Kuna ühelt poolt teavad kolm tunnistajat *aus eigener Wissenschaft und Zuverlässigkeit*, et Berendi ema oli sakslane, kes elatas end ise oma kätetööst; teisalt aga on Berendi ristimistunnistusel vanematena kirjas Remberge (*Ringenberg*) pärusalamad Carl ja Madde, “et kaitsta Berendi ema ja tema häbi mitte teatavaks teha”, on poolt- ja vastutõendeid üsna võrdselt ja *favor libertatis*-e järgi tuleb otsustada Berendi vaba sünni ja seega vabaduse kasuks. LVVA 6012,1,34: 624–630 (Riia ülemmaakohtu otsus 29.11.1788). Berendi vaba päritolu oli üldteada olnud: kolmeaastaselt oli ta taluperest mõisasse võetud ning mõisnik oli otsustanud, et temast peab saama kangur – tegelikult sai (Kaive, *Kayenhof*) talt mõisavalitseja ja seejärel kõrtsmik. Tüli tõusis sellest, et uus mõisnik ei tahtnud Berendi mõisateenrist poega käsitööd õppima lubada. Tunnistajate sõnul kandis Berend vaheldumisi nii pastlaid kui ka kingi ja saapaid. LVVA 112,1,110 (toimik Võnnu maakohtus 1778–1789).

ka vabale inimesele omases ametis oleva inimese vabaduse eeldust. Nii vabadust kui ka sõltuvust tuvastanud otsustes piirduti nii mõnelgi juhul argumentidega, mis ei oleks olnud küllaldased ilma ühe või teise presumptsioonita.

Nt saksa nimega köstri ja Rootsi ratsasõduri pojapoegi vabaks mõistvat määrust põhjendas Paldiski kreisikohtus vabadust soosiva oletusega, et tegemist *võib* olla vabade inimestega ja vabakslastuid uuesti pärisorjastada keelava ukaasi toel põhimõttega, et vaba inimese vabadust ei saa miski võtta.³⁷² Tegelikult näib otsuse taga olevat olnud tahtmatus vaba inimest kogemata ebaõiglaselt orjaks mõista. Teised kohtud ei olnudki nii lihtsa lahendusega nõus: hagejate vanaisa vabadus ei ole ei tema tegevusalade ega nime abil kuidagi tõendatud.³⁷³

Kui köstri järglastel oli vähemalt saksa nimi, siis Viljandi kreisikohut ei eksitanud ka vaidlusaluste tõenäoliselt üpriski *eestilik* olemus ja elulaad. Asjaolu, et Kivijärve mõldri Tönno vanaisa tuli tunnistajate sõnul vaba mehena Virumaalt, võinuks küll vabalt tõlgendada ka teisiti kui vanaisa vabaduse tõendina. Miskipärast usuti tunnistajaid ja eeldati, et Virumaalt pärit mõlder pidi olema vaba mees. Kuid olgugi et tema järeltulijad maksid raharenti ja ümberkaudsed pidasid neid vabadeks inimesteks, võinuks LO VI vabadust vähem soosiva tõlgenduse puhul piisata ka 40-aastasest mõisapiirkonnas elamisest selleks, et kogu perekond pärisorjastunuks tunnistada.³⁷⁴

Põltsamaa mõldri Johann Josephsohni asjas pidas sama kohus küllaldaseks tunnistusi, et Johanni vanaisa oli näidanud neile pitseriga paberit ja öelnud, et see on vabakiri.³⁷⁵ Seevastu ei Riia ülemmaakohtu ega ka restitueeritud Liivimaa õuekohut need tunnistused ei veennud. Vanaisa Matz leiti olevat Vaimastverest pärit kroonutalupoeg, kel ei saanud olla eraisiku antud vabakirja – ja kroonu poolt antu oleks kusagil registreeritud. Niisiis pidi tegemist olema lubakirjaga tulla Vaimastverest tollal samuti kroonule kuuluvasse Põltsamaa mõisasse. Pealegi oli Johanni isa pandud kahel revisjonil kirja

³⁷² Paldiski kreisikohus leidis, et kohtuasja lahendus sõltub “täiel määral” sellest, kas hagejate vanemad olid vabad inimesed või mitte: EAA 858,2,2148: III 29, 31 (Paldiski kreisikohtu protokoll 18.11.1792).

³⁷³ EAA 858,2,2148: III 39 –42; II/II 14–18; EAA 858,1,318: 569–572 (Paldiski kreisikohtu otsus 23.12.1792, Harju meeskohtu otsus 13.11.1797 ja Eestimaa ülemmaakohtu otsus 03.03/12.03.1798).

³⁷⁴ EAA 283,1,19: 301–305 (Viljandi kreisikohtu otsus 12.11.1795). Vrd 2.1.2 ja 3.2.2 ning eriti LVVA 109,1,105: 189p–192 (Riia maakohtu otsus 17.03.1757) ja 109,30,347: 147–152 (Liivimaa õuekohtu otsus 28.10.1797).

³⁷⁵ LVVA 109,29,21: 143–148 (Viljandi kreisikohtu otsus 11.04.1796). Kreisikohus leidis, et kostja pole suutnud tõendada, et pärisorjana oleks koheldud ka Põltsamaale – nagu ütlevad tunnistajad – nähtavasti vaba inimesena saabunud Matzi: tõendeid on vaid Johanni isa säärasest kohtlemisest, kuid otsustav on just vanaisa vabadus. Tema poja registreerimine revisjonil on pärisorjana kohtlemise tõend, mis ei lähtu asjaosalisest enesest ega saa kahjustada tema vabadust, mille kasuks kahtluse korral tuleb otsustada.

pärustalupojana, kusjuures 1758 oli ta olnud üks vannutatutest, niisiis ise end Uus-Põltsamaa pärusalamana üles andnud.³⁷⁶

Pärussõltuvuse presumptsioon muutis hävinud vabakirja kunagise olemasolu tõendamise ülepea üpris keeruliseks. Kuna tunnistajad, kellele asjaosaline oli oma “vabakirja” näidanud, ei osanud tavaliselt käsitsi kirjutatud teksti lugeda, liigitusid nad paratamatult kuuldu põhjal tunnistajateks.³⁷⁷ Parimal juhul ütlesid nad seda, et olid näinud mingit paberit nt hageja isa, ema või vanaisa käes. Selge, et kohtul tuli nüüd midagi presumeerida. Ja pigem kalduti eeldama, et tegemist ei olnud mitte vabakirja, vaid passi ehk/või teenimisloaga.³⁷⁸ Näiteks Eestimaa ülemmaakohus leidis 1803, et pastoraaditeenija Hansu-nimelise poja staatust ei saa tuvastada kuulduse põhjal, et Hansu ema tunnistust (*Schein*) nähes olevat pastor öelnud, et selle järgi on teenijatüdruk vaba. Hansu väited, et ta emal oli “tema sünni ajal tunnistus, mis ei olnud pelgalt teenimisluba, sest ta tohtis sellega [piiramatu aja jooksul] minna, kuhu tahtis,” et nii Hansu ema kui ka Hans ise olid vandanud oma vabadust “pikaajaliselt, häirimatult ja lõputult” ning et Hansu ema olevat paljudele rääkinud, et peab oma vabaduse eest tänama vana praosti ja et aastaid ei olnud neil ühtki isandat (*sich !./ um seine Mutter und ihn !./ keine Erbherrschaft bestimmt habe*), ei ole küllaldased, sest tunnistajad teavad vabakirja kohta midagi öelda vaid kuulu järgi, ükski neist pole seda lugenud, “ning jääb lahtiseks, kas see

³⁷⁶ LVVA 109,30,348: 245–255 (Liivimaa õuekohtu otsus 09.04.1798). Ülema astme kohtud lähtusid niisiis vastupidisest eeldusest – et kolme tunnistaja ütlused, et Johanni vanaisa oli Vaimastveres *erb gewesen*, olid usutavamad teiste tunnistajate teadmisest, et nad olid näinud vanaisa vabakirja. See, et pitserdatud paber pidi tõenäoliselt olema ainult lubakiri, järeldus loogiliselt eeldusest, et vanaisa oli olnud Vaimastvere kroonumõisa pärusalam, kuid viimast kinnitasid vaid tunnistused, millega õigupoolest võidi tahta öelda vaid seda, et vanaisa oli Vaimastverest pärit (*Gebürtig – perrit*: Stahl, *Anführung zu der Estnischen Sprach*, 62; vrd Saareste, *Eesti keele mõisteline sõnaraamat II*, 1287).

³⁷⁷ LVVA 109,30,348: 245–255 (Liivimaa õuekohtu otsus 09.04.1798); EAA 915,1,2124: 135–138p (Pärnu maakohtu otsus 17.06.1801).

³⁷⁸ Laiemas tähenduses nimetati vabakirjaks mõlemat – nii päris vabakirja kui ka teenimisluba ehk passi. Et vähemalt viimast oli suhteliselt lihtne järele teha, näitab see, et peeti võimalikuks, et alam kirjutab ise vabakirja, nagu vahel juhtuski. Nt õigustas üks vabaduse nõudja seda, miks ta lasi tuttavale endale uue vabakirja kirjutada, eelmise hävimisega: mõisnik ei tahtnud uut anda, tema jälle ei tahtnud, et teda pagejana kinni peetaks: EAA 10,1,83: 89–90 (Tallinn alammaakohtu protokoll 20.06.1784). Samas teadis talupojast tunnistaja aastal 1800, et vabakiri peab olema tempelpaberil ja pitseeritud: EAA 915,1,2124: 77p (tunnistajate ülekuulamine Pärnu maakohtus mais 1800). Võimalik, et enne asehaldusaega ei olnud abakirja ametlik registreerimine kohustulik (selle kohta, et asehaldusajal oli, nt EP 26.04.1792: EAA 7,1,220-f: 18–21, p 7), kuid kasulik oli oma vabakiri kohtus või kindralkubermanguvalitsuses siiski kirja panna, et kindlustada end selle hävimise vastu. Muidu võis kohus olla sunnitud tõdema, et *kein Zeuge hat den vermeintlichen Freibrief weder gesehen noch gelesen, vielmehr wird dessen Existenz unwahrscheinlich, wenn man erwägt, dass sotaner Freibrief nicht gerichtlich verschrieben ist*: LVVA 7134,1,11: 144–147 (Riia tsiviilasjade kohtupalati otsus 12.07.1793) – nii et mingil ajal oli vabakirjade registreerimine ilmselt tavaks. Võltspassid olid omaette äriartikliks: EAA 4,1,263 (toimik Carl Johann Lange kriminaalasjas 1788). Vabakirja müünud Tartu kaupmehe kodust leiti ka võltsitud pitsateid LVVA 4,14,460: 55–56 (Tartu politseimeistri aruanne Riia kubermanguvalitsusele 17.03.1812).

tunnistus ei olnud pigem pelk teenimisluba, mida antakse väga sageli samuti piiramatult aja peale.”³⁷⁹

Ehkki toodud näidetes otsustasid vabaduse kasuks kergemini alama astme kohtud, ei näi üldisemas plaanis mingit eelduste tendentsi siiski olevat: küllap olenes see ikkagi konkreetsest kohtukoosseisust ja asjaosalise n-ö väljanägemisest.³⁸⁰

3.3. Õigus ja retoorika

Corpus iuris civilis sisaldas Stoa õpetusest lähtuvat seisukohta, et loomuõiguse järgi sünnivad kõik inimesed vabana³⁸¹, ning vabaduse presumptsiooni aluseks olevat põhimõtet, et vabadus on hindamatu ja kõige väärtuslikum³⁸². “Magusa vabaduse” kujund polnud midagi uut. Kohtuprotsessides oli loomuõigusest või inimese põhiõigustest lähtuvate argumentide rakendamine tavaline juba 17. sajandil, nt Kuursaksi advokaatide väidetes olid nende kõrgajaks 17. sajandi teine ja 18. sajandi esimene pool.³⁸³ Vabaduse soosimise ja eeldamise nõue olid tüüpilised Euroopa advokaatide argumentid mingi vaieldava koormise või terve sõltuvussuhte kindlakstegemise protsessides. V.a Adam Johann Nieländeri esindaja Vene võimu esimesel aastakümnel, ei jätnud kasutatud kohtutoimikutes ükski vaidlusaluse staatusega inimese advokaat viitamata või vähemalt vihjamata roomaõiguslikele vabadust soosivatele sätetele.³⁸⁴ Sageli sedastati ka orjuse

³⁷⁹ EAA 858,1,322: 635–638 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 17.03/21.03.1803).

³⁸⁰ Nt ei saa väita, et alamad instantsid oleks asehaldusajal vabadust ülematest *üldiselt* rohkem soosinud. Vrd nt LVVA 6012,1,33: 197–204 (Riia ülemmaakohtu otsus 17.06.1786) ja 7134,1,7 (Riia tsiviilasjade kohtupalati otsus 16.02.1787); EAA 7,1,603-b: 255–264 (Paide kreisikohtu otsus 26.03.1792) 7,1,261: 67–70p (Tallinna ülemmaakohtu otsus 31.01/10.02.1794) ja 5,1,19: 33–36p (Tallinna tsiviilasjade kohtupalati otsus 17.08.1794/24.01.1795). Viimasel juhtumil sõandas ka vabaduse nõudja advokaat süüdistada Paide kreisikohut erapoolikuses ja vaenulikkuses enda isiku ning kaitstava asja vastu. Kui Eestimaa ülemmaakohus määras talle trahvi “solvava sõnaohtrusega” alama astme kohtunike peale kaebamise ja liiga pika vabaduse aegumise üle arutlemise eest, kinnitas advokaat enda õigustuseks, et ta oli küll olnud sunnitud ütlema ebameeldivaid tõdesid korratuse kohta Paide kreisikohtu toimikus, aga vähimalgi moel ei üritanud ta “halvustada alama astme kohtunike meelsust ja teadmisi”: EAA 5,1,504: 38, 42–47 (Hermann Grenbergi esindaja Rosenmülleri apellatsioon tsiviilasjade kohtupalatisse 17.04.1794).

³⁸¹ *Corpus iuris civilis*’es osutakse inimese loomuõiguslikule vabadusele korduvalt (Inst 1, 4, 3, 2; Inst 1,2,2; D 1, 1, 4; D 1, 5, 4, 1; D 12, 6, 64; D 40, 11, 2; D 50, 17, 32): Kaser, *Das römische Privatrecht*, 284, märkus 7; Coing, *Europäisches Privatrecht*, 31. Antud küsimuses seisnes antiigi ja uusaja põhimõtteline vahe selles, et uusajal järeldati nimetatud seisukohast, et järelikult peaksidki kõik inimesed ka tegelikkuses olema vabad ja võrdsed: alles uusajal leiti, et igal inimesel on subjektiivseid loomulikke õigusi: Luts, *Sissejuhatuse õigusfilosoofiasse*, 84; kitsamalt orjuse kohta vrd Davis, *The Problem of Slavery*, 405–406, 412. Mõjukaim vastupidine seisukoht – et orjus on loodus- ja sünnipärane – leidis Aristotelese “Poliitikas”.

³⁸² *Libertas est inestimabilis*: D 50,17,106; *libertas est omnibus rebus favorabilis*: D 50,17,122.

³⁸³ Schmale, *Archäologie der Grund- und Menschenrechte*, 412, 421, 447. Inimese loomupärane vabadus tõusis argumentina esile 17. sajandi alguses: Schulze, *Die Entwicklung des “teutschen Bauernrechts”*, 145.

³⁸⁴ EAA 862,1,515 (Viru-Järva meeskohtu toimik 1713–1715).

loomuvastasust või kõneldi vabadusest kui lihtsa inimese kalleimast varandusest, looduse kalleimast kingitusest ja inimese tähtsaimast õigusest, millest vabaduse nõudja ometi ise ei oleks loobunud ja mida talt ka kohus võtta ei tohiks.

Teiselt poolt ei olnud ka mõisnike kardetud “vabadusiha” ainult 18. sajandi lõpu lentsõna.³⁸⁵ Küllap oli tegemist (talurahvarahutusi kartvale ajale omase) liialdusega, kuid ka üksiku vabadusnõude puhul ei olnud haruldane hoiatada teiste talupoegade rahutuks tegemise eest ja kõnelda talurahva vabadushullustusest (*Freiheitsschwindel*). (Ja pole põhjust arvata, et rahutusi kardeti ainult sajandi lõpus, kui neid tegelikult rohkem toimus).³⁸⁶ Tavaline oli ka paluda vabaduse nõudjate karistamist selleks, et nad ei ahvatleks ka teisi mõisaalamaid sõnakuulmatusele ja pagemisele – või niisama hoiatada kohut selle eest: vastavalt kirjutaja võimetele ja fantaasiale.³⁸⁷

Ent olgugi et sajandi esimese ja teise poole argumente ei saa võrdlusmaterjali puudusel esinduslikult võrrelda, võib siiski arvata, et mõni ütlemisviis oli omane nimelt 18. sajandi lõpule. Nt toonitamine, et elatakse valgustatud sajandil, ja viide valgustatud valitsejanna seadustele. Just 1790. aastatel oli aga nähtavasti ajakohane ka hoiatada selle eest, mis võiks saada siis, kui kõik talupojad hakkaks ühekorraga vabadust nõudma, ja viidata õhus liikuvatele mõtetele terve talurahva vabastamisest. Overlach nt nentis oma väidetes, et ei Eestimaa ega sealsed talupojad ei ole pärisorjuse kaotamiseks veel valmis ja et paljude talupoegade vabadussoov oleks ohuks ka riigile – seepärast ei tohi vabadustungi “tõesti mitte õhutada, muidu levib see kui kulutuli, ja inimtühjaks jääb õitsvaimgi maa!”. Ja põhjendas vabaduse loovutamise legitiimsust otsekui pilkavalt sellega, et muidu võikski enamiku talurahvast vabaks kuulutada – “on ju teada, et kedagi ei saa vägisi pärisorjaks teha”.³⁸⁸

³⁸⁵ Vähemalt seoses rannarootslaste kaebuste ja protsessimistega hoiatasid mõisnikud selle ja sellega nakatamise eest ka 17. sajandil: Põldvee, *Pakri rootslaste kaebused*, 49.

³⁸⁶ Nt *Антифеодальная борьба*, 129. Vrd nt EAA 3,1,374-k: 33p (F. v. Loeweni esindaja Wilkeni väited 30.10.1777): *Ein jeder hiesiger Bauer schnappt, wie bekannt, nach der Freiheit, und eben so haben es diese gemacht, wobei sie* [oma vaba päritolu kohta] *ein Märchen erfunden*.

³⁸⁷ Nt EAA 3,1,374-k: 50 (F. v. Loeweni esindaja Arnoldi väited 1777).

³⁸⁸ EAA 12,1,249: 92p–93p, 98p–99 (G. H. v. Borgi esindaja Overlachi väited 02.11.1792). Overlach viitas p-s 4.2.4. kirjeldatud Hiiumaa näitele. Hoiatades, et kui sealse “nelja kuni kuue tuhande senise pärisorja” soov täitub, järgivad kindlasti teisedki nende eeskju.

Seisukoht, et “veel on üldise vabaduse seisund Eestimaa talupojale kahjulik” ja oht, et talupojad võiksid hakata oma arvatavat õigust koguni relva abil kätte püüdma, oli tõsiseks hoiatuseks teadagi mõlemate, nii pärisorjuse pooldajate kui ka vastaste jaoks. Vastavalt lähtub Overlachi argumentatsioon pigem *vabadusest* õigust teatud moel tõlgendada, kui n-ö õigusest endast: nimelt *seetõttu*, et siinsed talupojad ei ole *veel* vabaduseks valmis, tuleb kohalikku tava tõlgendada kui iseenda ja oma laste päruseksandmist võimaldavalt. EAA 12,1,249: 92–93, 98p (G. H. v. Borgi esindaja Overlachi väited 02.11.1792). Kuid just senise (enda ja oma laste pärisorjaks andmise) õiguse kaitsmise sõnaohtrus ja see, et Overlach hoiatab kohut tõlgenduse eest, mille loogiliseks järelduseks oleks “paljude talupoegade täielik õigus” vabadusnõudega kohtu ette astuda, näidates, kuidas nimetatud tõlgendusele võib taandada terve ühiskonnakorra legitiimsuse, seab

Mõisnike esindajate argumentatsioonis sisaldus vahel aga ka otsene mööndus, et nende argumendid kehtivad üksnes antud oludes, s.t seni, kuni pärisorjus siinmail *veel* kehtib. Äksi kõstri järglaste vastane kinnitas nt 1793, et “Olgugi pärisorjuslikud ühiskonnasuhted (*die Verhältnisse, welche die Leibeigenschaft mit sich führt*) loomuvastased, on nad meil veel olemas – ja kuni see nii on, ei tohi ükski pärisori end oma sõltuvusest niisama omatahtsi (*bloß nach eigener Willkür*) vabaks teha”.³⁸⁹ Umbes samamoodi ütles Harju meeskohus oma otsuses 1802: “antud juhul ja uuemal ajal riikides, kus pärisorjus veel kehtib (*wo noch Leibeigenschaft eingeführt ist*), ei ole *favor libertatis* kohaldatav”.³⁹⁰

Advokaadi eesmärk on kujutada õigust kliendile võimalikult soodsas valguses, esitada kasulikku tegelikku ja ainuõigena. Nii ei pruukinud argumentatsioon tervenisti koherentne olla, rääkimata risti vastupidiste seisukohtade ja seadusetõlgenduste kaitsmise vajadusest erinevates kohtuasjades.³⁹¹ Mõistagi argumenteeris igaüks oma oskust ja fantaasiat mööda. Osapoolte seletustest võib leida nii pedantseid argumentatsioone kui ka pealiskaudset lahmimist. Ja kindlasti pandi vahel vaid ilusaid sõnu ritta, viitsimata süveneda asjaoludesse või näha vaeva tõendite otsimiseks.³⁹²

viimase lugeja jaoks kahtluse alla. Seda enam, et eestlaste-lätlaste pärisorjastumise lugu oli üheks kohalike valgustajate kõneaineks ja selle kõneaine taustal ei pruukinud väide, et “kedagi ei saa vägisi pärisorjaks teha”, kaugeltki enesestmõistetav tunduda.

³⁸⁹ *so wenig als dem Gutsbesitzer die Pflicht obliegen kann, sich die Erteilung der Freiheit abtrotzen zu lassen, und dieses wird er um so weniger, wenn er, wie ich, das Bewusstsein und die Überzeugung hat, dass er, weit entfernt, seinen Bauern ihre Verhältnisse zu erschweren, vielmehr alles anwendet, ihnen ihre Last so leicht als möglich zu machen:* LVVA 7134,1,86: 11p (C. v. Lipharti esindaja Friedemanni väited 27.04.1793).

³⁹⁰ Viide Eestimaa ülemmaakohtu otsuses EAA 858,1,322: 635–638 (17.03/21.03.1803). Ülemmaakohus kinnitas vastu, et on siiski kohaldatav ka niisugustes riikides: üldiselt on, kuid mitte antud juhul.

³⁹¹ Nii väitis Rosenmüller vabaduse taotlejate esindajana 1792, et vabadus ei aegu, ja 1794, et kui aeguiski, siis 1787. aasta vallas- ja kinnisvaranõuetele 10-aastast aegumist kehtestav manifest tagasiulatuvalt ei mõjuks: EAA 12,1,249: 67; 5,1,504: 30 (Sibbi Jürri esindaja Rosenmülleri väited 28.04.1792 ja Hermann Grenbergi esindaja Rosenmülleri apellatsioon tsiviilasjade kohtupalatisse 17.04.1794); 1793 perekond Eckide vabadusprotsessis aga vastaspoolt esindades viitas ta samale ukaasile (ERi kõrval) vabaduse aegumise kinnituseks: EAA 5,1,505 (C. G. v. Arpshofeni esindaja Rosenmülleri väidete (22.10.1793) kokkuvõtteid tsiviilasjade kohtupalati jaoks koostatud protsessitoimiku kokkuvõttes). Kammerherra Lilienfeldi 1795. aastal Johann Josephsohni vastu esindanud Rathlef kasutas viis aastat hiljem Pri Jaani kaitsjana omakorda Josephsohni esindaja kirjutisest loetud väiteid: LVVA 109,29,21; EAA 915,1,2124.

³⁹² Omaette küsimus on advokaatide argumentatsiooni haakumine tegelike asjaoludega ja see, millist osa selles mittehaakumises mängisid kliendi ja advokaadi suhtlemisraskused. Nt advokaat Rosenmüller vabandas mõningate argumentide hilinenud mängu toomist sellega, et tema “kui välismaalane” ei oska eriti eesti keelt, toapoisist hageja jälle saksa keelt: EAA 5,1,504: 20 (Hermann Grenbergi esindaja Rosenmülleri apellatsioon tsiviilasjade kohtupalatisse 17.04.1794). Ootuspärased on mõisnike kinnitused, et talupoeg ise pole sellega kursiski, mida advokaat tema eest ajab: talupoeg ise ei teadvat asjast midagi. Nt Sibbi Jürri olla mõisnikule korduvalt väitnud, *dass er gar keine Auftrag zu der wieder mich eingereichten Klage gegeben habe, und nichts davon wisse*: EAA 12,1,249: 30p (G. H. v. Borgi esindaja Overlachi väited 30.07.1791). Sibbi Jürri esindaja väitel olevat teda aga mingil hetkel üllatatud kirjatükiga, millel seisvad ristid tõendanud ta seniste klientide leppimist neid sõltuvusse mõistva alama astme kohtu otsusega. Kuna tema volitust ei olnud aga keegi tühistanud, oli ta jõudnud kreisikohtu otsuse peale juba apellatsiooni esitada: EAA 5,1,504: 45–46 (Hermann Grenbergi (ja Sibbi Jürri) esindaja Rosenmülleri apellatsioon tsiviilasjade kohtupalatisse 17.04.1794). Kaasajal tavatseti karta, et kasuahned (nurga)advokaadid õhutavad talupoegi ilmaasjata mõisnike vastu protsessima. Säärane süüdistus võinuks olla põhjendatud protsessides, kus talupojad maksid oma advokaadile ise, isikliku vabaduse väitjate advokaadid olid väitjate vaesuse tõttu aga enamasti kohtu poolt määratud. Viiteid ametlike kaitsjate kõrval

Omaette märkimisväärne roll oli õiguslikus argumentatsioonis Rooma õigusel ja sealsel orjusel. Nagu eespool ilmnes, olid just vabaduse nõudjad (ehk nende esindajad) need, kellele oli kasulik pärisorja käsitlemine Rooma orjaõiguse alusel: vaid siis sai otse viidata vabaduse aegumatusle ja *favor libertatis*'ele.³⁹³ Nii olidki just vabaduse tõendajate advokaatide kirjatööd aadli poliitiliste avalduste kõrval vist ainsaks õigusliku argumentatsiooni liigiks, kus niivõrd põhimõtteliselt tavatseti eeldada Baltikumi pärusalama käsitletavust Rooma orjana. See ilmneb nii mõnestki argumentatsioonist, kui rõhutatakse kõigi teiste – ainult mitte oma kliendi – tingimatut ja sügavat orjasõltuvust. Vabaduse magusus pidi tõendama vabatahtliku orjaks astumise ebatõenäolisust; orjuse kibedus manitsema kohtuid otsuse langetamisel ettevaatlik olema: kohus ju otsustab, kas asjaosalised “jäävad igaveseks orjuse ränkadesse ahelatesse ja nutavad oma õnnetu olemasolu üle ./ või tunnistatakse alatiseks vabadeks ja sõltumatuteks inimesteks.”³⁹⁴

Teiselt poolt võis pärisorjusest erinevalt Rooma orjusest leida vastastikususe elemente, rõhuda mõisniku patriarhaalsele eestkostekohustusele ja sellele, et kõiges, mis ei puutu pärusõltuvusest otseselt tulenevaises kohustustesse, on pärisori käsitletav samade seaduste ja põhimõtete järgi, mis vaba inimene.³⁹⁵ Sellest lähtusidki nii Mevius³⁹⁶ kui ka Overlach, kui nad kinnitasid Rooma õiguse rakendamast ning püüdsid kahandada pärisorja ja vaba inimese seisundi vahelist kuristikku. Sest, Overlachi sõnul, “roomlastel olid orjad, meil on pärisorjad”. Nende erinevus on lõpmata suur, sest meie isandail pole õigust oma pärisorje tappa – pärisorja elu kuulub nendesamade seaduste alla, mille alla vabade oma –, ja vara omandab pärisori siin endale sama hästi kui vaba inimene, mitte ei teeni kõike üksnes isanda jaoks.³⁹⁷

Kohaliku pärisorja käsitlemisel orjana, tema *Sklave*'ks tituleerimisel oli *favor libertatis*'e rakendumise kõrval aga veel teinegi tähenduslik tahk. Nimelt sai pärisorja

mitteametlike nõuandjate kasutamisele ma ei täheldanud. Küll aga olevat Rosenmüller võtnud Sibbi Jürri poja Mardi asja ajada *aus eigenem Antriebe*: EAA 7,1,257: 67 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 30.01.1792).

³⁹³ Vaba talupoja puhul sai rakendada *favor libertatis*'t, mis käis sõltuvuse teatud elemendi, mingi kindla koormise kohta, ilma et isiku staatus tervikuna olnuks küsimuse all.

³⁹⁴ EAA 282,1,116: 73p (J. F. Knasti esindaja väited 18.11.1792).

³⁹⁵ Mevius, *Ein kurtzes Bedencken*, 13–14, 26; vt viide 350. Vrd nt Prange, *Christoph Rantzau auf Schmoel und Schmoeler Leibeigenschaftsprozesse*, 109–110.

³⁹⁶ Mevius, *Ein kurtzes Bedencken*, 26.

³⁹⁷ EAA 12,1,249: 91–91p (G. H. v. Borgi esindaja Overlachi väited 02.11.1792). Tegelikult nägid ka Rooma seadused ette orja kaitse isanda vägivalda eest ning *peculium*'i näol oli tal reaalsuses siinse pärusalama omaga üsna sarnaselt kirjeldatav (ning ka enese vabakostmist võimaldav) vallasvaraõigus: Kaser, *Das römische Privatrecht*, 114, 284–288; vrd Wieling, *Einleitung*, 1–2. Vrd nendesamade korduvalt viidatud Overlachi võrdlustega (korstnapühkijaks hakanud inglise lord ja vaese isa õigus sundida oma poega käsitööliseks kui tõendused selle kohta, et inimene võib hakata ise pärisorjaks ja võib selleks sundida ka oma lapsi). Kohus nõustus, et Rooma õiguse kui “võõra” õiguse sätteid ei saa

võrdlemine orjaga (*Sklave*) ja pärisorjuse (*Leibeigenschaft*) võrdsustamine orjusega (*Sklaverei*) 17. sajandi lõpust peale nii Saksa- kui ka Liivimaal (Jannau, Merkel) ka pärisorjusevastase retoorika võtteks. Ajal, mil valgustus oli (Ameerika neeger)orjuse üsna üheselt hukka mõistnud³⁹⁸, oli selle eesmärgiks koormata võimalikult negatiivsemate seostega igasugust (sh või koguni iseäranis Lõuna-Saksa) *Leibeigenschaft*'i.³⁹⁹ Samasugust mõju, nagu oli Saksamaal pärast suurt talurahvasõda (1524–1525) käivitunud nn õiguslikustumise (*Verrechtlichung*) käigus peetud erinevatel talupojaprotsessidel, pole käesolevas töös käsitletu juurest küll alust otsida, kuid siiski asetuvad ka siinsed materjalid laiema mõttevahetuse raamesse.⁴⁰⁰ Mida rohkem oli neid, kes oma sõltuvust kohtu ees vaidlustasid, seda sagedamini oli juristidel põhjust vabadust omaette mõistena kõneks võtta ja kasutada oma “ilukõnelisi fraase”⁴⁰¹ sepihõlpselt sedasama päevakajalist retoorikat ja sõnavara, mis oli 1790. aastatel vist igal pool õhus⁴⁰² ja mille kandvad ideed olid pärisorjuse kaotamise eelduseks.

rakendada kohaliku õiguse piisavuse korral ning nad ei sobi antud juhtumile, kuna Rooma orjus ja meie pärisorjus ei ole omavahel võrreldavad: EAA 12,1,249: 102p–104p (Rakvere kreisikohtu otsus 25.11.1792).

³⁹⁸ Vt nt Davis, *The Problem of Slavery*, 417–421.

³⁹⁹ Blickle, *Leibeigenschaft*, 60–62. “Orjuse” tolleaegse veelgi laiema kasutamise kohta negatiivsete konnotatsioonide tekitamiseks Davis, *The Problem of Slavery*, 438–439.

⁴⁰⁰ Viimastel aastakümnetel on rõhutatud argise kohtupraktika tähendust Saksa inimõiguste eelloos, nõustumata viimase taandamisega üksnes loomuuõiguslikule mõttetraditsioonile. Talupoegade õigusi käsitlev juriidiline mõttevahetus kujunes Winfried Schulze järgi välja tänu sellele, et pärast suurt talurahvasõda püüdis riigivõim suunata talupoja-isanda konflikte edaspidi kohtulikesse rööbastesse (*Verrechtlichung*). Saades toitu talupoegade aktiivsest protsessimisest, toetas see diskussioon võõrandamatute inimõiguste ideed. Schulze, *Der bäuerliche Widerstand und die “Rechte der Menschheit”*. Vrd Schmale, *Archäologie der Grund- und Menschenrechte*, 451–452.

⁴⁰¹ *Abgerechnet die oratorischen Floskeln, die nur dann Mitleiden erregen, wenn Wahrheit sie begleitet, enthält eines Erbbauern Jacob verwegene Klage nichts als die bodenlose Behauptung seiner Freiheit und meiner Härte und Rache gegen ihn*: EAA 10,1,83 (iseend esindava tsiviilasjade kohtupalati assessori G. W. v. Schwengelmi väited 03.05.1785); sarnaselt (*Klagelied*) LVVA 7134,1,86: 11 (R. v. Lipharti esindaja Friedemanni väited 27.04.1793).

⁴⁰² Õhustiku kohta eriti Heeg, *Garlieb Merkel*, 39–110; Jürjo, *Prantsuse revolutsiooni mõjust*; Stepermanis, *Lielās liesmas atblāzma*.

3.4. Kokkuvõtteks: orjus ja vabadus

Varauusaja juristid pidasid pärisorjuse kõige üldisemaks tunnusemärgiks seda, et sõltlasel ei olnud võimalik oma sõltuvusest välja astuda. Kellel see õigus oli olemas kas või talust hüvituseeta loobumise hinnaga, oli vaba.⁴⁰³ See oli vabaduse *sisu*, mis eristas ka vabu rootsi talupoegi nende eesti naabritest. Vabadus tähendas vabadust mõisasunnist ja “pärisorjana kohtlemisest”. Positiivselt defineerides oli vabadus õigus oma elupaika valida. Ja Baltikumis – olla nagu saks(lane).

On osutatud 16.–17. ja 18. sajandi revisjonimaterjalides esineva “vabaduse” mõiste erinevusele. 16.–17. sajandi allikates nimetati vabaks talupoegi, kelle teokohustus ja loonusandamid olid osaliselt või täielikult asendatud raharendiga: selline vabadus tähendas vabadust teokoormisest ega pruukinud hõlmata liikumisvabadust.⁴⁰⁴ Jüri Linnuse sõnul hakkasid alles 17. sajandi lõpul eraldi sotsiaalse rühmitusena välja kujunema nn “vabad inimesed”. Enamasti olid need mittekohaliku päritoluga liikumis- ja elukutsevalikuvabadust kasutavad mehed⁴⁰⁵ – need, keda mõeldi “vabade inimeste” all 18. sajandi revisjonides⁴⁰⁶ ja kohtuotsustes. 18. sajandil kadus niisuguse vabatalupoja mõiste, keda nimetati vabaks *üksnes* seetõttu, et temal ei lasunud teokoormised, ilma et tal oleks olnud liikumisvabadust. Ringiliikumine muutus vaba staatuse eelduseks ja avalduseks.⁴⁰⁷ Liikumisvabaduse küsimuse esiplaanile nihkumise põhjuseks väidetakse eeskätt revisjonipõhimõtte muutumist Eestimaal: 18. sajandi revisjoniprotokollides ei olnud põhiküsimuseks mitte talupoegade koormised mõisa kasuks, vaid tööjõuliste meessoost pärustalupoegade arv.⁴⁰⁸ Liivimaal tunnevadki alles 18. sajandi lõpu hingeloendid terminit *freie Leute* sotsiaalse rühmituse tähisena (vahel eristatakse seejuures “saksa vabu” ja “talupojaseisusest vabu”).⁴⁰⁹

Niisiis – kuna 18. sajandil määratleti vaba inimest sellena, kel on õigus soovi korral mujale kolida – ei olnud 17. sajandi vabaksostmine ja vabakiri, kui need vabastasid

⁴⁰³ Coing, *Europäisches Privatrecht*, 210; Melton, “*Gutsherrschaft*” in *East Elbian Germany and Livonia*, 333.

⁴⁰⁴ Vrd viide 240.

⁴⁰⁵ Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist 19. sajandi alguseni*, 7; Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul*, 23.

⁴⁰⁶ Kangilaski, *Vabad inimesed Harjumaal*, 223; Tarvel, *Lahemaa ajalugu*, 127.

⁴⁰⁷ Linnus, *Vabade maakäsitööliste etniline päritolu*, 34; Tarvel, *Lahemaa ajalugu*, 127. Epp Kangilaski järelduse kohaselt on 18. sajandi vabad tavaliselt sageli elukohta vahetanud. 1751.–1753. aasta inkvisitsiooni protokollis märgiti tihti, et asjaosaline on elanud “kord siin, kord seal” või on “mitmel pool ringi rännanud”. Kangilaski, *Vabad inimesed Harjumaal*, 233.

⁴⁰⁸ Kangilaski, *Vabad inimesed Harjumaal*, 223; Tarvel, *Lahemaa ajalugu*, 127.

asjaosalise vaid teotööst ega andnud talle mujaleminemise korral kindlat katset tagasinõudmise vastu, vabaksostmine ja vabakiri 18. sajandi mõistes. Nõnda et kohalikku päritolu vabaduse taotlejate puhul pidi kohus otsustama ka kunagise vabakirja liigi üle. Ja on mõistetav, et kui kunagi vabakirja omanud esivanemad olid maainimesed, siis presumeeriti, et nende väidetav vabakiri polnud seda 18. sajandi tähenduses. Teotööd mitteteinud inimeste vabaksmõistmiseks pidi lisanduma muid asjaolusid nagu soome päritolu, kangruamet ja tsunftitunnistus Adam Johann Nieländeril või ingerisoomelise päritolu Ottsohnide perekonna puhul.

Omaette uurimist vääricks, mida pidasid “vaba inimese” all silmas talupojad ise: näib, et samuti mujalt tulijat, s.t liikumisvabaduse kasutajat. Kuid enese päruseks andmine tähendas nende jaoks samas teokoormisega nõustumist, mis polnud seesama, mis vabaduse loovutamine juristi jaoks. Selge ei ole ka see, missugune seos oli talupojast tunnistaja jaoks niisuguse pärusekshakkamise ja liikumisvabaduse kaotamise vahel. Ning, kolmandast küljest, ka “pärit” ja “pärus” võis tähendada üht ja sedasama. Nõnda et olenevalt esitatud küsimuse seadest ja protokollijast tõlkija asjatundlikkusest võinuks ühe ja sama isiku kohta saada vastuseks ühtaegu, et ta oli kusagil *erb*, kuid saabus uude kohta vaba (ehk hoopis võõra?) inimesena, ja andis end siis uues kohas, siiski vabaks inimeseks jäädes, taas korduvalt päruseks? Talupoegade ütlused protokolliti saksa keeles. Ka neile esitatavad küsimused olid kirjas saksa keeles, ehkki esitati eesti või läti keeles. Nii ei kajastu kohtutoimikus (millele toetudes tuli langetada ka kohtuotsus) ei see, kuidas ja mis sõnu kasutades esitati tunnistajale küsimused, ega see, mis sõnad esinesid vastuses. Teame vaid, kuidas protokollija vastuse saksa keelde tõlgituna kirja pani. Kuid just selliste kõige otsustavamate sõnade mõistmises ja tähendustes oli ilmselt olulisi erinevusi, sest need sõnad tähistasid abstraktseid mõisteid, mis ei pruukinud erikeelsete rahvakihtide jaoks olla ühesugused.⁴¹⁰

⁴⁰⁹ Linnus, *Vabade maakäsitööliste etniline päritolu*, 35.

⁴¹⁰ Vrd viited 240 ja 376. Üsna segane lugu on ka “vaba”, “prii” ja “vabadiku” tähendustega 18. sajandi eesti keeles. Võib-olla seostus “vabadus” pigem teotöövabaduse ja vabadikega, saksa vastega rohkem seotud “priius” aga liikumisvabadusega: vrd Wiedemann, *Eesti-saksa sõnaraamat*, 876 ja 1279–1280. Nii peetakse Eestimaa 1802. aasta talurahvaseaduse eesti variandis *vabade innimesste* all silmas vabadikke: Treiberg, *Esimene Eestimaa talurahvaregulatiiv “Ilgaiüks”*, 34. Pastor Masing oli saanud kelleltki “ülimalt arukalt talupojast kohtumehelt” Lulli Mikkililt teada, et *wabba ehk wabbad on se: 1. kes teist ei orja, kuidas pärissinnimenne mõisa wannemad orjab, waid kes teggo teggemata ellab, või teiseks see, kes juba teise ilma pääsenud*: Masing, *Kirjad Rosenplänterile*, 240. Ning 1804. aasta Liivimaa talurahvaseaduses tähistab liikumisvabadusega inimest *pri-innimenne* ja vabadust kui pärisorjuse vastandit *priius*, vabadikke aga vastavalt *koddapolides ehk wabbandikud*: *Sädusse Ma-rahwa perrast antu*, §-d 15 ja 88. (Vähemalt varasemal ajal “vaba” ja “vabadik” ei samastunud, “prii” ja “vaba” aga küll. Vestring (ilmselt 1710.–1720. aastatel): *Wabbadik – Ein Freybaur*; nii *Wabbat* kui ka *Pri – Frey*; *Wabbat Mees – Ein loftrichter*: Vestring, *Lexicon esthónico germanicum*, 188, 272. Stahl (1637): *Frey – wabba* ja *Freybawer – wabbadick*: Stahl, *Anführung zu der*

Sajandilõpu vabadusasjades tuleb võib-olla ilmsiks ka juristide juriidilise ning talupoegliku – või tavaõigusliku? – vaateviisi erinevus. Esimest kajastavad vabadusalased kohtuotsused ja advokaatide väited, teist talupoegade ülekuulamisprotokollid ja ilmselt ka revisjonimaterjalid. Juristi jaoks oli vabaduse ja orjuse piir Rooma õiguse mõjul suisa dramaatiliselt terav, samas kui talupoja – iseäranis kõrvalseisjast tunnistaja – jaoks ei pruukinud olla, vähemalt ei kajasta seda allikad. Tunnistuste järgi sai inimesest pärusalam sellega, et ta võttis kanda teokoormisi. See ei ütle aga iseenesest enam, kui et sedasi sidus ta end teatud koha ja isandaga ja edaspidi, kui ta mujale läks, pidi ta ütlema, et on pärit sealt, kus oli (viimati?) peremeheks hakanud. Sealse mõisniku soovi korral lasus temal ja ta lastel kohustus sinna naasta. Võib-olla ei olnud ka asjaosalise rahvus ja eelnev staatus talupoja jaoks nii olulised kui kohtu jaoks – viimase jaoks olid need igal juhul juriidiliselt *ühesemalt* tuvastatavad. Juristi jaoks oli erinevus aga põhjapanev. Jurist ajas seaduses näpuga järke, luges Rooma õigust, arvestas presumptsioone ja oli ajavaimu mõju all.

Näib, et nii nagu 18. sajandi jooksul karmistus pärisorja seisundi õiguslik tõlgendus, ehkki pärustalupoja tegelikus olukorras ehk sotsiaalmajanduslikus seisundis ei pruukinud olulist halvenemist olla⁴¹¹, muutus aja jooksul üha rangemaks, järjekindlamaks ja roomaõiguslikumaks ka vaba inimese ja pärisorja vaheliste piiride ning pärisorjaks saamise ja vabaduse säilitamise õiguslike võimaluste juriidilise käsitus. Pärisorjust samastati üha enam “orjusega”. Samal ajal muutus publitsistika ja muude allikate suhtumine pärisorjusse ja/või/ehk “orjusse” üha negatiivsemaks (3.3). Ühelt poolt läks *aeg* orjusega üha enam samastuva pärisorjuse suhtes üha vaenulikumaks ning tõusis riigivõimu huvi oma pärisoriste riigialamate vastu; teisalt oli lõppenud Rooma õiguse suhtes veidi vaenuliku Rootsi võimu aeg ning kasvas Saksamaal roomaõigusliku juristihariduse saanud inimeste arv kohtuasutustes. Vähemalt retooriliselt rakendusid vabaduse nõudjatele Rooma õiguses vabade inimeste kaitseks ette nähtud printsiibid. Ja vähemalt kõla poolest tuli neile kasuks ka taotletu nimetus – *vabadus*. Kohtuotsustest võib

Estnischen Sprach, 58. Georg Mülleri jutlused (1600–1606): *fry echk wabba*: Saareste, *Eesti keele mõisteline sõnaraamat IV*, 284.)

⁴¹¹ Seniste uurimistulemuste põhjal võib oletada, et pärisorja seisundi õiguslik tõlgendus muutus pärast Põhjasõda ja sõlmitud kapitulatsioone talupoja jaoks järsult ebasoodsamaks, samas kui talupoja reaalsed õiguslikud võimalused tehingutes ja kohtu ees (mille kohta Rootsi ajast muide puuduvad 18. sajandi omadele liigilt ja mahult vastavad allikad) halvenesid üldiselt 18. sajandi jooksul, eriti vist 1740. aastatel. Vt nt Viirabs, *Vidzemes zemnieks XVIII g.s. pirmajā pusē*; Jansson, *Verschiedene Bauern vor demselben Gericht*. Liivimaal parandas neid siiski riigivõimu sekkumine alates 1760. aastatest taas. Talurahva sotsiaalmajanduslik olukord ehk inimeste elu paranes aga üle elatud sõja järel võrdlemisi ühtlaselt kuni sajandi lõpuni, mil suurenenud rahvaarv hakkas senist arenguliini piirama: vrd Kahk, *Bauer und Baron*, 41; Ligi, *Talupoegade koormised*, 294–296.

välja lugeda kartust vaba inimest kogemata orjaks mõista ja muutuvast ajas elamise tunnet (“kuni pärisorjus siinmail veel kehtib”). Märkimisväärne on vahest seegi, et vabaduse presumptsiooni mainiti alati vabadust nõudes või selle kasuks otsustades, oli seda sisuliselt tarvis või mitte, ning *favor libertatis*’ele osutati 18. sajandi lõpul ka märkimaks, et antud juhul see ei kehti, ehkki üldiselt küll.

Kasutatud allikad pärinevad ajast, mil oli üsna normaalne tuua talupoja sõltuvuse tõenduseks tema kohtlemist pärisorjana. Ehk nagu ühe möldri kaitsja pahameelega tõdes, leidis “veel mõisnikke, kes vaese lihtsameelse inimese peksmist ja jõhkrat kohtlemist loevad pärusõiguse omandamise ja säilitamise viisiks (*unter die modos acquirendi et conservandi dominium rechnen*)”.⁴¹² “Valgustatud ajal” ei pruukinud iga kord sugugi meeldiv olla tava või seaduse järgi õigust mõista. Olenes vist kohtukoosseisust, kui sõna-sõnalt pidas ta vajalikuks lähtuda seadusest ja kui täpselt senistest arusaamadest, kui neid üldse oli, ning kui veenvad näisid talle Rooma- ja loomuõiguslikud argumendid. Nt p-s 3.2.2 käsitletud LO VI §-de 2 ja 3 tõlgendamine. 1797 teatas Liivimaa õuekohus Riia kreisikohtu otsust muutes, et seadus ei erista välismaalt tulnud vaba inimese ja pagenu pärisorja pärisorjastumist.⁴¹³ Kui seadust sõna-sõnalt lugeda ja eeldada, et kohtunik ei tohi seadusesõnale midagi juurde mõelda – kui seadus ei tee vahet, ei saa seda ka kohtunik teha, nagu otsuses öeldi –, siis oligi tal õigus. Nii nagu Tallinna ülemmaakohtul oli õigus, kui ta Esko Juhhanni asjas tõdes, et ER IV, 18 ei kõnele vabaduse aegumisest.⁴¹⁴ Kuid sellegi poolest oli õigus ka neil kohtukoosseisudel, kes pidasid õigeks tavakohast (?) arusaama, et LO VI-s on peetud silmas lähivälismaalt pagenu talupoegi. Või et ER IV, 18-s sätestatud 30-aastane kuulumisnõude aegumise tähtaeg võimaldab pärusõiguse omandamist ka vabade inimeste üle. Sest seadusesõna tava- või mõistusekohane interpreteerimine oli samavõrd tunnustatud kui absolutistlike valitsejate poolt õigemaks tunnustatud sõnasõnaline.

Vaba inimene pidi ülejäänud maarahvast kuidagi erinema, ja ta pidi suutma seda erinevust pidevalt säilitada ja üle kinnitada. Oli vabu võõrast päritolu inimesi, kes elasid ja nägid välja nagu tavalised päriorised talupojad, aga samas pärisoriseid teenijaid ja käsitöölisi, kes ei pruukinud pealtnäha millegagi erineda oma vabadest ametikaaslastest.

⁴¹² LVVA 109,29,21: 129p (Johann Josephsohni esindaja Lungmusi väited 03.02.1795).

⁴¹³ LVVA 109,30,347: 147–152 (Liivimaa õuekohtu otsus 28.10.1797)

⁴¹⁴ EAA 7,1,253: 449–454p (Tallinna ülemmaakohtu otsus 18.05.1789).

Kas võib arvata, et ka kaasaegsed pidasid seda vahet sujuvaks, et oli justkui vahepealse staatusega inimesi, kes ei teadnud täpselt ise ja kelle kohta ei teadnud ka teised, kummale poole nad tegelikult kuuluvad? Või oli see eristus kaasajal veelgi teravam, kui me praegu näha ja arvata oskame, ja nt piiri küsitavus vabadusprotsessidel vaid ähmastab lugeja pilku? Kas võib arvata, et asjaosalised ise teadsid, kes neist asub piiri peal ja peab oma vabaduse tõendamiseks (pidevalt, aeg-ajalt) vaeva nägema, ja kes mitte?

Näiteks miks pidi mõni tsunftiliikmekandidaat oma sünnitunnistusel kinnitama või pidas seal lisaks ausale sünnile vajalikuks rõhutada ka seda, et ta on “sündinud vabadest saksa vanematest /../ ja olemata kellegi pärisori”⁴¹⁵, kui enamasti oli esimesest küll? Või miks kerkis näiteks Vohnja möldrite vabaduse küsimus esile alles kümmekond aastat pärast konflikti puhkemist?⁴¹⁶ Vahest oli nendegi kunagine vabakiri olnud vaid vabastus teotööst, mida nad ise ei osanud liikumisvabadust võimaldavaks vabakirjaks pidada, nii et alles nende advokaat tuli sellest konflikti käigus teada saades mõttele see argumendiks tuua. Või ei olnud nad siiski ise seda varem küllaldaselt rõhutada osanud, olid pidanud oma vabadust enesestmõistetavaks ega olnud osanud tähele panna, et kubermanguvõimud käsitavad neid pärusalamatena, kui nad ise nimetasid end lihtsalt Vohnja möldriteks? Või pidasidki nad “pärisorjana kohtlemise” vastu esitatud protesti algusest peale vabadusnõudeks, ainult et võõrakeelsed võimud ja advokaat ei saanud sellest aru? Sajandi lõpus oleks Vohnja möldrite kohtuasi küll päris kindlasti omandanud vabadusnõude ilme.

Vabaduse tõendaja pidi suutma esitada asjaolusid ja tõendusi, mida ei olnud ette tuua kaugeltki igal rootsi, soome või ka saksa päritolu talupojal. Tema edu olenes ka aja üldisest situatsioonist – nt sellest, kui veendunud oli üks või teine kohtukoosseis parajasti “pärisorjuse presumptsioonis”. Kuivõrd olid asjaosalised ise oma ametliku staatusega kursis? Kui etteaimatav võis nende jaoks olla vabaduse tõendamise kohtuprotsessi tulemus ehk kas nad olid avaldust esitades oma õiguses alati veendunud, või lootsid vahel ka hea õnne ja valgustatud aja peale, kas keegi võis olla neile ka kärbsed pähe ajanud, neis alusetut “vabadusiha” õhutanud?

⁴¹⁵ EAA 968,1,10: 172–173p (Saaremaa maakohu protokoll 27.10.1764).

⁴¹⁶ Vīgrabs, *Die Rosensche Deklaration*, 83–84.

Viru-Järva meeskohus otsustas 1739, et Jaan ja Hans pole oma vanaisa vanaisa (*Ureltervater*) Peter Fixi vabadust tõendada suutnud, ning kuna nende esivanemad on Vohnja “veski juures juba saja aasta eest olnud” ja 1687. ja 1690. aasta vakuraamatu järgi veerandadramaa suurust maad vallanud ning 1690. aasta vakuraamatu järgi selle eest tavalist tegu ja andameid kandnud, rakendub neile *praescriptio longissimi temporis*, ja sogar *centenaria* ning Peter Fixi vabadus ei saaks neile isegi tõendatuse korral kuidagi kasuks tulla: Vīgrabs, *Die Rosensche Deklaration*, 31*–35* (Viru-Järva meeskohu otsus 29.03.1739).

Enamasti on tegelikkus toimikupaberite taga liiga peidus, et vastuseks oletusigi teha. Ent mõnel juhul panevad osapoolte kirjutised ja tunnistajate ütlused toimiku lugeja kujutluses kokku nii elava pildi, et tundub – jah, nii võis see tõepoolest olla: küllap nii oligi. Näib, et näiteks Kõnnu jääger Krickmeyer, mõisateenija Leno vallaspoeg, tõesti uskus oma vabadusse – või oli teadlik oma staatuse piiripealsusest, kuid uskus, et on vabaduse ja pärisorjuse piiri küll hädavaevu, kui ikkagi kindlalt ületanud. Ta oli vist veel väike poiss, kui ta ema saksa kingsepale mehele läks; kasvas aga mõisas, rääkis saksa keelt, kandis saksa riideid, õppis võib-olla koos mõisniku lastega (sest mõisniku sõnul oli ta vahepeal olnud koduõpetaja teenriks ja sedasi saksa keeles lugema õppinud), käis saksa leeris ja kuulus saksa kogudusse; tema sõbrad olid sakslased. Mõisas teati, et ta on vaba sakslase poeg, ja kutsuti teda isanime pidi – tunnistaja sõnul “Tygmeyeriks”. Mõisnik pani talle mehele vabakirjaga naisterahva, kel oli juba enne kolm vaba last; kinkis talle hobuse ja sadula, mis osutas tema kohtlemisele vaba saksa noormehena, ja maksis rahapalka, mis pärisoriste teenrite puhul polnud samuti tavaline. Alles kui mõisnik tahtis Krickmeyeri ära müüa, sai see teada, et ta pole ei sakslane ega vaba. Mõnikord lõppes sarnane lugu ka vastupidi, mõisas kasvanud ja/või peenemat sorti teenriteks kasvatatud lapsed tunnistati ka vabadeks (kui oli võimalik tõendada ema vabadust sünnihetkel). Ühine on kõigile neile lugudele vabaduse – ja saksluse – piiripealsus ning küsimuse teravnemine piiriolukordades; formaalse tõendatuse nõudest ja seda vaid veidi leevendavast *favor libertatis*’est lähtuva kohtulahendi ebakindlus.

Milles seisnes vabaduse väärtus? Osa rannarootslasi olid küll ametlikult ja tunnustatult vabad, kuid nende taluvaldus oli sellevõrra ebakindlam: just privileegide *resp.* vabaduse ja teokoormise paigasoleku tunnustamise pärast jäid nad nii mõnigi kord oma talust ilma.⁴¹⁷ Nt 1772 soovitas kindralkubermanguvalitsus oma resolutsioonis, millega ta käskis Vööla ja Väike-Harja külades teotöö ja koormiste määramisel lähtuda 1650. aasta privileegist, et mõisnik kasutaks talle (1685) antud talu ülesütlemise õigust. Mõisnik sellega ei viivitanud. Ja Sutlepa mõisnik kirjutas ühes erakirjas 1792, et kui mõisa talupojad vabaks kuulutatakse (aga seda tegi senat lõplikult alles 1824), ütleb ta neile talukohad üles, sest ta ei salli oma mõisas vabu talupoegi.⁴¹⁸ Mõnikord andis mõisnik

⁴¹⁷ Kanarbik, *Vormsi rootsi talupoegade õiguslik seisund*, 55–56; Sinioja, *Noarootsi kihelkonna rootsi talupoegade võitlus*, 50, 55, 67–75.

⁴¹⁸ Sinioja, *Noarootsi kihelkonna rootsi talupoegade võitlus*, 50, 55, 69–70; *Антифеодальная борьба*, nt 177, 370, kommentaar 134; 372, kommentaar 150.

rootsi talupojale valida, kas end täielikult päruseks anda või kohe ära minna.⁴¹⁹ 1781. aastal pidi just oma vabaduse süül Lõuna-Venemaa steppi kolima ligi tuhat Kõrgessaare mõisa (Reigi) rootslast, kellele maanõunikust mõisahärra Stenbock talud üles oli ütelnud, sest muud ei osanud kroonu nii paljude ühekorraga maata jäänud vabade inimestega ette võtta.⁴²⁰ Ühelt poolt rootslasi *peeti* vabadeks, ning erinevalt pärisoristest talupoegadest oli neil teoreetiline õigus ära minna, kui võlad tasutud, ning kindlasti ka *õigus* soovi korral lapsi linna teenima või käsitööd õppima saata (nii nagu pärisorisel talutütrel oli *õigus* abielluda kuhu tahes). Teisalt piirasid nende teoreetiliselt tunnustatud liikumisvabadust talu võlad ja (vahel ka võimude toetuse saanud) nõue, et linna teenima minejad teeks seda vaid mõisniku loal, kes võis selle eest nõuda väljaostumaksu, nõnda et reaalsuses oli piiri taha pagemine ka vabade rootslaste jaoks sageli ainus kindel tee mõisa võimu alt pääsemiseks.

Ka see, mil määral oli madalast soost vabal inimesel vaadeldavas aegruumis võimalik oma staatust ise kujundada ja tegevusala valida, ja kas seda oli ikka rohkem, kui pärisorisel talupojal, või olid lihtsalt teised variandid, mille vahel valida, on huvitav küsimus, millele kasutatud allikad ei luba vastata. Eeldatavalt suurema võimaluserohkuse juures – vähemalt sotsiaalse mobiilisuse teoreetiline võimalus ja lootus, mis pärisorjal, kui sulase-peremehe-vabadiku rollivahetus välja arvata, puudus – oli *päris vaba* madala staatusega inimese elu kindlasti ka ebakindlam (nagu eespool tsiteeritud laste pärusõltuvusse andmise õigust kaitsev Overlachki rõhutas) – vähemalt nende puhul, kel ei olnud silmanähtavat “sakslust” ette tuua. Nende olemasolu ei olnud eriti ette nähtud ja nende peale ei olnud suurt *ette* mõeldud. Staatuse mõttes vabad, kuid liikumisvabaduse poolest mitte päris, see-eest aga kindlustatumad, olid mitmesugused teenijad. Ent kas ja kuidas nad argielus oma piiratud vabaduse eeliseid tajusid ja tunnetasid, ei tea.

⁴¹⁹ Антифеодальная борьба, 75.

⁴²⁰ Lähemalt Fisher, *Om svenskarna från Kõrgessaare*; vrd Ligi, *Talurahva arvu dünaamikast Eestimaal*, 247. Ka mujal, s.t selles töös käsitletud vabadusnõude tagajärjel, võis juhtuda, et mõisnik ajas vabaks kuulutatud talupoja minema: EAA 915,1,2124: 140–140p (O. Staacki apellatsiooni tagasivõtmise avaldus Liivimaa õuekohtule 15.06.1801): *da mir [...] nicht zugemutet werden kann, ich auch nicht gewilligt bin* asjaosalistele oma mõisas edasist eluaset (*Verbleib*) pakkuda, palun käskida neil sealt teatud aja jooksul lahkuda ja pearaha kolmeks aastaks ette ära maksta.

KOKKUVÕTE

Universaalselt määratleda püüdes oli pärisori see, kes oli kas pärisorjast sündinud või lasknud end küllalt pika aja jooksul pärisorjana kohelda. Tema sõltuvus avaldus selles, et tema elukoht ja eluala sõltusid isanda suvast. Sedasi määratledes on hõlmatud nii taluperemehed, sulased ja vallalised tüdrukud kui ka linnateenijad ja pärisorised käsitöölised. Vaba oli seevastu see maainimene, kel olenemata tema koormistest või tegevusalast oli soovi korral õigus lahkuda, ilma et mõisnikul olnuks õigust teda mujalt tagasi nõuda. Varasema aja nn vabatalupoegade seas niisiis see, kel juhul, kui mõisnik tahtnuks raharenti teokoormisega asendada, olnuks õigus ära minna. Kui see õigus kahtluse alla sattus, oli tarvis teada, mida mõista pärisorjast sündimise ja mida pärisorjana kohtlemise all ning missuguste tõenditega kumbagi kindlaks teha.

Peamine pärisorja ehk pärisorjana kohtlemise tunnus oli talupere liikmete puhul vastava talu teokohustus, mõisa- või linnateenija puhul aga vabale inimesele makstavaga võrreldava palgata töö. Pärussõltuvuse õiguslikuks tõendamiseks kummastki küll ei piisanud, kuid mõlemad osutasid sellele, et asjaosaline nõustus enda kohtlemisega pärisorjana. Sõltuvuse juriidiliseks tuvastamiseks oli tarvis tuvastada kas pärisorist päritolu või vabadusest ilmajäämist. Sealjuures oli oluline, kummale osapoolle – kas asjaosalise sõltuvust väitvale mõisnikule või oma vabadust kinnitavale talupojale – langeb tõendamiskoormus. Nii nagu teatud piirkondades Saksamaal, laienes pärussõltuvuses olemise eeldus ka Liivi- ja Eestimaal kõikidele tavalistel alustel talu pidavatele inimestele. Kuid siin lisandus talupidamisele sõltuvuse eelduse tekitajana etniline päritolu. Eesti või läti soost inimeselt eeldati pärisorist päritolu ning oma vabaduse tõendamiseks pidi ta suutma näidata kas enda või oma esivanema vabanemist. Et aga aja jooksul ning Põhjasõja ja katku järel uue hooga tuli siia palju inimesi võõrsilt, leidis siin alati ka inimesi – eeskätt soomlasi, rootslasi ja sakslasi –, kellele see päritoluline sõltuvuse presumptsioon ei laienenud enne, kui nad polnud eestistunud või lätistunud.

See, et Eestimaal oli vabu inimesi veidi rohkem kui Liivimaal, võis tuleneda nii võõrsilt saabunute erinevast päritolust (põhja või lõuna poolt) kui ka provintsiti erinevatest seadustest. Eestimaale tulijad olid tõenäolisemalt olnud vabad inimesed (rootslased, soomlased), Liivimaale lõuna poolt tulnutest võis seda eeldada vaid sakslastest. Liivimaa 1668. aasta pagenud pärusalamate väljaandmise seaduse (LO VI) järgi loeti mujalt Liivimaale pagenud inimesed selle mõisniku pärusalamaks, kelle

valdusse nad püsivamalt elama asusid. Eestimaa rüütliõiguses (ER IV, 18) kõneldi otsesõnu aga vaid kohalike pagenute kuuluvuse aegumisest. Kuid et Eestimaal nõudis võõrsilt tulnute kinnistamist maksusüsteem, oli enamik maad harivaid inimesi olenemata päritolust sealgi 18. sajandi keskpaigaks pärisorjad, s.t adramaarevisjonidel sellisena registreeritud. Lõplikult – või sümboolselt – kinnitas selle 1750. aastatel Eestimaal korraldatud vabade ja võõraste inimeste uurimine. Ent seegi aktsioon ei puudutanud neid maal elavaid käsitöölisi, kes maad ei harinud, või neid, kes harisid, kuid suutsid oma vabadust tõendada.

Pärusalama kuuluvuse alaseid vaidlusi lahendavad kohtuotsused koondusid eriti 1730. aastatesse, teist ja kolmandat veneaegset adramaarevisjoni ümbritsevasse aega. Erinevalt Eestimaast on Liivimaal veel üht koondumist märgata 1780. aastatel esimese hingerevisjoni järel. Kuigi n-ö statistilised tulemused käesolevas töös huvi ei pakkunud (et selgitada nt, mitu otsust mingil ajal mingitest asjaoludest lähtus), võib öelda, et enamasti vajas kohtulikku tuvastamist pikemat aega uues kohas viibinud pärusalama kuuluvus, mille otsustavateks asjaoludeks kohtu ette jõudnud juhtudel olid näljaaeg 1695–1697 või Eestimaal 30- ja Liivimaal 10-aastane talu pidanud pärusalama aegumistähtaeg. (Kas Eestimaa 30-aastane laienes ka sulasrahvale, on raske öelda, sest revisjonide tõttu tuli seal pärast 1730. aastaid ette liiga vähe kuuluvusasju.) Liivimaal tuvastati vahel ka LO VI §-s 6 sätestatule vastavat kohest kuuluvuse muutumist seoses pärushärra teavitamisega tema pärusalama revisjonil registreerimise vajaduse kohta. Kuuluvuse määratlemiseks päritolu järgi oli otsustav isa kuuluvus, samas paigas elavate laste kuuluvus muutus koos isa omaga. Vallaslaste kuuluvus sõltus kas sünnikohast või kasulaste kohta käivatest põhimõtetest, mis olid provintsiti erinevad: Eestimaa seaduse järgi muutus kasulapse kuuluvus kolme-nelja aastaga, Liivimaa seaduse järgi tema täiskasvanuks saades ja üleskasvamiskohas taluperemeheks hakates. Müümine kui pärushärra dokumenteeritav tahteavaldus kuuluvuse alaseid probleeme reeglina ei tekitanud.

Vabadusnõude alased kohtuprotsessid, mis üksikute eranditega on koondunud 18. sajandi viimasesse veerandisse, kujutasid endast kas algse vabaduse (vaba “natsiooni”) ja selle säilimise või vabakslastuse *resp.* vabakirja kunagise olemasolu või praeguse kehtivuse tõendamise protsesse. Sageli need tõendusalsused põimusid, nt kui vaba päritolu esivanemad olid väidetavalt omanud vabakirja, ent vaja läks ka päris värske vabakirja kehtivuse tõendamist. Tuntud on läänikirju omanud või muudele järjepidevalt kehtinud eriõigustele toetuvate Eestimaa rannarootslaste, ka Kuramaa vabade ja üksikute lääni- või

vabakirju omavate perekondade võitlused oma privileegide eest. Sarnaselt neile pidid ka üksikud vabaduse taotlejad tõendama nii oma vaba põlvnemist ja/või vabakirja kehtimist kui ka vabaduse säilimist. Vabadusnõuete koondumist 18. sajandi lõppu on keeruline üheselt selgitada, kuid individuaalsete ajendite kõrval olid kindlasti ka üldisemad põhjused – 1775. aastal antud keeld pärisorjastada vabu inimesi, uudne maksusüsteem, rahutu aeg, teadmine sedalaadi nõude eduvõimalusest. Võimalik, et inimeste huvi oma staatusele kinnitust saada kasvas ka haldussuutlikkuse tõusu ja üldisema nn õiguslikustumise tõttu. Staatuse alaste kohtuasjade koondumise tõttu sajandi lõppu ei saa võrrelda erinevate perioodide kohtukoosseisude sellekohaseid tõlgendusi. On aga näha, et kui oma vabadusest loobumise võimalikkus oli adramaarevisjonide lõppemise ja 1775. aasta keiserliku keeluga nähtavasti tühistatud, siis kohtute suhtumine vabaduse aegumisvõimelisusse oli vähemalt Liivimaal, kus selleks oli nähtavasti tavatsetud pidada 10 aastat, vastuoluline: sõnaselgelt ei olnud seda sätet tühistatud, kuid samas ütlesid nii “aja vaim” kui ka Rooma õigus (mille kohaldamine antud juhul osutab küll sellele, et kohalikku pärisorjust peeti käsitletavaks Rooma orjust käsitlevate sätete alusel), et niisugune asi ei tohiks võimalik olla.

ALLIKAD JA KIRJANDUS

ARHIIVIALLIKAD⁴²¹

EAA – Rahvusarhiivi ajalooarhiiv Tartus

- 1 – Eestimaa rootsiaegne kindralkuberner
- 3 – Tallinna kindralkubermangu kantselei
- 4 – Tallinna kriminaalasjade kohtupalat (1783–1797)
- 5 – Tallinna tsiviilasjade kohtupalat (1783–1797)
- 7 – Tallinna ülemmaakohus (1783–1797)
- 10 – Tallinna kreisikohus (1783–1797)
- 12 – Rakvere kreisikohus (1783–1797)
- 19 – Paide alammaakohus (1783–1797)
- 282 – Pärnu kreisikohus (1783–1797)
- 283 – Viljandi kreisikohus (1783–1797)
- 854 – Eestimaa rüütelkond
- 858 – Eestimaa ülemmaakohus
- 862 – Viru-Järva meeskohus
- 915 – Pärnu maakohus
- 957 – Saaremaa rüütelkond
- 968 – Saaremaa maakohus
- 4923 – Liivi- ja Eestimaa asjade justiitskolleegium

LVVA – Läti riiklik ajalooarhiiv (*Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs*) Riias

- 4 – Liivimaa kubermanguvalitsus
- 109 – Liivimaa õuekohus
- 112 – Võnnu maakohus
- 554 – Kuramaa hertsog
- 3968 – Jelgava *Oberhauptmannsgericht*
- 4038 – Riia muinsus- ja ajaloouurimise selts
- 6012 – Riia ülemmaakohus (1783–1797)
- 7134 – Riia tsiviilasjade kohtupalat (1783–1797)
- 7465 – Riia asehaldurkonna valitsus (1783–1797)

LNBR – Läti rahvusraamatukogu harulduste osakond (*Latvijas Nacionālās Bibliotēkas retumu nodaļa*) Riias

⁴²¹ Arhiiviallikate kohta vt ka lisa 1.

TRÜKITUD ALLIKAD JA TEATMETEOSED

Антифеодальная борьба вольных шведских крестьян в Эстляндии XVIII–XIX вв. Сборник документов. Составители С. Вахтре, Х. Пийримяе, А. Эйнпаул, ред. Ю. Мадиссон. Таллин 1978.

Arbusow, L. Das Bauernrecht des sog. Budberg-Schraderschen Landrechtsentwurf von 1740 in ursprünglicher Gestalt. (Mitteilungen aus der livländischen Geschichte 25/4). Riga 1937; 387–401.

Buddenbrock I–II = Buddenbrock, G. J. v. Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, I–II. Mitau, Riga 1802–1821.

Bunge, F. G. v. Chronologisches Repertorium der russischen Gesetze und Verordnungen für Liv-, Esth- und Kurland (1710–1801), I–III. Dorpat 1823–1826.

Bunge, F. G. v. Schreiben des Pastors Albert Sutor zu Camby an den derzeitigen livländischen Landrath und Oberkirchenvorsteher. – Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands IV. Dorpat 1845; 105–109.

Corpus der römischen Rechtsquellen zur antiken Sklaverei (CRRS). Hg. v. J. M. Rainer.
Teil 1: Die Begründung des Sklavenstatus nach ius gentium und ius civile. Bearb. v. H. Wieling. Stuttgart 1999.
Teil 9: Irrtümlich als Sklaver gehaltene freie Menschen und Sklaven in unsicheren Eigentumsverhältnissen (homines liberi et servi alieni bona fide servientes). Bearb. v. A. Söllner. Stuttgart 2000.

Corpus iuris civilis romani. Hrsg. v. K. E. Otto. Bd. 5–6. Codex. Leipzig 1832 (Neudruck Aalen 1984–1985).

Corpus Iuris Civilis. Text und Übersetzung, I–III (Institutionen – Digesten 11–20). Heidelberg 1997–1999.

Digesta. English. The digest of Justinian. Ed. A. Watson. Pennsylvania 1998.

Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail 1700–1721. Tallinn 1960.

Ея Императорскаго Величества Наказъ Коммисий о сочиненіи проекта новаго уложенія. Ihrer Kaiserlichen Majestät Instruction für die zu Verfertigung des Entwurfs zu einem neuen Gesetz-Buche verordnete Commission. Moscau 1767.

Treiberg, P. Esimine Eestimaa talurahvaregulatiiv “Iggaüks”. – Ajalooline Ajakiri 1, 1927; 30–39.

Ewers, J. P. G. Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Landrechte. Dorpat 1821.

LO = Liefpländische Landes-Ordnungen nebst dazu gehörigen Placaten und Stadgen. Riga 1707.

LP = Livländische Gouvernements-Regierungs-Patente. Gesammelt und nach Herrn General-Superintendenten Dr. Sonntag chronologischen Verzeichnisse geordnet v. C. F. W. Goldmann.

Masing, O. W. Kirjad Rosenplänterile 1814–1832. I kd: 1814–1818. Tartu 1995.

ПСЗ = Полное собрание законов Российской Империи с 1649 г. СПб. 1830.

Saareste, A. Eesti keele mõisteline sõnaraamat, I–IV. Stockholm 1958–1963.

Sloka, L. Kurzemes draudžu hronikas, I. (Valsts Arhīva Raksti VII) Rīgā 1928.

Sonntag, K. G. Chronologisches Verzeichniß der Livländischen Gouvernements-Regierungs-Patente von 1710 bis 1822 nebst einer Rubricirung derselben nach den Gegenständen und einem alphabetischen Register. Riga 1823.

Stadt-Ordnung. Auf Allerhöchsten Befehl aus dem russischen übersetzt von C. G. Arndt. Oberpahlen 1786.

Stahl, H. Anführung zu der Esthnischen Sprach. Revall 1637 (üübertrükk: Tartu 2000).

Sädusse Ma-rahwa perrast antu kea Liiwlandi gubernementi wallitsusse all ellawa. Tarto-Linan 1804.

Vestring, S. H. Lexicon esthonio germanicum. Tartu 1998.

Wiedemann, F. J. Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest 1893. Tallinn 1973.

Vīgrabs I–II = Vīgrabs, J. Vidzemes zemnieku tiesiskais stāvoklis XVIII gadusimteņa pirmajā pusē. Materiālu krājums, I–II. (Valsts Arhīva Raksti VI, VIII) Rīgā 1927–1930.

Õigusleksikon. Koost K. Maurer. Tallinn 2000.

KÄSITLUSED

Alamaa, E., Kivi, A. Tallinn. Linna asustus- ja ehitusajaloolisi materjale. Kd 4. Tallinn 1966.

Altements, A. Vidzemes dzimtzemnieku bēgļu gūstīšana 18. gadsimteņa pēdējā ceturksnī. – Veltījums izglītības ministram un profesoram dr. h. c. Augustam Tentelim. Red. T. Zeids. Rīgā 1936; 160–165.

Andresen, L. Eesti rahvakooli vanem ajalugu. Tallinn 1991.

Arbusow, L. Das Bauernrecht des sog. Budberg-Schraderschen Landrechtsentwurf von 1740 in ursprünglicher Gestalt. (Mitteilungen aus der livländischen Geschichte 25/4). Riga 1937; 377–401.

Arbusow, L. Die Livländische Landesordnung von 1668. (Quellen und Forschungen zu baltischen Geschichte, 2) Posen 1942; 1–41.

Backhaus, H. Zur Einführung der Leibeigenschaft in Vorpommern im 17. Jahrhundert. – Das Vergangene und die Geschichte. Festschrift für R. Wittram. Hrsg. v. R. v. Thadden. Göttingen 1973; 156–163.

Blickle, R. Leibeigenschaft. Versuch über Zeitgenossenschaft in Wissenschaft und Wirklichkeit, durchführt am Beispiel Altbayerns. – Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende

Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften. Hrsg. v. J. Peters. München 1995; 53–79.

Blumfeldt, E. Über die Freibauern in Jerwen zur Ordens- und Schwedenzeit. – *Commentationes balticae* III (1955). Bonn 1957; 1–47.

Bock, W. v. Die Livländischen Landgerichte und die Livländische Adelsmatrikel. Eine Frage an die Livländische Rechtsgeschichte. – *Das Inland* 1844, 47–49; 741–753, 761–772, 781–784.

Bosse, H. Die kleinen deutschen Leute in den Baltischen Ostseeprovinzen. – *Jahrbuch des baltischen Deutschtums* 34 (1987); 49–62.

Coing, H. *Europäisches Privatrecht*. Bd. 1. Älteres Gemeines Recht (1500 bis 1800). München 1985.

Davis, D. B. *The Problem of Slavery in Western Culture*. New York 1966.

Dzenis, A. Brīvie latviešu zemturi Kurzemē 17.–20. gs. Zin. vadītājs G. Straube. Maģistra darbs LU Latvijas vēstures katedrā. Rīga 1999.

Dunsdorfs, E. Jaungulbenes zemnieku brīvīšana 1802. gadā. – *Latviešu vēsturnieku veltījums R. Viperam*. Rīgā 1939; 266–284.

Eesti rahva ajalugu 5. Vene aeg. Saksa aadlivõim. Ärkamisaja algus. Tallinn 1932 (übertrükk: Tallinn 1997).

Elias, O.-H. Zur Lage der undeutschen Bevölkerung in Riga des 18. Jahrhunderts. – *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 1966; 481–484.

Elias, O.-H. *Reval in der Reformpolitik Katharinas II. Die Statthalterschaftszeit 1783–1796*. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 3) Bonn, Bad Godesberg 1978.

Эпик, Э. Э. [Öpik, E.] Финские поселенцы в сельском местности северо-восточной Эстонии по материалам земельных ревизий 30–70-х гг. XVIII в. – Тезисы докладов четвертой всесоюзной конференции по истории, экономике, языку и литературы скандинавских стран и Финландии. Петрозаводск 1968; 208–210.

Fisher, H. Om svenskarna från Kõrgessaare och deras öden 1779–1782. – *Svio-Estonica* 1939. Tartu 1940; 90–117.

Gehrke, H. *Rechtsprechungs- und Konsiliensammlungen. Deutsches Reich*. – *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte*. Bd. 2. Neuere Zeit (1500–1800). Das Zeitalter des Gemeinen Rechts. Teilband 2. Gesetzgebung und Rechtsprechung. Hrsg. v. H. Coing. München 1976; 1343–1398.

Gernet, A. v. *Geschichte und System des bauerlichen Agrarrechts in Estland*. Reval 1901.

Göttsch, S. “Alle für einen Mann...” Leibeigene und Widerständigkeit in Schleswig-Holstein im 18. Jahrhundert. Neumünster 1991.

Hahn, J. F. v. *Die bauerlichen Verhältnisse auf den herzoglichen Domänen Kurlands im 17. und 18. Jahrhundert*.

Hauschild, J. L. Juristische Abhandlungen von Bauern und deren Frohndiensten, auch der in Rechten gegründeten Vermuthung ihrer natürlichen Freyheit, ingleichen von verschiedenen irrigen oder guten Vorschlägen zu Verbesserung der Justiz, theils anjetzo verbessert, theils ganz neu herausgegeben und mit einem zureichenden Register versehen. Dresden, Leipzig 1771.

Heeg, J. Garlieb Merkel als Kritiker der livländischen Ständegesellschaft: zur politischen Publizistik der napoleonischen Zeit in den Ostseeprovinzen Russlands. (Europäische Hochschulschriften III, 718) Frankfurt am Main 1996.

He[t]zel. Zusätze zur Kritik der von Buddenbrockschen Sammlung. – Jahrbuch für Rechtsgelehrte in Russland, 2. Riga 1824; 76–104.

Hoheisel, A. Die kleinen deutschen Leute auf dem Lande in Kurland (um 1797). – Zeitschrift für Ostforschung 43 (1994), 2; 232–245.

Hupel, A. W. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland, I–III. Riga 1774–1782.

Hupel, A. W. Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und Revalschen Statthalterschaft. Riga 1789.

Immel, G. Typologie der Gesetzgebung des Privatrechts und Prozeßrechts. – Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte. Bd. 2. Neuere Zeit (1500–1800). Das Zeitalter des Gemeinen Rechts. Teilband 2. Gesetzgebung und Rechtsprechung. Hrsg. v. H. Coing. München 1976; 3–96.

Jansson, T. Verschiedene Bauern vor demselben Gericht. Schweden und Esten im Verhältnis zum Wiickschen Manngericht 1665–1885. Ausgangspunkte für eine Diskussion des “Schwedischen”. – Schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. (Acta Universitatis Stockholmiensis – Studia Baltica Stockholmiensia 11) Stockholm 1993; 209–229.

Jürjo, I. Prantsuse revolutsiooni mõjust ja retseptsioonist Baltimaadel. – Akadeemia 4, 1989; 825–849.

Kaak, H. Die Gutsherrschaft. Theoriegeschichtliche Untersuchungen zu Agrarwesen im ostelbischen Raum. Berlin, New York 1991.

Kahk, J. Rahutused ja reformid. Talupoegade klassivõitlus ja mõisnike agraarpoliitika Eestis 18. ja 19. sajandi vahetusel (1790–1810). Tallinn 1961.

Kahk, J. Bauer und Baron im Baltikum. Versuch einer historisch-phänomenologischen Studie zum Thema “Gutsherrschaft in den Ostseeprovinzen”. Tallinn 1999.

Kanarbik, M. Vormsi rootsi talupoegade õiguslik seisund ja mõisavastane võitlus 18. sajandil ja 19. sajandi esimesel poolel. Diplomitöö TÜ ajaloo-osakonna raamatukogus. Juhendaja S. Vahre. Tartu 1985.

Kangilaski, E. Vabad inimesed Harjumaal 18. sajandi keskel. – Etnograafiamuseumi aastaraamat 24. Tallinn 1969; 223–236.

Kaser, M. Das römische Privatrecht. Erster Abschnitt. Das altrömische, das Vorklassische und das klassische Recht. München 1971.

Knothe, H.-G. Zur Entwicklung des Rechts der Gutsherrschaft im deutschen Ostseeraum im Spiegel von Mevius' Abhandlung über die "Bauers-Leute". – Geschichte und Perspektiven des Rechts im Ostseeraum. Erster Rechtshistorikertag im Ostseeraum 8.–12. März 2002. Hrsg. v. J. Eckert, K. Å. Modéer. (Rechtshistorische Reihe 251) Frankfurt am Main 2002; 237–274.

Kroon, K. Eesti ja läti jalavägi Rootsi armee 1701–1710. – Akadeemia 1998, 8–11; 1758–1790, 1982–2014, 2223–2238, 2430–2462.

Laur, M. Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783). Tartu 1999.

Lenz, W. Umvolkungsvorgänge in der ständischen Ordnung Livlands. Der landische Mittelstand in Südlivland in der Zeit vom Nordischen Kriege bis zum Weltkrieg. (Quellen und Forschungen zur baltischen Geschichte 1) Posen 1941.

Letto-Vanamo, P., Pihlajamäki, H. Funktionen des Livländischen Hofgerichts (1630–1710). Bericht über ein Forschungsprojekt. – Geschichte und Perspektiven des Rechts im Ostseeraum. Erster Rechtshistorikertag im Ostseeraum 8.–12. März 2002. Hg. v. J. Eckert, K. Å. Modéer. (Rechtshistorische Reihe 251) Frankfurt am Main 2002; 129–146.

Liebs, D. Sklaverei aus Not im germanisch-römischen Recht. – Zeitschrift für Rechtsgeschichte, romanistische Abteilung, 118 (2001); 286–311.

Ligi, H. Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. Tallinn 1968.

Ligi, H. Talurahva arv ja paiknemine Eestimaal 18. sajandil. – Uurimusi Läänemeremaade ajaloost, 1. (TRÜ toimetised 316) Tartu 1973; 231–301.

Ligi, H. Talurahva arv ja paiknemine Lõuna-Eestis aastail 1711–1816. – Uurimusi Läänemeremaade ajaloost, 2. (TRÜ toimetised 371) Tartu 1976; 33–101.

Ligi, H. 18. sajandi Eestimaa adramaarevisjonide andmete usaldusväärsusest. – Eesti NSV ajaloo küsimusi, 9. (TRÜ toimetised 399) Tartu 1977; 94–111.

Ligi, H. 1725.–1726. aasta adramaarevisjon, eriti Harjumaal. – Eestimaa 1725.–1726. a. adramaarevisjon, I. Harjumaal. Allikpublikatsioon. Tallinn 1988; 9–36.

Linnus, J. Põhja-Eesti võõrasukad 18. sajandi keskel. – Läänemeresoomlaste rahvakultuurist. Tallinn 1970; 108–134.

Linnus, J. Vabad maakäsitöölised Eestis 18. sajandil. – ENSV Teaduste Akadeemia toimetised 22, 1973; 43–53.

Linnus, J. Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul. Tallinn 1975.

Linnus, J. Vabade maakäsitöölise etniline päritolu Eestis 18. sajandil. – Sotsiaalmajandusliku arengu probleeme 17.–20. sajandil. Uurimusi Läänemeremaade ajaloost III (TRÜ toimetised 454) Tartu 1979; 34–72.

Linnus, J. Maakäsitöölise sotsiaalne koosseis Eestis 17. sajandi lõpul. – Etnograafiamuuseumi aastaraamat 34, Tallinn 1984; 68–88.

Linnus, J. Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist kuni 19. sajandi alguseni. Kokkuvõtlik ülevaade ilmunud töödest koos täiendavate arhiivandmetega. – *Dissertationes historiae universitatis tartuensis* 2. Tartu 1993; 1–47.

Loit, A. Pärisorjuse kaotamine Eestis Rootsi ajal. – *Kleio* 1, 1996; 3–18.

Loit, A. Pärisorjuse kaotamine ja talurahvakoolide asutamine Rootsi ajal. – *Wastne Testament* 1686. Konverentsi ettekanded 26.–27. aprill 1996. (B. G. Forseliuse Seltsi Toimetised 2) Tartu 1996; 58–64.

Luts, M. Sissejuhatus õigusfilosoofiasse. Tartu, Tallinn 1997.

Luts, M. Juristenausbildung im Richteramt (die baltischen Provinzen im 19. Jh.). Ilmumas.

Melton, E. *Gutsherrschaft* in East Elbian Germany and Livonia, 1500–1800: A Critique of the Model. – *Central European History* 21, 1988; 315–347.

Mevius, D. Ein kurtzes Bedencken über die Fragen, so von dem Zustand, Abforderung und verwiederter Abfolge der Bauers-Leute, zu welchem jemand Zuspruch zu haben vermeynet, bey jetzigen Zeiten entstehen und vorkommen, Worinn die gantze Materie von Natur und Eigenschafft der Leibeigenen, wozu Sie dero Eigenthums-Herren, und diese hinwiederum Ihnen verbunden, wie einer gegen den andern zu seiner Befugniß gelangen könne, und was für ein Process dabey zu observiren sey, kurtz und deutlich fůrgestellet wird. Stettin 1721.

Mohnhaupt, H. Potestas legislativa und Gesetzesbegriff im Ancien Régime. – *Jus Commune* 4, 1974; 188–239.

Nielsen, C. H. Handbuch zur Kenntnis der Polizeygesetze und anderer Verordnungen für Güterbesitzer und Einwohner auf dem Lande in Lief- und Ehstland, I–II. Dorpat 1794–1795.

Nielsen, C. H. Die Proceß-Form in Liefland. Dorpat 1806.

Palli, H. Eesti rahvastiku ajalugu 1712–1799. (Academia 7) Tallinn 1997.

Paucker, K. A. J. Der revidirten ehstländischen Ritte- und Landrechte erstes Buch oder die Gerichtsverfassung und das Gerichtsverfahren in Ehstland vor hundert Jahren. Ein Beitrag zur vaterländischen Rechtsgeschichte. Reval 1852.

Prange, W. Christoph Rantzau auf Schmoel und Schmoeler Leibeigenschaftsprozesse. Neumünster 1965.

Pullat, R. Eesti linnarahvastik 18. sajandil. Monograafia. Tallinn 1992.

Põldvee, A. Pakri rootslaste kaebused Karl XI-le 1684. aastal. Muutuste aeg Harju-Madise ja Risti kihelkonnas. (Harjumaa uurimusi 4) Keila 2001.

Põldvee, A. Uustalu Bengti tundmatu elutee ja töö. – Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahre 75. sünnipäevaks. Koost A. Andresen. Tartu 2001; 205–221.

Rainer, J. M., Herrmann-Otto, E. Prolegomena. (Corpus der römischen Rechtsquellen zur antiken Sklaverei. Hrsg. v. J. M. Rainer) Stuttgart 1999.

Revesz, L. Der osteuropäische Bauer. Seine Rechtslage im 17. und 18. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung Ungarns. Bern 1964.

Samson v. Himmelstiern, R. J. L. Ueber die Anwendung des Schwedischen Rechts und der Russischen Ukasen in Livland. – Jahrbuch für Rechtsgelehrte in Russland, Hg. G. v. Bröcker, 2. Riga 1824; 1–56.

Schmale, W. Bäuerlicher Widerstand, Gerichte und Rechtsentwicklung in Frankreich. Untersuchungen zu Prozessen zwischen Bauern und Seigneurs vor dem Parlament von Paris (16.–18. Jh.). (Ius Commune Sonderhefte 24) Frankfurt 1986.

Schmale, W. Archäologie der Grund- und Menschenrechte in der Frühen Neuzeit: ein deutsch-französisches Paradigma. München 1997.

Schultze, J. Richtlinien für Textgestaltung. – Blätter für deutsche Landesgeschichte. Neue Folge des Korrespondenzblattes. Jg 102/1966; 1–10.

Schulze, W. Der bäuerliche Widerstand und die “Rechte der Menschheit”. – Grund- und Freiheitsrechte im Wandel von Gesellschaft und Geschichte: Beiträge zur Geschichte der Grund- und Freiheitsrechte vom Ausgang des Mittelalters bis zur Revolution von 1848. Hrsg. v. G. Birtsch. Göttingen 1981; 41–56.

Schulze, W. Die Entwicklung des “teutschen Bauernrechts” in der frühen Neuzeit. – Zeitschrift für neuere Rechtsgeschichte 12 (1990); 127–163.

Seppel, M. Mõiste *pärisorjus* ja selle käsitlemisest ajalookirjanduses. – Ajalooline Ajakiri 1999, 3/4 (106/107); 81–90.

Seppel, M. Adratalupoegade sõltuvussuhted mõisast Liivimaal 17. sajandil. Lõputöö TÜ ajaloo-osakonna raamatukogus. Juhendaja E. Tarvel. Tartu 2001.

Sildmäe, I. Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast Eestimaal 18. sajandil. (TRÜ toimetised 122) Tartu 1962.

Sinioja, A.-L. Noarootsi kihelkonna rootsi talupoegade võitlus oma privileegide eest 18. sajandil ja 19. sajandi esimesel poolel. Diplomitöö TÜ ajaloo-osakonna raamatukogus. Juhendaja H. Piirimäe. Tartu 1986.

Sonntag, C. G. Die Polizei für Livland von der ältesten Zeit bis 1820. Riga 1821.

Soom, A. Die Landhandwerker in Estland im 17. Jahrhundert. – Commentationes balticae III (1955). Bonn 1957; 169–205.

Stael v. Holstein, R. Die Kodifizierung des baltischen Provinzialrechts. – Baltische Monatsschrift. 52. 1901; 185–208, 249–280, 305–358.

Stepermanis, M. Zemnieku nemieri Vidzemē 1750–1784. Rīga 1956.

Stepermanis, M. Lielās liesmas atblāzma: Latvija franču buržuāziskās revolūcijas laikā 1789–1798. Rīga 1971.

Straubergs, J. Rīgas latviešu pirmās nacionālās cīņas 18. gs. Rīgā 1936.

Svarāne, M. Prāvas par zemnieku bēgļiem Rīgas tiesās 18. g.s. – LPSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis 11 (412), 1981; 26–41.

Svarāne, M. Kad latviešu zemnieki zvērēja... – Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls 1, 1992; 38–53.

Söllner, A. Einleitung. – Corpus der römischen Rechtsquellen zur antiken Sklaverei. Teil 9: Irrtümlich als Sklaver gehaltene freie Menschen und Sklaven in unsicheren Eigentumsverhältnissen (homines liberi et servi alieni bona fide servientes). Stuttgart 2000; 1–36.

Ziegenhorn, C. G. v. Staatsrecht der Herzogthümer Curland und Semgallen. Königsberg 1772.

Зутис, Я. [Zutis, J.] Политика царизма в Прибалтике в первой половине XVIII в. Москва 1937.

Зутис, Я. [Zutis, J.] Остзейский вопрос в XVIII веке. Рига 1946.

Tannberg, T. Nekrutikohustuse korraldusest Eestis (1796–1874). – Eesti Ajalooarhiivi toimetised 2 (9). Tartu 1997; 65–101.

Tarvel, E. Adramaa. Eesti talurahva maakasutuse ja maksutuse alused 13.–19. sajandil. Tallinn 1972.

Tarvel, E. Lahemaa ajalugu. Tallinn 1983.

Taterka, T. Stellenkommentar. – G. H. Merkel. Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Völker- und Menschenkunde. Nach der Ausgabe Leipzig 1796 herausgegeben, mit einem Stellenkommentar und einem Nachwort versehen von Thomas Taterka. (Beiträge zur baltischen Geschichte, 17) 1998; 186–276.

Troßbach, W. Bauern 1648–1806. (Enzyklopädie Deutscher Geschichte, 19). München 1993.

Vahtre, S. Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil (1782–1858). Ajaloolis-demograafiline uurimus. Tallinn 1973.

Wedel, H. v. Die Estländische Ritterschaft vornehmlich zwischen 1710 und 1783. Das erste Jahrhundert russischer Herrschaft. Königsberg, Berlin 1935.

Wieacker, F. Privatrechtsgeschichte der Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Entwicklung. Göttingen 1967.

Wieling, H. Einleitung. – Corpus der römischen Rechtsquellen zur antiken Sklaverei. Teil 1: Die Begründung des Sklaverstatus nach ius gentium und ius civile. Stuttgart 1999; 1–30.

Vīgrabs, J. Die Rosensche Deklaration vom Jahre 1739. Tartu 1937.

Vīgrabs, J. Vidzemes zemnieks XVIII g.s. pirmajā pusē. – Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls 3 (11), 1939; 351–366.

Willoweit, D. Struktur und Funktion intermediärer Gewalten im Ancien Régime. – Gesellschaftliche Strukturen als Verfassungsproblem. (Beihefte zu “Der Staat” 2) 1978; 9–27.

Vipers [Vipper], R. Dzimtībušanas laikmeta dokumenti Vidzemē (Landesordnungen 1671). – Izglītības Ministrijas Mēnešraksts 1–2, 1927.

Vipers [Vipper], R. Budberga-Šrādera kōdeka projekta izstrādāšana 1730–1740. g. – Senatne un Māksla, IV. Rīgā 1936; 19–28.

Vipers [Vipper], R. Dzimtībušanas teorijas un prakses mācības grāmata 17. g.s. vidū. – Tautas vēsturei. Veltījums profesoram Arvedam Švābem. Rīgā 1938; 211–224.

Wrangell, W. B. v. Die Estländische Ritterschaft, ihre Ritterschafthauptmänner und Landräte. Limburg/Lahn 1967.

Öpik, E. Talurahva mõisavastane võitlus Eestis (Põhjasõja esimesel poolel 1700–1710). Tallinn 1964.

LISA 1: TÖÖS VIIDATUD OTSUSED JA TOIMIKUD⁴²²

1) Liivimaa otsused (kronoloogiliselt; asukoht LVVA, kui ei ole märgitud teisiti)

- 109,1,40: 71p–72 (Liivimaa õuekohtu otsus 24.03.1715) = vägivald
 109,1,40: 112p (Liivimaa õuekohtu otsus 14.03.1716) = *Weber Leymann Jacob*'i kuuluvus
 109,1,40: 146p–147p (Liivimaa õuekohtu otsus 04.03.1717) = *Bauer Michel*'i kuuluvus
 109,1,40: 190p–191 (Liivimaa õuekohtu otsus 06.02.1718) = “poisi” kuuluvus
 109,1,40: 226p (Liivimaa õuekohtu otsus 17.01.1719) = pagenut aidanud talupoja karistus
 109,1,40: 235 (Liivimaa õuekohtu otsus 13.02.1719) = pagenut aidanud talupoja karistus
 109,1,40: 236p–237 (Liivimaa õuekohtu otsus 16.02.1719) = *Bauer Jürgen Anderson*'i kuuluvus
 109,1,46: 438–444p (Liivimaa õuekohtu otsus 11.04.1730) = liialdatud kodukari
 109,1,46: 528–531 (Liivimaa õuekohtu otsus 06.03.1731) = kohtu keelu vastane kodukari
 109,1,46: 547–548 (Liivimaa õuekohtu otsus 03.04.1731) = *Erbbauer Lutzo oder Mehe Andres*'e kuuluvus
 109,1,46: 549–550p (Liivimaa õuekohtu otsus 03.04.1731) = *Erbbauer Jukkum*'i kuuluvus
 109,1,52: 232–235 (Liivimaa õuekohtu otsus 07.04.1733) = *Bauer Kisa Jurri* kuuluvus
 109,1,52: 416–419 (Liivimaa õuekohtu otsus 01.05.1734) = *Erbjunge Ado* kuuluvus
 109,1,52: 522–525 (Liivimaa õuekohtu otsus 26.04.1735) = *Bauer Illeso Michel*'i kuuluvus
 109,1,57: 43–46p (Liivimaa õuekohtu otsus 20.03.1736) = *Erbbauer Juda Thomas*'e kuuluvus
 109,1,57: 38–41 (Liivimaa õuekohtu otsus 17.03.1739) = *Bauer Mullicko oder Nippa Hans*'u kuuluvus
 109,1,105: 185–189 (Liivimaa õuekohtu otsus 14.05.1743) = *Bauer Widick oder Janusse Hindrich*'i kuuluvus
 109,1,66: 87–89p (Liivimaa õuekohtu otsus 20.05.1748) = “ühe talupojapere” kuuluvus
 109,1,66: 144–148p (Liivimaa õuekohtu otsus 27.04.1749) = *Bauer Tolga Mickel*'i kuuluvus
 109,1,105: 189–192 (Riia maakohtu otsus 17.03.1757) = *Bauer Dubbelt Christ*'i staatus
 109,1,77: 200p–201 (Liivimaa õuekohtu otsus 15.02.1761) = pagenu varjamine
 109,1,72: 254–256 (Liivimaa õuekohtu otsus 24.04.1761) = *Bauer Pulkusse Laus*'e kuuluvus
 109,1,106: 37–39p (Liivimaa õuekohtu otsus 16.02.1773) = “mõnede pärusinimeste” kuuluvus
 109,1,95: 115–116 (Liivimaa õuekohtu otsus 21.08.1777) = *Blodsin Peter*'i staatus
 109,1,95: 228–228p (Liivimaa õuekohtu otsus 26.06.1778) = *Johann Südwind*'i staatus
 109,1,95: 243–244p (Liivimaa õuekohtu otsus 14.07.1778) = liialdatud kodukari
 109,1,95: 339–342 (Liivimaa õuekohtu otsus 08.04.1779) = *Ratta Seppa Peter*'i kuuluvus
 109,1,102: 259–261 (Liivimaa õuekohtu otsus 30.12.1782) = *Bauer Sweders Jahne* staatus
 7134,1,73: 3p–4p (Riia ülemmaakohtu otsus 21.02.1785) = “talupojaperekond Masingu” staatus
 6012,1,32: 140–143 (Riia ülemmaakohtu otsus 17.10.1785) = *Just, Peter, Darthe ja Ewe* staatus
 6012,1,33: 13–18 (Riia ülemmaakohtu otsus 28.01.1786) = *Jacob Johann Krickmeyer*'i staatus
 6012,1,33: 109–115 (Riia ülemmaakohtu otsus 23.03.1786) = *Erbkerl Toennis*'e kuuluvus
 6012,1,33: 121–125 (Riia ülemmaakohtu otsus 24.03.1786) = *Michael Meyer*'i vabakiri
 6012,1,33: 161–171 (Riia ülemmaakohtu otsus 09.04.1786) = “mõnede pärusinimeste” kuuluvus
 6012,1,33: 197–204 (Riia ülemmaakohtu otsus 17.06.1786) = *Jacob Erichson*'i ja tema poja staatus
 7134,1,7 (Riia tsiviilasjade kohtupalati otsus 04.08.1786) = *Michael Meyer*'i staatus
 7134,1,7 (Riia tsiviilasjade kohtupalati otsus 02.09.1786) = “mõnede pärusinimeste” kuuluvus
 7134,1,7 (Riia tsiviilasjade kohtupalati otsus 22.12.1786) = *Junge Namens Johann*'i kuuluvus
 7134,1,7 (Riia tsiviilasjade kohtupalati otsus 16.02.1787) = *Jacob Erichson*'i poja staatus

⁴²² Viidetes 213 ja 216 on arvestatud ka otsuseid, mis siin ei kajastu.

7134,1,7 (Riia tsiviilasjade kohtupalati otsus 12.10.1787) = kuuluvus
 6012,1,34: 93–98 (Riia ülemmaakohtu otsus 09.03.1788) = *Erbkerl Kussula Jurre* kuuluvus
 6012,1,34: 189–198 (Riia ülemmaakohtu otsus 24.03.1788) = “talupojapere” kuuluvus
 6012,1,34: 624–630 (Riia ülemmaakohtu otsus 29.11.1788) = *Johann Friedrich Berend*’i staatus
 7134,1,9: 130–132 (Riia tsiviilasjade kohtupalati otsus 14.03.1791) = *George Reck*’i poja staatus
 6012,1,106 (Riia ülemmaakohtu otsus 09.06.1791) = *Junge Jurri* vabakiri
 EAA 282,1,116: 11–16p (Pärnu kreisikohtu otsus 23.12.1792) = *Friedrich Johann Knast*’i poegade staatus
 6012,1,36: 19–23 (Riia ülemmaakohtu otsus 24.03.1793) = *Wittwe Thio* ja tema laste staatus
 7134,1,11: 144–147 (Riia tsiviilasjade kohtupalati otsus 12.07.1793) = *Kolli Jaacko* ehk *Kondo Johann*’i staatus
 6012,1,35: 273–279 (Riia ülemmaakohtu otsus 27.10.1793) = *Marting Müller*’i staatus
 6012,1,36: 73–77 = EAA 282,1,116: 93–96 (Riia ülemmaakohtu otsus 30.12.1793) = *Friedrich Johann Knast*’i poegade staatus
 EAA 282,1,38: 50–51 (Riia ülemmaakohtu otsus 24.01.1795) = *Toennis Jahn*’i abielueelsete laste staatus
 EAA 283,1,19: 118–124 (Viljandi kreisikohtu otsus 22.03.1795) = *Jaan* ja *Peet Senitzky* staatus
 EAA 283,1,19: 301–305 (Viljandi kreisikohtu otsus 12.11.1795) = mölder *Tönno* staatus
 109,29,21: 143–148 (Viljandi kreisikohtu otsus 11.04.1796) = *Johann Josephson*’i staatus
 109,30,347: 81–93 (Liivimaa õuekohtu otsus 22.10.1797) = *Grigorei Fedorow*’i, *Panteley Philippow*’i ja *Nikitta Traphimow*’i staatus
 109,30,347: 147–152 (Liivimaa õuekohtu otsus 28.10.1797) = *David Pankowsky* staatus
 109,30,347: 301–306 (Liivimaa õuekohtu otsus 13.11.1797) = “mõnede pärusinimeste” kuuluvus
 EAA 915,1,2117: 29–30 (Pärnu maakohtu otsus 19.12.1797) = *Johann* ja *Andreas Senitzky* staatus
 109,30,348: 245–255 (Liivimaa õuekohtu otsus 09.04.1798) = *Johann Josephsohn*’i staatus
 109,30,348: 455–459 (Liivimaa õuekohtu otsus 20.05.1798) = mölder Hansu poeg *Jaani* staatus
 EAA 915,1,2124: 135–138p (Pärnu maakohtu otsus 17.06.1801) = *Pri Jaan*’i ja *Pri Merth*’i staatus
 109,30,224: 36 (Pärnu maakohtu otsus 18.10.1804) = *Pulcka Lausse Jaan*’i laste staatus
 109,30,353: 103–108 (Liivimaa õuekohtu otsus 28.02.1806) = perekond *Zimmermann*’i staatus
 109,30,353: 355–357 (Liivimaa õuekohtu otsus 22.10.1806) = *Arbeitskerl Otto* staatus

Eraldi viidatud kohtutoimikud (asukohanumbrite järgi)

109,29,21 = *Johann Josephsohn* – *Carl Magnus von Lilienfeld*
 112,1,110 = *Johann Friedrich Berend* – *Caspar Fabian von Sternfeld*
 282,1,116 = *Johann Friedrich Knast* – *Gustav Jacob von Kirchner*
 6012,1,103 = *Jacob Johann Krickmeyer* – *Joachim Heinrich von Oettingen*
 7134,1,80 = *Johann George Reck* – *Georg Wilhelm von Blumen*
 7134,1,86 = *Kolli* ehk *Kondo Jaacko Johann* – *Reinhold* ja *Carl von Liphart*
 EAA 915,1,2117 = *Johann* ja *Andreas Senitzky* – Kõpu kroonumõis
 EAA 915,1,2124 = *Pri Jaan* ja *Merth* – *Otto von Staack*

2) Eestimaa otsused (kronoloogiliselt, asukoht EAA)

- 3,1,1: 231 (Eestimaa kindralkubermangu resolutsioon 03.01.1712) = *Erbbauer Jahn*'i kuuluvus
 3,1,1: 232 (Eestimaa kindralkubermangu resolutsioon 08.01.1712) = "endiste soldatite" kuuluvus
 3,1,1: 368 (Eestimaa kindralkubermangu resolutsioon 17.05.1712) = "talutüdruku" kuuluvus
 3,1,1: 514 (Eestimaa kindralkubermangu resolutsioon 29.10.1712) = "talupoja" kuuluvus
 862,1,515: 45–45p (Viru-Järva meeskohtu otsus 1715) = *Adam Johann Nieländer*'i staatus
 858,1,259: 93–94p (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 14.03.1719) = *Bauer Silla Mart*'i kuuluvus
 858,1,259: 287–288p (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 05.02.1720) = "talupoeg Escko Matthiase, praeguse end Matthias Eskelliks nimetava Türi köstri" kuuluvus
 858,1,262 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 10.02/28.02.1728) = *Bauer Herma Tönno* kuuluvus
 858,1,265 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 25.02/17.03.1730) = "kolme talupoja" kuuluvus
 858,1,270 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 01.02/17.02.1733) = *Retseppa Jurri* kuuluvus
 858,1,273 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 10.03/19.03.1734) = liialdatud kodukari
 858,1,275 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 24.01/28.02.1737) = liialdatud kodukari
 858,1,276 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 23.01/11.02.1738) = *Kütte Hans*'u kuuluvus
 858,1,276 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 20.01/21.02.1739) = "talupoegade" *Jaack*'u ja tema isa *Welja Ado* kuuluvus
 858,1,276 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 10.02/21.02.1739) = *Kehra Maddis*'e kuuluvus
 858,1,276 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 28.02/23.03.1739) = liialdatud kodukari
 858,1,276 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 09.03/23.03.1739) = *Jurgen Hirsch*'i kuuluvus
 858,1,277 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 18.03/24.03.1740) = liialdatud kodukari
 858,1,277 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 02.03.1741) = *Sydri oder Suicka Mart*'i kuuluvus
 862,1,306 (Viru-Järva meeskohtu otsus 17.03/18.03.1742) = *Carl Ottsohn*'i staatus
 858,1,278: 427–427p (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 03.02/05.02.1743) = *Carl Ottsohn*'i staatus
 858,1,285: 331–334 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 23.02/22.03.1753) = vägivald ja väljamaksmata palk
 858,1,297: 334–341 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 12.02/20.02.1764) = *Bauer Michel*'i kuuluvus
 862,1,320: 122–123 (Viru-Järva meeskohtu otsus 29.03.1772) = *Johann Ericksohn*'i staatus
 7,1,570 (Viru-Järva meeskohtu otsus 03.04.1783) = *Kerie Oya, Pallastferre* ehk *Keppa Thomas*'e kuuluvus
 7,1,248: 3p–5p (Tallinna ülemmaakohtu otsus 02.08.1784) = *Injurien-Sache*
 10,1,83: 103–107 (Tallinna kreisikohtu otsus 26.11.1785) = *Jacob Nielsohn*'i staatus
 7,1,249: 406–411 (Tallinna ülemmaakohtu otsus 28.11.1785) = *Ustallo Gustav*'i kohtlemine
 5,1,12: 22 (Tallinna tsiviilasjade kohtupalati otsus 26.02.1787) = *Jacob Nielsohn*'i staatus
 7,1,252: 446p–452p (Tallinna ülemmaakohtu otsus 11.11.1788) = *Junge Jürri* kuuluvus
 10,1,19: 188–196 (Tallinna kreisikohtu otsus 14.11.1788) = *Esko Juhhann*'i staatus
 7,1,253: 449–454p (Tallinna ülemmaakohtu otsus 18.05.1789) = *Esko Juhhann*'i staatus
 5,1,14: 95p–99p (Tallinna tsiviilasjade kohtupalati otsus 24.05.1789) = *Junge Jürri* kuuluvus
 7,1,603-b: 255–264 (Paide kreisikohtu otsus 26.03.1792) = *Hermann Grenberg*'i staatus
 12,1,249: 102p–104p (Rakvere kreisikohtu otsus 25.11.1792) = *Sibbi Jürri* staatus
 858,2,2148: III 39–42 (Paldiski kreisikohtu otsus 23.12.1792) = *Jacob, Heinrich* ja *Carl Neumann*'i staatus
 12,1,290: 41p–43 (Rakvere kreisikohtu otsus 17.06.1793) = *Carl, Peter* ja *Thomas Eck*'i staatus
 12,1,30: 262p–263p (Rakvere kreisikohtu otsus 24.10.1793) = *Michel Johansohn*'i staatus
 7,1,260: 435–435p (Tallinna ülemmaakohtu otsus 19.11/21.12.1793) = *Sibbi Jürri* staatus
 7,1,261: 67–70p (Tallinna ülemmaakohtu otsus 31.01/10.02.1794) = *Hermann Grenberg*'i staatus
 7,1,261: 283–286p (Tallinna ülemmaakohtu otsus 29.04.1794) = *Junge Samuel*'i varjamine
 5,1,505 (Tallinna tsiviilasjade kohtupalati otsus 17.08.1794) = *Carl, Peter* ja *Thomas Eck*'i staatus
 5,1,19: 33–36p (Tallinna tsiviilasjade kohtupalati otsus 17.08.1794/24.01.1795) = *Hermann Grenberg*'i staatus

- 858,1,317: 461–476 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 16.06/26.06.1797) = *Erbkerl Jacob Madissohn*’i kuuluvus
- 858,2,2148: II/II 14–18 (Harju meeskohtu otsus 13.11.1797) = *Jacob, Heinrich* ja *Carl Neumann*’i staatus
- 858,1,318: 569–572 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 03.03/12.03.1798) = *Jacob, Heinrich* ja *Carl Neumann*’i staatus
- 858,1,321: 505–509 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 06.03/08.03.1801) = soldati poja *Michaila Fedorow*’i kohtlemine pärisorjana
- 858,1,321: 573–576 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 22.07/28.07.1801) = *Johann, Gustav* ja *Heinrich Norberg*’i staatus
- 858,1,321-a: 555–568 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 14.03/28.03.1802) = *Erbkerl Mart*’i kuuluvus
- 858,1,322: 635–638 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 17.03/21.03.1803) = *Junge Hans*’u staatus
- 858,1,323: 585–586 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 20.03/08.04.1804) = *Abraham Johann Christopherson*’i staatus
- 858,1,475 (Lääne meeskohtu otsus 23.03.1805) = *Johann Ackermann*’i poja staatus
- 858,1,476 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 16.03.1806) = *Johann Ackermann*’i poja staatus
- 858,1,475 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 01.11/17.11.1811) = “mitme vabaduse taotleja” staatus
- 858,1,475 (Eestimaa ülemmaakohtu otsus 01.11.1811) = *Junge Matthias*’e staatus

Eraldi viidatud kohtutoimikud (asukohanumbrite järgi)

- 3,1,374-k = Friedrich Holmi pojad (Elisabeth Blomfeldtin) – Friedrich von Loewen
- 5,1,504 = Hermann Grenberg – Gotthardt von Knorring
- 5,1,505 = Carl, Peter ja Thomas Eck – Carl Georg von Arpshofen
- 10,1,83 = Jacob Nielsohn – Georg Wilhelm von Schwengelm
- 12,1,249 = Sibbi Jürri – Gustav Heinrich von Borg
- 12,1,282 = Pawel Gavrilov Sannberg – Peter Engelbrecht von Brümmer
- 12,1,290 = Carl, Peter ja Thomas Eck – Carl Georg von Arpshofen
- 12,1,306 = Michel Johansohn (Otto Wilhelm Masing) – Ontika mõisa pärijad
- 12,1,354 = Sibbi Jürri – Gustav Heinrich von Borg
- 858,1,2122 = Carl Wieckmann – A. W. von Taube
- 858,2,2148 = Jacob, Heinrich ja Carl Neumann – L. J. von Knorring ja G. Fr. von Lüder
- 862,1,515 = Adam Johann Nieländer – Philipp Johann Brümmer
- 862,1,794 = Carl ja Johann Ottsohn – Helena von Tiesenhausen ja Berend Johann von Üxküll
- 862,1,986 = Johann Ericksohn – Hedwig Medea Arps-Götte
- 862,2,52 = Matthias Eskell (Türi ülemkirikueestseisjad) – Johann Friedrich Kahlow

LISA 2: TÄHTSAMAD SEADUSED

1. Eestimaa rüütli- ja maaõigus (1650) IV, 18

IV: Von Contracten, Besitz, Eigenthum, Gewähr und Verjährung

18: Von Bauern⁴²³

1. Die Erbbauren und die von ihnen gebohren werden, imgleichen ihre Haab und Güter, seyn in ihrer Herrschaft Gewalt, und können ohne derselben Willen und Vollwort sich woanders hin nicht begeben.

2. Wenn demnach ein Bauer, Untersasse oder Gesinde seiner Herrschaft entgangen wäre oder entginge, so mag der Herr, wann er sie erforschet, ziehen oder senden zu demjenigen, unter dem sie anzutreffen seyn. Derselbe ist schuldig, binnen den nächsten vier Wochen die Leute auszuantworten, geschicht solches nicht, so mag der Herr nach dem Haakenrichter ziehen, der soll ihm alsofort binnen der nächsten vierzehn Tagen eine Zeit legen in das Gut, da die entwichene Leute seyn, und ihnen dieselben mit ihrem Haab und Gute ausantworten, dazu all gewonnen Korn und Heu, ausgenommen geliehen oder geheuert Vieh, auch was Erd- und Nagelfest ist.

3. Hätte auch der Bauer unter dem, da er hingelaufen, Korn gesäet, das Korn soll dem Bauren folgen, doch daß er davon der Herrschaft, der das Land zugehöret, so lange er das Land und ausgesäete Korn genießet, den Zehenden und gebührliche Pflicht gebe und leiste.

4. Wenn ein Haken-Mann mit alle seinem Gesinde und Haabe zu einem gekommen, so soll derjenige, zu dem der Mann kommt, der Herrschaft, deren er entgangen ist, zu wissen thun binnen vier Wochen um sich entweder mit ihm darum zu vergleichen, oder den Mann ohne einige Widerrede auszuantworten; und solche Ankündigund soll geschehen auf dessen Unkosten, dem der Bauer entgangen ist, dagegen aber niemand sich damit zu entschuldigen haben, daß er sein Gesinde auf zehen, zwanzig oder mehr Meilen zu verschicken nicht entrathen können.

5. So aber derjenige, zu dem der Bauer gekommen, solches der Herrschaft binnen denen gesetzten vier Wochen nicht würde anmelden, und der Herr hernach seinen entlaufenen Bauer oder Gesinde verfolgete, so soll er ihm den Mann ohne Widerrede ausgeben, und da er demselben einige Schulden aufgelegt oder verstrecket hätte, dafür keine Erstattung zu fordern, noch zu gewarten haben.

6. Und so jemand einen entstrichenen Bauer angenommen, und solches seinem rechten Herrn in gesetzter Zeit nicht zu wissen gethan hätte, oder der Bauer nach der Zeit, da ihn sein rechter Herr abfordern, aber nicht gefolget werden wollen, auf beschehene Bewahrung entliefe, so soll der Kläger den Hakenrichter ansprechen, und lassen sich binnen vierzehn Tagen von seinem Widerpart ein Gesinde, so gut als das seine gewesen ist von Mann und Haabe, wieder ausantworten, mit Landen und Leuten, so lange Zeit, daß ihm genug vor sein Gesinde geschehen ist.

7. Begebe es sich dann, daß nach solcher, von dem Hakenrichter beschehenen Ausrichtung, der entstrichene Bauer wieder käme zu dem, da er sich zum ersten Mahl, als er seinem rechten Herrn verlaufen, gesetzt hat, derselbe soll sothanen Bauer seinem rechten Erbherrn wieder ausantworten, und empfangen hiergegen seinen eigenen Bauer wieder, damit also ein jeder seinen eigenen Bauer behalte.

⁴²³ Ewers, *Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte*, 380–385.

8. Kommt ein entlaufener Bauer nach etzlicher Zeit selbst gutwillig zu seiner Erbherrschaft wieder, darunter er erzogen und gebohren ist, die Herrschaft behält ihn ohne Ansprache; es könnte denn ein Anderer beweisen, daß der Bauer einmahl ihm oder seinen Vorfahren verkauft wäre.

9. Wäre es Sache, daß ein Mann aus einem Gesinde entliefe, und zu einem Anderen vor einen Miethknecht sich vermiethete, kommt der Herr dem Manne nach, oder erfahret es, und der Mann kann seines Herrn Willen kriegen, daß er seine Zeit ausdiene, so soll der, zu dem er sich vermiethet hat, für den Mann gut sein, denselben nach verflossener Miethzeit seinem Erbherrn in seine Hand auszuliefern; will es aber der Herr nicht bewilligen, so soll der Mann ihm alsofort ausgeantwortet werden bey Strafe drey Mark Landgut, seynd drey Reichsthaler.

10. Unterstünde sich jemand, einem verstrichenen Bauer mit Pferden, Ochsen, Wagen, Schlitten, oder womit es seyn möchte, Vorschub zu thun, wird er darüber betreten und dessen überzeugt, so soll derselbe ohne alle Gnade nach dem alten, auf vierzig Reichsthaler, gestraft werden.

11. Weil auch diejenigen, die ihrer Herrschaft zu entstreichen gedenken, damit sie desto leichter for- und wegkommen mögen, zuvor das Ihrige an unterschiedene Orte heimlich verpartiren, und bey ihrer guten Freunden in Verwahrung aethun; so sollen diejenigen, die etwas entgegen nehmen, oder solche Laute gehauset und geherberget zu haben betreten werden, zu willkührlicher Strafe des Richters gezogen werden.

12. Begegnet jemand sein entlaufener Erbbauer, den mag er greifen, und der Herrschaft, auf deren Lande er ihn ergriffen, anbieten; ist die Herrschaft nicht zur Stätte, soll er ihn dem Tegder oder Cubjas anbieten, alsdann ist die Herrschaft mit dem Tegder und das ganze Dorf schuldig, dafür zu stehen, daß der Tegder den Bauer zum Bürgen nehme. Will der Tegder solches nicht thun, so mag der Herr seinen ergriffenen Bauer mit sich hinweg nach Hause führen, und verbricht damit nichts.

13. Ansprache und Ausforderung muß geschehen binnen 30 Jahre. Darum so jemand einen oder mehr Bauern dreyßig Jahre an einander, also daß der Bauer nicht herumgewallet, auch ohne Ausforderung oder Ansprache, ruhig besessen hat; so mögen sie alsdann nicht mehr gefordert werden.

14. Weil ein jeder Landes-Eingesessener auf seinem Hofe und Eigenem, so weit sich seine Grenze zu Wasser und Lande erstreckt, an Hals und Hand sein Gerichte zu gebrauchen hat; so mag ein Herr seinen Bauer nach Beschaffenheit seines Verbrechens richten und strafen. In denen Sachen aber, die Leib und Leben angehen, soll der Mannrichter darinnen nach dieses Fürstenthums Rechten, Sitten und Gebräuchen urtheilen und verabscheiden, und was vom Mannrichter gesprochen, nebenst denen Acten, dem königl. Landgerichte zur Revision gesandt werden.

2. Liivimaa maapolitseikorraldus (1707) VI

VI: Von Außantwortung der Bauren⁴²⁴

1. Ein Erb-Bauer vom Erb-Bauren gebohren, soll alsofort ohn einige Weigerung bey funffzig Reichs-Thaler Straffe, halb der Königlichen Renterey ad pios usus, und halb dem Ritterhause heimfällig, ausgeantwortet werden.
2. Ein Erb-Bauer ist ebenfalls, so von einem frembden, welcher seinen Rauch unter einem Edelmann zu erst auffgehen lässet, gezeuget ist, solcher ist unter obigem Rechte. Worunter auch die Krüger, Gärtner und Handwercker zu verstehen, wann sie Leibeigene gebohren sind.
3. Deßgleichen hat sich auch derjenige Erb gemacht, welcher auff einem Erb-Lande aus der Frembde sich gesetzt, und seinen ersten Rauch auffgehen lassen, solcher ist ebenfalls ein Erb-Bauer, und gehöret zum Rechte des 1. §.
4. Ist derjenige ein Erb-Bauer? welcher seinem vorigen Herrn in Lieffflande wissentlich zehen Jahre in eines andern Erbherrn Gebiethe gewohnet, und allda seine Haabseligkeit erworben. So aber einer für Knecht an einem frembden Orte gedienet hätte, solcher kan hierunter nicht verstanden werden, biß Er Land annimmt.
5. Wenn sichs zutrüge, daß ein Bauer, so aus einem frembden Gebiethe aus Liefffland gebürtig, sich auff eines Edelmanns Grunde niederliesse, und zehen Jahre daselbst, seinem Erbherrn wissentlich, gewohnet hätte, hernachmals aber, nach Verfleissung der zehen Jahren, wiederumb davon, und zu seinem Erbherrn, da Er gebohren⁴²⁵, lauffen wollte, so fordert der ander Ihn billig, nach Einhalt des § 1.
6. Ein jedweder Landes-Eingesessener ist schuldig, so bald ein frembder Bauer sich zu Ihm einfindet, und Land auffnimmt, alsofort zu erfragen, von wannen Er gebürtig, und solches dem Erbherrn in dreyen Monaten kund zu machen bey funffzig Reichs-Thaler Straffe, halb der Königlichen Renterey ad pios usus, und halb dem Ritterhause zufällig; Fordert derselbe hernachmals den entlauffenen Bauren in anderer drey Monats-Zeit nach der Ankündigung nicht ab, so verleuret Er sein Recht an Ihm, und der Bauer ist des andern Erb-Bauer.
7. Bey aller Außantwortung der Bauren ist nachfolgendes zu beobachten, 1) Daß wann ein Bauer ausgeantwortet wird, Er dem Herrn, darunter Er gesessen, alle seine Schulden abtrage, oder der fordernde Herr solches für Ihm erlege, wenn solches geschehen, muß Er mit allem was er hat, ausgeantwortet werden, 2) Hätte ein solcher Bauer Sommer- oder Winter-Korn eingesät, so geneußt er solches billig, träget die Königliche als auch der Herrschafft Pflicht davon ab.
8. Wann ein Erb-Bauer sich in einem frembden Gebiethe an einer Wittiben befreyet, so bleibet Er zwar so lange Wirth im Hause als ihn sein Erb-Herr nicht abfordert: Fordert Er ihn aber ab, so nimmt er aus dem Gesinde sein Weib, da gezeugete Kinder, und was Er und Sie mit sich gebracht haben, das übrige alles bleibet den Kindern voriger Ehe, und also dem Erbherrn, auff dessen Grunde es erworben ist. Denn eine solche Wittibe vermag ihr Gut dergestalt nicht zu verwenden, sondern es bleibet bey dem Erbe⁴²⁶.

⁴²⁴ LO, 21–25.

⁴²⁵ *Da er gebohren* vanimas säilinud käsikirjalises variandis puudub: Arbusow, *Landesordnung*, 8.

⁴²⁶ Samas: *sondern bleibt dem Erbe*.

9. Wann ein Bauer einen Knaben von der Strassen aufnimmt, oder Ihme von einem Land-Läufer, Betler oder Rigischen Hand-Arbeiter zu erziehen gegeben wäre, solches ist nicht alleine ein Auffzügling, sondern wird auch ein Erb-Bauer dem Herrn, unter welchem Er erzogen wird, und ebenfalls wie ein Erb-Baur gesucht.

10. So aber eines Herrn Erb-Bauer seinen Sohn entweder Armuth oder Befreundung halber in ein ander Gebieth zum Auffzügling gebe, so bleibet zwar solcher daselbst so lange als er unverheuratet ist, wann Er sich aber beweibet, fordert Ihn sein Erbherr als seinen Erb-Bauren mit allem was Er verdienet hat, und wenn Er schon Kinder in dem frembden Gebiete gezeuget hätte, folgen solche billig dem Vater, und kan solcher, wenn Er schon zehen oder mehr Jahr als Auffzügling in einem frembden Gebiete sich aufgehalten hätte, nicht unter den 4. §. gezogen, oder dadurch verlohren oder verjahret werden.

11. Wann ein Weib, so Kinder gezeuget, aus einem Gebiete in das andere gefreyet wäre, und solche wegen Ihrer Jugend mit sich in ein frembd Gebieth brächte, so verleuret der Erbherr, da die Kinder gebohren, deßfalls sein Recht nicht an Ihnen, sondern fordert solche billig zu jederzeit ohne Entgelt der Erziehung.

12. Würde ein Knecht, der aus Frembde, als Rußland, Littauen etc. gebürtig, sich in einem Gebiete befreyn, und Kinder daselbst zeugen, so sind seine erzeugte Kinder Erb-Bauren. Wäre aber solcher Knecht aus Liefßland gebürtig, und würde hinwiederumb von seinem Erbherrn abgefordert, folgen ihm seine Kinder billig.

13. Dafern eines Herrn Erb-Bauer keine Söhne, sondern nur eine Tochter hätte, und solche von einem frembden Bauren geheyrathet würde, kan solche zwar, was der Vater und die Mutter nach Ihrem Tode an Kleidungen und Gelde hinterlassen hätten, herausnehmen. Was aber an Getreyde, Viehe, Pferde und Haußgeräthe verhanden, bleibet dem Erbherrn.

14. Weiln es im Lande viel Einwohner und Müssiggänger giebet, so soll es mit denen dergestalt gehalten werden. Wäre jemand der Einwohner aus Curland, Littauen etc. gebürtig, und zeugete Kinder in eines Herrn Gebiete, so soll Er da wohnhaft bleiben, da Er Kinder gezeuget, und er und seine Kinder Erbe bleiben. Wäre aber ein Liefßländischer Bauer ein Einwohner, solchem folgen seine Kinder mit allem was Er hat, wenn Er abgefordert wird, und kan nicht für Erbe gehalten werden.

15. Ein Huren-Kind bleibet Erbe demjenigem Herrn, da es gebohren ist.

16. Wann ein Erb-Herr oder dessen Hauptmann, Amptmann von einem andern Herrn wegen Außantwortung eines obengedachten Erb-Bauren, oder so in eines Erb-Bauren Recht getreten, begrüset würde, und solchen Ihm innerhalb 3. Monat nicht ausliefferte, solcher aber hernachmahls entlieffe, soll derjenige dafür haften so Ihn nicht abgeliefert, und dem Erbherrn entweder einen andern Bauren so gut als der vorige gewesen, oder 100. Reichs-Thaler geben. Die Straffe aber der 50. Reichs-Thaler deßwegen, daß Er den Bauren nicht angemeldet, bleibet dennoch halb der Königlichen Renterey ad pios usus, und halb dem Ritterhause vorbehalten.

3. Eestimaa rüütelkonna otsus 21.06.1712⁴²⁷

/../ Und wurde von anwesender E. wohlgeborener Ritterschaft auf folgende Puncta resolviert und einhellig beliebt.

1. Dass, was diejenige Bauern, so in denen bekannten Hungerjahren de anno 1695 sich unter fremder Herrschaft begeben haben, angeht, dieselben denen Possessoren, allwo sie sich hinbegeben und in solchen Hungerjahren ernährt worden, verbleiben sollen, in Betracht die Herrschaft damalen geruhiglich auf ihre Güter gesessen, und dieselben weder abgefordert noch sie in denen miserablen Zeiten ernähren wollen. Dafern auch ein oder ander Bauer nach den Hungerjahren zu seiner vorigen Erbherrschaft oder anderswo unter einer fremden Herrschaft sich begeben hätte, so soll derjenige ohne alle Wiederrede an den, der ihn in den Hungerjahren aufgenommen und ernährt, wieder ausgeliefert werden.

2. Diejenige Bauern aber, so währenden Krieges entgangen, sie seien Erbbauern, verwittibte Weiber, Knechte, Mägde, Kinder, und wie sie Namen haben mögen, stehet der Erbherrschaft zufolge hiesigen Landesstatuten und dem neulich ausgegangenen Plakat nach, unweigerlichen wieder zurückzufordern frei, weilen in solchen Krieges Zeiten die Herrschaft wegen feindlicher Incursionen hin und wieder flüchten müssen, und also solchergestalt ihre Erbbauern etc. nicht hat exigieren und abfordern können.

3. Wegen der abgedankten Soldaten und Reiter aber bezieht man sich auf die desfalls verfasste generalgouvernementliche Verordnung, dass ein jeder dergleichen Leute frei abfordern könne.

4. Ist auch beliebt, dass, wenn ein Weib mit einem saugenden oder kleinen Kinde in einem andern Gebiete verheiratet würde, und das Kind alsdann von der Mutter nicht kann getrennt werden, der Erbherr, auf dessen Land das Kind geboren, befugt sein solle, in einem frist von 3 à 4 Jahren, da die Mutter verheiratet worden, dasselbe abzufordern. Im widrigen aber und da in solcher Frist kein Anspruch geschieht, verbleibt das Kind demjenigen, da die Mutter verheiratet worden.

5. Bittet E. E. wohlgeb. Ritterschaft, dass die in denen Ritter- und Landrechten der darinnen diktirten Strafe halber gemachte Verfassung wegen Verheelung und nicht freiwilliger Ablieferung der Erbbauern in vigorem behalten, und dass diese E. E. anwesender Ritterschaft Beliebung mit dem fordersamsten durch ein Plakat im Lande zu jedermanns Notiz publiziert werden möchte.

⁴²⁷ EAA 854,2,794: 18–19p.

4. Liivimaa kubermanguvalitsuse resolutsioon 24.07.1713⁴²⁸

Resolution, welche die Kayserl. Regierung dem Wohlgeb. H. Ordnungsrichter und Rittmeister v. Hastfer auff dessen, mittelst eines überreichten memorialis gethane 13 Fragepunten, nach vorhero gehaltener conference und Überlegung mit denen Hochwohl- und Wohlgeb. Hh. residirenden Landräthen und dem Wohlgeb. H. Obercommissario von Völckersahm ertheilet hat. Riga, d. 24. Julii 1713.

1. Mit denen aus grosser Noth und manglender subsistence halber in denen Hungersjahren 1695, 96 et 97 in andere Gebiether gegangenen Leüthen wirds dergestalt gehalten, dass diejenige, welche junge Kinder gewesen und gegen die erhaltene subsistence keine Dienste haben ihren Wirthen, welche sie auffgenommen haben, thun können, dieselbe aldorten, wo sie auffgenommen und conserviret worden, erblich bleiben. Diejenige aber, welche vor ihre genossene Erhaltung Dienste gethan, ihren Erbherren ad requisitionem wieder ausgelieffert werden müssen.

2. Wann mit Zeügen, deren habilitet doch mit Fleiss zu untersuchen ist, gnugsam dociret werden kan, dass einige Erbherren oder arrendatores ihren Bauern in denen gewesenen Hungersjahren weder helffen können, noch wollen, sondern aus ihren Gebietern wissentlich gehen lassen oder auch wohl gar verstossen haben: so bleiben dergleichen auffgenommene Leüthe daselbst, wo sie durch die genossene subsistence erhalten worden, erblich. Hergegen aber

3. Können diejenige darunter nicht verstanden, noch mit dahin gezogen werden, welche nach denen Hungersjahren, da ihnen ihre Herrschafften das ihre wegen nicht prästirter Arbeit und Gerechtigkeit genommen haben, aus ihren Erbstellen in andere Gebiether gegangen seyn, maassen dieselbe entweder unter ihrer eigenen Herrschafft und wo sie gebürtig seyn, oder anderwärts vor Knechte oder Einwohner und Hülffskerle hätten dienen und bleiben können, dahero an solchen der Erbherr sein Recht nicht verliehret, sondern es müssen dieselbe ad requisitionem extradiret werden.

4. Dieser Punct⁴²⁹ muss nach der Antwort, welche schon ad 1. punctum gegeben ist, verstanden und expliciret, auch darnach verfahren werden.

5. Weil die Landesordnung in diesem casu⁴³⁰ keine distinction machet, hergegen viele praejudicata verhanden seyn, dass in solchem casu die Kinder bey ihrem Vater bleiben und nicht separiret werden: so werden auch die Kinder zugleich mit dem Vater präscribiret und bleiben zugleich mit ihrem Vater erblich.

6. Die Dirnen stehen mit denen Jungen ratione des Auffzüglingsrechts in gleicher consideration, und ist dasjenige Recht, was von diesen in der Landesordnung constituiret worden, auch auff jene zu appliciren, weil die Landesordnung keinen Unterscheid gemachet.

⁴²⁸ Vīgrabs I, 19–22.

⁴²⁹ *Ob Jungens oder Dirnens, die nach den grossen Hungerjahren, jedoch aber aus Hungersnoth von den Strassen auffgenommen, erblich [sind], alwo sie biss dato erhalten worden?*

⁴³⁰ *Ob ein Bauerwirdt, der seinen vorigen Herren unwissentlich 10 Jahr unter ein ander Gebiethen Wirdt gewesen und Land vorgestanden, ob seinne mitgenommene grosse Kinder, die unter dem vorigen Herrn geböhren, dem Vatter verbleiben oder nach ihren Erbherren zu gehn schuldig, und wohin der Vatter selber gehöret?*

7. Wenn der Vater diejenige, mit welcher er vormahls in Unzucht ein Kind gezeüget hat, eheliget, so wird dasselbe Kind per subsequens matrimonium legitimiret und kan dahero nicht weiter als ein Hurenkind consideriret werden, sondern es folget seinem Vater, wenn derselbe als ein Erbbauer ausgelieffert wird.

8. Ob favorem libertatis et educationis kan ein solches von einem Teütschen mit einem unteütschen Weibesbilde in Unzucht gezeügetes Kind nicht unter dem § von denen Hurenkindern gezogen werden, sondern es geniesset dasselbe das Recht seines teütschen Vaters, wenn es teütsch erzogen ist; dahero auch der § 15 Cap. VI in der Landesordnung alhier nicht appliciret werden kan.

9. Ein solches Weib, wenn ihr Ehekerl schon, ohne Kinder mit ihr zu zeügen, verstürbet, bleibt doch daselbst, wo sie hingebraht worden, erblich und mag nicht wieder dahin, wo sie erblich vorhin gewesen, prätendiret, noch dem andern Herrn, unter welchen sie gebracht worden, in seinem einmahl acquirirten jure präjudiciret werden; immassen sie durch die Verehligung an ein fremdes Gebieth von voriger Herrschafft dimittiret worden.

10. Wann die praescriptio derer 10-jährigen ruhig und gewiss ist, so hat es⁴³¹ seine Richtigkeit und wird nach Landesordnung Cap. VI § 4 verfahren, wenn zumahl kein ander Beweiss vorhanden ist.

11. Derjenige, welcher sich selbst erweisslich von dem Soldatenstande lossgekauft hat, kan nicht weiter als ein Erbbauer consideriret, noch unter solchem Rechte von seinem vorigen Erbherrn, zurücker prätendiret werden, sondern bleibt daselbst, wo er sich nachdem aus freyem Willen niedergelassen hat, erblich; hergegen

12. Müssen diejenige, welche von der ehemahligen Land-milice und geworbenen Soldaten übrig und bey Übergabe dieser Stadt Riga erlassen worden, dahin, wo sie erblich gehören ad requisitionem ausgegeben werden, und kan ihr voriger Soldatenstand ihrem Erbherrn in seinem Erbrechte garnicht präjudicirlich sein; wie denn auch

13. Die Kinder solcher Leüthe ihren Eltern folgen und daselbst, wo ihre Eltern, ebenfals erblich bleiben. Actum ut supra.

⁴³¹ Wan die vorige Herrschafft von beyden Theilen verstorben, auch im geringsten keine Zeugen zu bekommen, davon man vernehmen könnte, wie ein fremder Erbbaur unter ein ander Gebieth gerahten, er wehre aber 10 Jahr Wirdt gewesen: wie solches anzusehn ist?

SUMMARY

The boundaries and characteristic features of the personal bondage in the provinces of Livonia and Estonia in the 18th century

In the 18th century, the decisive characteristic feature of the serf status in the provinces of Livonia and Estonia was the lack of the serf's right to mobility (except for a bride marrying to another estate). A free person, regardless of his or her sphere of occupation, was primarily characterised by his or her right to move without the estate owner's right to claim him or her back. Proceeding from the assumption, the objective of this work was to study how it was legally possible to ascertain whether a certain person was a serf or not – whether the estate owner had the right to impede his or her mobility, to claim him or her back or to apply other seignoral rights (e.g., to demand *corvée*, to decide on a person's sphere of occupation and place of residence, to sell a person). Therefore, another objective of the work was to observe the characteristic features which distinguished a serf from a free person; the circumstances under which the need for a legal distinction would emerge; how a free person would become a serf and vice versa, as well as how the appertenance of a serf would change; whether and how the meanings of and attitudes to serfdom and freedom become manifested in legal sources. In addition to the few laws and regulations, specifying the appertenance and extradition of a (runaway) serf, the main source of the research contains two kinds of decisions of the supreme courts of the two provinces: first, the judgements resolving a controversial appertenance of a serf to one or another estate and, second, deciding on an action of a person claiming to his freedom, denied by the estate owner.

As a source, these judgements, characterized by their length, thoroughness and sometimes even eloquent rhetoric, are good. The weighty circumstances are usually explicated rather clearly, and often the arguments of the losing party are explicated as thoroughly as the ones of the judgement itself. In addition to that I have studied a selection of the files – the arguments of the counsels and the depositions of the witnesses. The picture drawn on the basis of the mentioned sources can sometimes be quite clear as to the “real life”, though most of it remains covert. Also, in the mentioned sources, as captivating as the once-in-a-while revelations of the “real life” are those of the spiritual

life of the (“enlightened”) time, since neither a judge nor a counsel could remain uninfluenced by the developments in the society as a whole.

Along with the lack of the freedom of mobility, the main characteristic feature of the serf status was the obligation of the *corvée* by a peasant and work without any pay, appropriate for a free person, in case of a manor or a town servant. Both of these characteristics indicated that the person agreed with, as the expression went, being treated as a serf. However, the assertion of a serf status legally, a birth from a serf or a veritable loss of freedom (by a personal consent or by expiration of freedom) was required at least theoretically. As in some regions in Germany, the presumption of being a serf was extended over the whole peasant population of Livonia and Estonia. But here, perhaps even more important than being a peasant was the ethnic origin of a person. An Estonian or a Latvian claiming to his freedom had to prove that he or one of his ancestors had had it, while for a person of Finnish or Swedish, but especially of German origin it was often enough to prove his “free” origin.

Demographic studies show that, in 1782, the percentage of free persons living on the estates of the Livonian and Estonian areas area was about 1.5 and 3.5, respectively. The somewhat higher proportion of free population in Estonia could, on the one hand, have resulted from the different origin of foreign newcomers (a new stream of whom arrived especially after the Great Northern War, most of whom were supposed to have assimilated rather quickly). On the other hand, and partly in connection with the aforementioned point, the differences in the legislations of the two provinces must have been of some influence. The people who arrived in Estonia came, or claimed to have come, mostly from “free” Sweden and Swedish Finland. Those who came to Livonia came from the south, and among those a free origin could be taken for granted only if they were the Germans – otherwise they were assumed to be runaway serfs from Courland or Poland. And while the legislation of Estonia (*Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Recht*, 1650) dealt only with the appertainance and extradition questions of local serfs, the legislation of Livonia (Police ordinances, 1668) legitimized the binding of foreign newcomers to the Livonian estates they were staying on. However, in Estonia the state’s taxation system required a serf status and attaching people to the soil, so that in the years 1751–1753 an investigation of the whole land-cultivating population of Estonia was organized, the aim of which was to register people as serfs and thus consider everyone engaged in the cultivation of land who could not prove his free status, when calculating

the taxes of the estate. However, it did not include the people who lived in the country but were not engaged in land cultivation, while according to the Livonian Police ordinances it was enough to have children on the land of an estate or to be raised there, to become attached to the soil.

Both in Livonia and Estonia, the incidence of cases on appertenance of serfs was the most numerous in the 1730s – in the time between and after the second and the third land revision of the Russian administration. In Livonia, another decade of a more frequent incidence was the 1780s – the time after the first head-tax revision. Especially in the 1730s, the cases were mostly connected with peasants having changed their place of residence before a longer period: more recent runaways were rather a police matter to be solved according to the last revision. Although the objective of this work was not to draw any statistical conclusions, it seems that the facts that quantitatively dominated, included the changing of the place of residence during the great famine of 1695–1697 and the expiration of appertenance of a peasant (in Livonia the term was 10, in Estonia 30 years). In 1712–1713, both in Livonia and Estonia, regulations were issued on the appertenance of peasants, sustained in another estate during the famine. In Estonia an assembly of the *Ritterschaft* decided on 21 June 1712 that there was to be no extradition of such people to their former masters. In Livonia a resolution of the provincial government of 24 July 1713 established that the appertenance of such people must depend on whether the person sustained was a grown-up capable of working for the subsistence – in this case, his or her appertenance would not change – or a child.

From the 1730s onward, the land revisions gained ever greater importance in specifying the appertenance of a serf. Like in other countries where this kind of personal bondage existed, the decisive factor defining a person's appertenance was that of his or her father's (or, for a married woman, of her husband). If the appertenance of the father changed, so did the appertenance of his children, living on the same estate. The appertenance of extramarital children which depended either on the place of birth or regulations issued on the appertenance of wards or foster-children was regulated somewhat differently in Livonia and Estonia. In Estonia there was a regulation (of 21 June 1712), according to which the appertenance of a child taken by its mother to another estate, changed in three or four years, if the child was not claimed by the owner of the estate it was born on. In Livonia, there was no regulation on that point, but it was enacted in the Police ordinance of 1668 that the appertenance of a ward would change only if he

took land there. In Livonia, the resolution of 24 July 1713 also established that an extramarital child whose parents married later should be regarded as legitimate and its appertenance would depend of its father's, and that an extramarital child of a "German" (that is, a free) father should be regarded as free, if the father adopted it.

The claims for freedom occurred, with a few exceptions, within the last quarter of the 18th century. It is difficult to name one main reason for this accumulation, more so that the immediate reasons were very individual. Among the most probable explanations are the prohibition, enacted by Catherine II in 1775, to ascribe free persons as serfs, and the new taxation system (the head-tax), established in 1784, as well as general restlessness among peasants and, certainly, the spreading knowledge of possible success made of similar claims. The person claiming his freedom had to prove either his free origin or the fact of being released from the bondage, as well as his preservation of the freedom. Since the trials took mostly place in the end of the century, little comparison can be made between the interpretations of the courts of the period, e.g. before and after 1775. It seems, however, that while the option of giving up one's own freedom was probably regarded as abolished by the manifesto of 1775, the courts' attitude toward the expiration of freedom remained controversial, especially in Livonia. The enlightened reason as well as the Roman law insisted that it could not be possible. However, the regulation (in the Police ordinance of 1668) which enabled to ascertain the expiration of freedom of a person was in force until 1804.